БІБЛІОТЕКА ДЕРЖАВНОГО ФОНДУ
ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сергій СЕГЕДА

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

ЕТНОГЕНЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

ББК 28.71
С 28

Наукове видання є переможцем-грантом конкурсу Державного фонду фундаментальних досліджень у 2000 році

Сегеда Сергій
С 28 Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. — 256 с.
ISBN 966-7601-34-X

Книга присвячена питанням антропологічного складу та етногенезу українців. У ній вперше вводяться в науковий обіг антрополого-одонтологічні та дерматогліфічні дані, які значно розширюють коло джерел, необхідних для висвітлення даної проблематики. На підставі аналізу широкого комплексу морфо-фізіологічних ознак виділені антропологічні зони, що склались історично в результаті етногенетичних процесів на території України. Простежуються основні етапи цих процесів, розглядається роль окремих компонентів, які брали в них участь.

Видання призначене історикам, етнологам, антропологам, археологам, мовознавцям, всім, хто цікавиться питаннями антропології та етнічної історії України.

ББК 28.71

Рецензенти:

С.П.Павлюк член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук
Г.А.Скрипник доктор історичних наук
О.П.Моця доктор історичних наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України.

Підготовка, видання і безкоштовне надання бібліотекам України здійснено за фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних дослі

ISBN 966-7601-34-X

© Сегеда Сергій, 2001
© Державний фонд фундаментальних досліджень, 2001
© Видавництво імені Олени Теліги, 2001

ВСТУП

Відомо, що дані антропології — науки про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі — містять важливу етногенетичну інформацію. Жодною мірою не визначаючи напрямків етногенетичних процесів, антропологічні ознаки все ж нерозривно зв'язані з ними [Алексеева, 1973а, с.9]. Передаючись від покоління до покоління, вони відіграють роль своєрідних біологічних «міток», які а) дозволяють визначити ступінь фізичної (морфо-фізіологічної) спорідненості людських колективів; б) з'ясувати шляхи міграцій племен, що мали місце в минулому; в) визначити співвідношення місцевої та прибулої людності в етногенетичних процесах; г) висвітлити роль окремих етнічних компонентів у формуванні давніх та сучасних народів; д) намітити напрямки їхніх генетичних зв'язків [Дебец, Левин, Трофимова, 1952, с.22—35]. За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел — археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура можуть поширюватись шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільності є безперечним доказом контактів — часом вимушених, а часом і добровільних — з прибулими спільнотами. «Мова і культура можуть розповсюджуватись і без переміщення антропологічних типів, — писав з цього приводу відомий російський фахівець-антрополог Я.Я.Рогінський, — але антропологічні типи ніколи не розповсюджуються, не несучи з собою певної культури й мови» [Рогинский, Левин, 1955, с.331]. Зауважимо, що антропологічні дані зберігають свої інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Це пояснюється консервативністю спадкових фізичних рис людей, які самі по собі мало змінюються в часі. Так, у невеликих ізольованих популяціях — «демах» перерозподіл ознак відбуваються впродовж життя близько 50 поколінь людей, або 1250 років [Чебоксаров, Чебоксарова, 1985, с.153]. Ще повільніше відбуваються зміни фізичної подоби представників тих етнічних груп, чисельність котрих вища ніж чисельність демів* і яким властиве ширше коло шлюбних зв'язків. Це дозволяє визначити ступінь

*Чисельність дема (від грецьк. «demos» — народ), за В.В.Бунаком, коливається від 1500 до 4000 осіб.

генетичної спорідненості поколінь, розділених тисячоліттями, причому лінію спадкоємності можна реконструювати навіть тоді, коли в антропологічному вивченні окремих історичних епох наявні «білі плями», зумовлені відсутністю матеріалів.

Антропологічну історію українців, як і інших європейських народів, можна порівняти з генним потоком через століття, до якого час від часу вливались окремі струмочки, струмки, а то й ріки. Вона, як слушно зауважив відомий вітчизняний вчений В.П.Петров, «не зводиться до поступального біологічного відтворення поколінь». Це — складний, суперечливий процес взаємодії багатьох, часто різних за походженням компонентів, процес, що супроводжувався частковим або цілковитим винищення «поколінь, народів та культур» [Петров, 1992, с.25]. Розпочавшись у віддалені історичні періоди, він триває й нині, знаходячи відображення в антропологічному складі сучасної людності — цього наочного втілення «етнічної біографії» народу. Завдання антрополога — визначити, які з цих компонентів склали його основу, а які дійшли до наших днів у вигляді ремінісценцій, що їх можна «вловити» лише за допомогою спеціальних фахових прийомів.

Питання антропологічного складу українського народу розглядались у працях Ф.Вовка [1916], Р.Єндика [1949], В.Д.Дяченка [1965], Т.І.Алексєєвої [1973] та ін. Дотримуючись близьких поглядів щодо загальної морфологічної характеристики українців (відносно високий зріст, брахікефалія, тобто круглоголовість, доволі темна пігментація волосся і очей тощо), ці вчені значно розійшлись між собою у визначенні їхнього місця на антропологічній карті Східної Європи, основних напрямків етногенетичних зв'язків, оцінці ступеню морфологічної однорідності й локальних відмінностей фізичного типу. Згадані дослідження ґрунтувались на традиційних системах антропологічних ознак і не передбачали залучення тих расово-діагностичних маркерів, які ввійшли в програму і практику етнічної антропології упродовж останніх десятиліть.

Нині достеменно з'ясовано, що поряд з краніо-соматологічними і деякими фізіологічними характеристиками важливим джерелом антропологічної інформації є також одонтологічні і дерматогліфічні ознаки, таксономічна цінність яких зумовлена комплексом чинників, а саме: спадковою основою, філогенетичною давністю, відсутністю вікових змін і слабкою залежністю від умов зовнішнього середовища [Волоцкой, 1936; Гладкова, 1966; Зубов, 1968; Зубов, Халдеева, 1989; Dalberg, 1945; Cummins, Midlo, 1961

та ін.]; відсутністю кореляційних зв'язків як між окремими ознаками цих систем [Гладкова, 1964; Зубов, 1973, Хить, 1975; Зубов, Халдеева, 1993 та ін.], так і з іншими морфологічними характеристиками [Тегако, 1971; Зубов, 1973; Хить, Халдеева, 1976; Хить, 1983 та ін.]. Міжгрупова змінюваність багатьох елементів будови зубів і папілярного шкірного рельєфу має стійку тенденцію до утворення територіальних комплексів, які диференціюють людство на різних рівнях: від великих расових стовбурів до вторинних рас, антропологічних типів і ще дрібніших таксономічних одиниць антропологічних класифікацій [Hanihara, 1966; Гладкова, 1966; Зубов, 1973; Хить, 1983 та ін.]. Виокремлення і аналіз цих комплексів дають змогу отримати дуже цінні, а іноді — незамінні дані про генетичні співзалежності спільнот; згідно з популяційною концепцією раси, якої дотримується більшість сучасних антропологів, морфо-фізіологічні ознаки успадковуються незалежно одна від іншої [Алексеев, 1968], відображаючи хронологічні різні етапи етногенезу і етнічної історії народів. Зауважимо, що одонтологічні дані краще, ніж інші морфологічні характеристики, дозволяють прослідкувати ступінь спадковості багатьох поколінь людей в тому чи іншому регіоні земної кулі. Це пояснюється тим, що вони уможливлюють безпосереднє порівняння давніх та сучасних виборок. Жодна інша система антропологічних маркерів не надає фахівцям таких можливостей.

Ще в кінці 1960-х рр. на теренах України були започатковані масштабні антрополого-одонтологічні та дерматогліфічні дослідження етнічних груп України, підсумки яких знайшли відображення в окремих публікаціях [Хить, 1968, 1983; Сегеда, 1973, 1979]. Однак у зв'язку з черговою кампанією боротьби комуністичного режиму з «українським буржуазним націоналізмом» антропологічні дослідження, що їх проводили співробітники групи антропології відділу етнографії ім. М.Т.Рильського АН УРСР були згорнуті, а сама група переведена до іншого академічного закладу і переорієнтована на палеоантропологічну проблематику. Вони поновились лише на початку 1990-х рр. в рамках Історико-культурної експедиції Мінчорнобиля України (нині — Міністерство України з надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобильської аварії)*, що дало змогу ввести в науковий обіг нові великі за обсягом матеріали [Сегеда, 1996, 1999 тощо]. Одночасно були накопичені

* Про завдання і діяльність Історико-культурної експедиції див.: Павлюк, 1996.

значні матеріали з одонтології щодо давнього населення України [Segeda, 1994; Kozak-Zychman, Segeda, 1994; Сегеда, 1997; Кондукторова, Сегеда, 1987, 1990 та ін.], що дозволяє порушити питання генетичних витоків українського народу у світлі цих даних.

Пропоноване дослідження, яке має на меті дати узагальнюючу антропологічну характеристику українського народу, є логічним продовженням пошуків в області етнічної антропології України. Її завдання можна сформулювати таким чином: вивчити змінюваність одонтологічних і дерматогліфічних ознак на території України, з'ясувавши закономірності їхнього географічного розподілу; визначити ступінь гомогенності українців за маркерами будови зубів і папілярного шкірного рельєфу, виокремивши локальні одонтологічні і дерматогліфічні комплекси; з'ясувати місце українців у системі одонтологічних типів Європи; дати загальну дерматогліфічну характеристику українців на фоні суміжних етнічних груп; застосувати отримані дані для комплексної характеристики фено-географічних (антропологічних) зон України; простежити основні етапи антропологічної історії давньої та середньовічної людності України, що стали тим підґрунтям, на якому сформувались фізичні риси українського народу.

Відповідно до цих завдань монографія містить короткий нарис попередніх антропологічних досліджень українського народу (розділ 1); відомості про матеріал, програму досліджень і методи опрацювання й аналізу нових даних з антропології України (розділ 2); порівняльну антрополого-одонтологічну характеристику українців (розділ 3); аналіз дерматогліфічних особливостей українського народу на фоні суміжних етнічних груп (розділ 4), комплексну антропологічну характеристику основних фено-географічних зон України з застосуванням даних соматології, одонтології, дерматогліфіки та гематології (розділ 4); реконструкцію основних етапів антропологічної історії населення України від доби неоліту до середньовіччя на підставі палеоантропологічних даних (розділ 5).

Підготовка даної праці, виконаної в рамках проектів Фонду фундаментальних досліджень Міносвіти та науки України і планової теми ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, була б неможливою без постійної допомоги і підтримки колег. Користуючись нагодою, щиро дякую нині покійному В.Д.Дяченку, який свого часу ініціював це дослідження; московським фахівцям-антропологам О.О.Зубову та Г.Л.Хить, під керівництвом яких була засвоєна методика збирання й обробки одонтологічних і дерматогліфічних колекцій; всім, хто сприяв тому, щоб дана монографія вийшла друком.

РОЗДІЛ І
ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Початки антропологічних досліджень українців, як і інших європейських народів, припадають на 60-ті рр. XIX ст. Одним з перших до них звернувся польський дослідник Ізідор Коперницький, який на сторінках наукової збірки Київського університету навів підсумки обмірів 47 черепів слов'янських народів: українських, російських, польських та лужицьких. Попри обмежену кількість обстежених черепів, вчений вдався до широких узагальнень, наполягаючи на існуванні в минулому загальнослов'янського брахікранного ортогнатного краніологічного типу. На його думку, він найкраще зберігся в українців. Що ж до росіян, то вони, за І.Коперницьким, склались на фінській основі, втративши вихідні слов'янські риси [Коперницкий, 1861].

Висновки І.Коперницького були піддані критиці з боку співробітника Київського університету В.Проценка, який обстежив понад 100 черепів українців і росіян [Проценко, 1971]. Він відзначив схожість краніологічних характеристик цих східнослов'янських народів, вказавши на відсутність чітких критеріїв для визначення загальнослов'янського типу і відхилень від нього. Все ж слід відзначити, що погляди І.Коперницького згодом набули широкого поширення в польській, українській і меншою мірою — в російській антропології.

Першу антропологічну класифікацію українського народу, в основі якої лежали масові обстеження живих людей, запропонував відомий вітчизняний етнолог і громадський діяч П.Чубинський. У сьомому томі праць етнографічно-статистичної експедиції, організованої Російським географічним товариством, він навів дані про фізичний тип юнаків-призовників (1366 осіб), зібрані шляхом анкетування лікарями рекрутських комісій. На їх підставі дослідник виділив на території Правобережної України три типи: український, подільський і волинський, що вони відрізняються між собою за зростом і, частково, кольором волосся та очей. Широко залучаючи історико-етнографічні та лінгвістичні дані, П.Чубинський намагався визначити роль окремих морфо-

Іл. 1.1. Павло Чубинський

логічних компонентів, які, на його думку, увійшли до антропологічного складу українського народу, а саме: тюркського, південнослов'янського та румунського [Чубинский, 1972]. Зауважимо, що більшість ознак, внесених до анкет, визначались дуже приблизно (наприклад: форма голови: округла, овальна і т.п.), а деякі з цих ознак взагалі не використовуються в сучасній антропології (швидкість, характер ходи людини тощо). Все ж деякі спостереження П.Чубинського, які стосувались загальної характеристики фізичних рис українців (високий зріст; переважання темнорусявих, брюнетів і чорноволосих, сірооких; прямої форми спинки носа), виявились дуже правильними.

Майже одночасно польські дослідники І.Майєр та І.Коперницький опублікували підсумки антропологічних досліджень населення Східної Галичини — українців, поляків та євреїв, проведені за програмою Антропологічної комісії Краківського університету. Узагальнивши матеріали, зібрані повітовими лікарями, автори дійшли слушних висновків про брахікефалію, темну пігментацію очей та волосся українців-галичан [Majer, Kopernicki, 1877].

Згодом І.Майер, використавши матеріали П.Чубинського, вдався до порівняльного аналізу фізичних рис галицьких та наддніпрянських українців. Він з'ясував, що галичанам властивий дещо нижчий зріст, трохи вищий головний покажчик, що вказує на округлішу форма голови, і дещо темніше забарвлення волосся та очей [Majer, 1879]. Хоча ці висновки базувались на недосконалих методичних засадах, вони загалом витримали випробування часом.

Протягом 1880—1890 рр. значно зросла кількість праць, присвячених питанням антропологічного складу українського народу. Серед них слід відзначити книгу В.Е.Емме, що містить дуже детальну таблицю пігментації людності Кобеляцького повіту Полтавської губ. [Эмме, 1882]; дослідження В.Дібольта, де на підставі доволі широкого комплексу ознак йдеться про фізичні риси насе-

лення Уманщини [Diebold, 1886]; розвідки М.В.Гільченка, присвячені загальній антропологічній характеристиці людності українських етнічних земель. Посилаючись на власні й літературні дані, останній автор дійшов слушних висновків про високий зріст та брахікефалію українців. За його спостереженнями ці риси властиві й людності Кубані — нащадкам козаків-запорожців [Гильченко, 1895].

Відносна високорослість українців була відзначена також російським вченим Д.М.Анучиним — автором фундаментального дослідження, присвяченого географічному розподілу довжини тіла чоловічого населення європейської частини Російської імперії. За підсумками картографування даних військових комісій він з'ясував, що на історичних українських землях, за винятком деяких північних регіонів, переважав вищий зріст, ніж в інших східнослов'янських народів — 165—167 см. Розмірковуючи над причинами цього явища, Д.М.Анучин писав: «Антропологічний тип малоросів, незважаючи на домішку чужинських елементів, безсумнівно зберіг у собі ще багато ознак, характерних для давніх слов'ян взагалі, і південноруських древніх слов'ян зокрема. До цих ознак можна віднести і високий, порівняно, зріст, в якому давні слов'яни змагались з германцями» [Анучин, 1889, с.184].

Питання антропології українського народу розглядались також у працях відомого польського вченого Ю.Талько-Гринцевича, який в 1908 р. заснував у Краківському Ягеллонському університеті кафедру антропології [Jasincki, Panek, Sikora, 1962, с.22]. Розвиваючи погляди свого вчителя — І.Коперницького, він запропонував власну концепцію, згідно з якою фізичний тип слов'янських народів склався за участі двох морфологічних компонентів, а саме: короткоголового, високорослого, темнопігментованого, властивого польській шляхті й українцям, і довгоголового, низькорослого, світлопігментованого, поширеного серед росіян, білорусів, північних поляків. Перший з цих компонентів, ареал якого знаходиться в Карпатах, є древнім, протослов'янським, другий, — більш пізнім, сформованим у процесі змішування слов'янських, летто-литовських і фінських племен. Торкаючись цього питання, Ю.Талько-Гринцевич писав: «... довгоголовий слов'янський курганний тип є залишком якоїсь давньоєвропейської раси, яка була поступово поглинута молодшою і придатнішою до життя расою, короткоголовою слов'янською». І далі: «... з Карпат ішов короткоголовий лицарський елемент (шляхта) і підкорив плем'я довгоголової раси» [Талько-Гринцевич, 1892, с.53].

У 1899 р. французький вчений Ж.Денікер запропонував власну антропологічну класифікацію народів Європи, виділивши й так звану «адріатичну» або «динарську» расу. На його думку, вона поширена на північному узбережжі Адріатичного моря серед південних слов'ян, а саме: хорватів, сербів, чорногорців, боснійців, яким властиві високий зріст (168—172 см.), брахікефалія (головний показник — 85—86), темне або чорне хвилясте волосся, темні очі, доволі високі обличчя, пряма форма спинки носа і трішки смаглява шкіра. Схожі ознаки, за спостереженнями Ж.Денікера, в дещо «пом'якшеному» вигляді переважають серед поляків-гуралів, «русинів» високогірних районів Карпат і решти українців [Deniker, 1899]. Зауважмо, що ці висновки опирались на доволі фрагментарні дані, зібрані різними авторами на підставі недосконалих методик, і були висловлені в дуже загальній формі.

Своєрідність фізичних рис українців була відзначена також російським антропологом О.М.Чепурковським. Проаналізувавши географічний розподіл варіацій головного показника та пігментації населення окремих європейських губерній Російської імперії, він виокремив на Волині окремий територіальний варіант або тип — український, котрий характеризується брахікефалією і найтемнішою серед східних слов'ян пігментацією волосся та очей. На його думку, цей тип є різновидом альпійської раси [Чепурковский, 1913], хоча її носіям, за В.Ріплеєм, загалом властивий нижчий зріст, ніж українцям*. О.М.Чепурковський пов'язував походження українського типу з Прикарпаттям, оголошуючи його досить пізнім утворенням. Однак жодних аргументів на користь цієї тези в книзі російського вченого немає.

Загалом антропологічні дослідження українського народу другої половини XIX — початку XX ст. були досить безсистемними і ґрунтувались на недосконалих методичних засадах, що спричинювало істотні розбіжності у визначенні ознак, надто описових. Попри фрагментарність отриманих даних, автори цих досліджень часто вдавались до широких узагальнень, далеко не всі з яких витримали випробування часом. Все ж вони правильно «вловили» деякі найхарактерніші риси фізичного типу українців,

*Американський вчений В.Ріплей — автор популярної на початку XX ст. антропологічної класифікації, згідно з якою людність Європи належить до трьох малих рас, а саме: північної, або тевтонської, альпійської та середземноморської. Що ж до альпійської раси, то вона, на його думку, характеризується яскраво вираженою брахікефалією, середнім зростом, темною пігментацією [Ripley, 1900].

а саме: відносно високий зріст, брахікефалію, доволі темне забарвлення волосся і очей.

Першу стрічку теорію антропологічного складу українського народу, яка ґрунтувалась на масових обстеженнях, запропонував визначний вітчизняний етнолог Федір Вовк (Волков).

Ф.Вовк належав до тієї блискучої плеяди громадських діячів і вчених, світогляд котрих сформувався на хвилі національного піднесення в Україні пореформенної доби. Людина дії, він замолоду брав активну участь у діяльності київської громади і під загрозою арешту був змушений таємно залишити Україну.

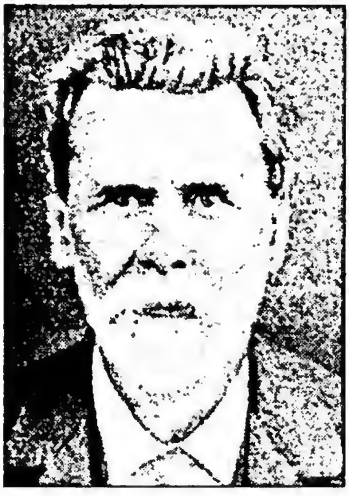

Іл. 1.2. Федір Вовк

У 1987 р. Ф.Вовк оселився в Парижі — загальновизнаному центрі антропологічної науки. Здобувши фахову підготовку під керівництвом провідних французьких вчених, він у 1905 р. успішно захистив у Сорбонні дисертацію на тему «Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських рас», піднявшись до рівня своїх учителів. За неабиякі наукові успіхи Паризьке антропологічне товариство нагородило українського дослідника великою медаллю П.Брока та щорічною премією Е.Годара.

Ще під час вимушеного перебування за кордоном Ф.Вовк плекав намір провести антропологічні дослідження на території України. Перший крок у цьому напрямку вдалося зробити в 1904—1906 рр., коли за підтримки М.Грушевського — голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові — він узяв участь у трьох етнографічно-антропологічних експедиціях на теренах Галичини, Закарпаття та Буковини [Кучер, 1992, с.36]. Під час цих експедицій Ф.Вовк провів антропологічні виміри 726 осіб — відзначивши переважання серед них людей з високим зростом, округлою формою голови та темною забарвленням волосся і очей. Зібрані дані склали основу великої статті з антропології гуцулів, де вперше була висловлена думка про приналежність українців до виділеної Й.Денікером «великої південної групи великорослих і темних брахицефалів, які він називає адріятицькою і яку з антро-

польогічного погляду можна б було назвати просто славянською» [Вовк, 1908, с.39].

Повернувшись з еміграції в Росію, Ф.Вовк згуртував біля себе велику групу учнів — студентів Санкт-Петербурзького університету, а саме: С.І.Руденка, Л.Є.Чикаленка, О.Я.Шульгина, Н.Н.Лебедєва, А.Г.Алешо, Е.С.Артюхова, В.В.Сахарова, Б.Г.Крижановського, Н.Ф.Кондрашенка. Разом із ними він зібрав великі за обсягом антропологічні дані на теренах сучасної України та тих регіонів (Холмщина, Курщина, Кубань, Подоння та ін.), де й досі мешкають великі групи української людності. Зібрані матеріали стосувались понад 5 тис. осіб, які представляли більше ніж 40 територіальних вибірок українського народу.

На підставі аналізу «класичних» антропометричних й антроноскопічних ознак у трьох — північній, середній і південній — смугах України Ф.Вовк дійшов висновку щодо відносної антропологічної однорідності українського народу. «Українці, — писав він із цього приводу, — є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довшими нижніми кінцівками» [Вовк, 1995, с.36]. Сукупність цих ознак, що вони в найбільш виразній формі простежуються в середній і південних смугах України, Ф.Вовк назвав «українським антропологічним типом», відхилення від якого «...в нечисленній кількості осіб можна спостерігати на скрайках території, заселеної українцями». На його думку, їх «... легко пояснити сусідніми етнічними впливами», тобто змішуванням з суміжними етнічними групами. За Ф.Вовком українці належать до поширеної на Балканах адріатичної, або динарської раси, виявляючи спорідненість з південними і, частково, західними слов'янами — сербами, хорватами, чехами, словаками, за винятком поляків» [Вовк, 1995, с.36].

На висновки Ф.Вовка, безумовно, вплинули погляди провідних французьких вчених кінця XIX — початку XX ст., з якими він мав нагоду спілкуватись під час свого вимушеного перебування в Парижі. Так, в його архіві зберігається конспект лекції професора Е.Амі, в якій ішлось про антропологічні особливості слов'янських народів. На думку цього вченого, серед них виокремлюються дві великі групи, а саме: 1) світловолоса та світлоока, суббрахікефальна та низькорослa, поширена серед полабських слов'ян (венедів), поляків, білорусів та росіян; 2) темноволоса, темноока,

брахіфальна, високого зросту, до якої належать серби, хорвати, словенці, чехи, словаки та українці*.

Концепція Ф.Вовка викликала доволі різке несприйняття з боку Д.Н.Анучина. Це видно з його рецензії на працю українського вченого, опубліковану в 1918 р. На його думку, вона ґрунтується на неякісних вихідних даних, зібраних на підставі недосконалих методичних засад; містить помилкові висновки про відносну антропологічну однорідність українців і їхню приналежність до динарської раси [Анучин, 1918].

Деякі критичні зауваження Д.М.Анучина мали рацію: дійсно, Ф.Вовк надто спрощено підходив до питання про причини появи змішаних антропологічних варіантів на території України, зводячи їх лише до впливу сусідніх народів. Він іноді називав антропологічні ознаки «етнічними», хоча, як відомо, між етносом і антропологічним типом немає внутрішнього причинного зв'язку. Ф.Вовк також некритично сприйняв тезу Ю.Талько-Гринцевича про брахікефалію і темну пігментацію волосся та очей протослов'ян. Однак у другій половині XIX — на початку XX ст. схожих поглядів дотримувалося й багато інших французьких, польських та російських вчених [Сегеда, 1994, с.68].

Що ж до звинувачень у низькому методичному рівні дослідження Ф.Вовка, то їх, крім згаданої рецензії, містять також праці Г.Ф.Дебеця (1963) та В.Д.Дяченка (1965)**, але вони носять абсолютно безпідставний характер.

Відомо, що Ф.Вовк був послідовником французької антропологічної школи, представники якої — П. Брока, П.Топінар, Л.Манувріє та інші доклали чимало зусиль для вдосконалення методики фіксації морфологічних ознак. Готуючись до своєї першої експедиції, український вчений замовив у Парижі найновіший антропологічний інструментарій і детально обговорив з Л.Манувріє

* За свідченням Ф.Вовка, він, з дозволу автора, в 1887 р. опублікував дану класифікацію в одній із своїх численних рецензій, вміщених в «Бюлетні Паризького антропологічного товариства» [Вовк, 1995, с.8].

** Згодом В.Д.Дяченко визнав, що його критика на адресу Ф.Вовка і деяких інших зарубіжних і вітчизняних науковців носила упереджений характер, викликаний вимогами стандартної партійної ідеології, щиросердно вибачившись за це [Дяченко, 1992, с.122]. Він вказав, що «... роль Ф.Вовка в розвитку української етнології, археології, а також антропології та українознавства взагалі, організації та підготовці наукових кадрів величезна ...» [Дяченко, 1992, с.116]. Це повною мірою відноситься і до самого В.Д.Дяченка, діяльність і наукові праці якого, попри певні недоліки і похибки, які можна зустріти в будь-якому дослідженні, мала неабияке значення для розвитку української антропології [Сегеда, 1997].

методику дослідження [Вовк, 1995, с.10]. Повернувшись у Росію, він не припиняв стосунків із провідними зарубіжними фахівцями: регулярно листувався з ними, реферував їхні праці, брав участь у роботі міжнародних зібрань антропологів, де, зокрема, обговорювались і питання методики антропологічних досліджень [Франко, 2000]. Отже, жодних сумнівів щодо фахової підготовки Ф.Вовка, який, як відомо, створив власну антропологічну школу — Санкт-Петербурзьку — не існує.

Інша річ — порівнянність даних його вихованців-студентів, що брали участь у польових дослідженнях. Аналіз таблиць вміщених у праці Ф.Вовка показує, що в деяких випадках студентам не вдалося позбутися впливу суб'єктивних чинників при визначенні описових ознак, надто пігментації. Це спричинило надто великі коливання у групових характеристиках. Так, Н.Ф.Кондрашенко зафіксував у західних повітах Катеринославської губ. 26%, а в східних — лише 4% (?!) змішаних відтінків очей. Можна навести й інші подібні приклади. Однак методичні розходження властиві й сучасним вченим: навіть тривалі персональні контакти в процесі польових досліджень не дають змоги досягти повної порівняльності даних, зібраних різними дослідниками*.

Слід особливо наголосити на тому, що згадані методичні негаразди майже не вплинули на кінцевий результат: праця Ф.Вовка все ж містить загалом правильну характеристику морфологічних рис українського народу — переважання брахікефалії, відносно темного забарвлення волосся і очей, пряма форма носа («ніс рішуче прямий»), високий зріст. Виняток становить хіба що ширина обличчя: воно, за даними сучасних досліджень, не вузьке, а досить широке в масштабі Східної Європи [Сегеда, 1994, с.64].

Оцінюючи антропологічну спадщину Ф.Вовка, В.П.Петров писав: «До яких висновків не прийшла б антропологічна наука в своєму дальшому розвиткові, які б поправки і коректи не були внесені у визнання, запропоновані Ф.Вовком, навіть коли б його погляди були заступлені зовсім іншою, цілком відмінною концепцією, все ж характеристика антропологічного типу українського, яку зробив Ф.Вовк, збереже своє значення як певний «основоположний» етап в розвитку української антропологічної науки» [Петров, 1992, с. 95]. З цією оцінкою не можна не погодитись.

* Детально про способи конексії антропологічних даних, отриманих різними фахівцями див.: Происхождение русского народа по данным антропологии. 1965. — С. 195-210.

Після завершення Першої світової війни і національно-визвольних змагань в Україні певний час існувало три наукових осередки, які розробляли антропологічну проблематику. Два з них — Музей (згодом — Кабінет) антропології ім. Ф.Вовка при Всеукраїнській Академії Наук у Києві та НТШ ім. Шевченка у Львові продовжували традиції Вовкової школи в антропології [Скрипник, 1989], третій — при Харківському університеті торував власний шлях у науці про людину. Окремі питання антропології українців висвітлювались також польськими, російськими, чеськими, румунськими вченими.

В 1927 р. Ан. Носов — керівник Кабінету антропології при Всеукраїнській Академії Наук — опублікував статтю, присвячену антропологічним дослідженням українців Поділля. Відзначивши переважання серед них високорослих (58%), темнооких та темноволосих (38%) брахікефалів (пересічний головний показник — 83,7), він дійшов висновку про те, що українці-подоляни «в своєму загальному антропологічному типі незначно чим відрізняється від загального типу за Вовком» [Носов, 1927, с.116]. Разом із тим, Ан. Носов все ж трохи розійшовся зі своїм учителем в оцінці ступеню антропологічної однорідності українського народу. Вказавши на високі відсотки змішаних варіантів провідних ознак, надто пігментації (58%), він зауважує: «Безперечно виявилося, що особливо в головніших антропологічних ознаках наша група подолян не являє якогось однорідного типу» [Носов, 1927, с.116]. Що ж до причин відхилень від переважаючого типу, то їх Ан. Носов пояснює виключно впливом сусідніх народів — поляків як носіїв світлопігментованого типу та молдаван, серед яких переважають люди з темним забарвленням волосся та очей. Це, безперечно, надто спрощене пояснення складних расотворчих процесів, запозичене у свого вчителя.

У наступній статті, присвяченій українцям Кубані, Ан. Носов знову в доволі обережній формі висловив сумніви щодо антропологічної однорідності українського народу. Посилаючись на наявність серед кубанців «різноманітних елементів змішування пігментації, зросту, покажчика голови...» , він зауважує, що «... це питання ще не зовсім з'ясовано...» і що наявні матеріали дають підстави «... для іншого твердження ...» [Носов, 1928, с.62].

Поглядів Ан. Носова дотримувався і його учень — практикант Кабінету антропології М.Ткач, який навів підсумки антропологічних досліджень людності Чигиринщини [Ткач, 1929, 1931]. Так, описуючи фізичні риси мешканців станиці Бондаревої, він

вказує на те, що вони «... не становлять одної ясновизначеної групи», оскільки «... змішавшись з «чужим» зайшлим елементом, насамперед, мабуть, з польським, виявляють три групи...» [Ткач, 1928, с.88].

Майже одночасно львів'янин І.Раковський і ленінградець С.Руденко знову звернулись до матеріалів, опублікованих Ф.Вовком в узагальнюючій праці, і переглянули деякі висновки свого колеги і вчителя*. У статті, опублікованій на сторінках збірки НТШ ім. Т.Шевченка у Львові, вони наголосили на тому, що «український народ є надзвичайно мішаного антропологічного характеру» [Раковський, Руденко, 1927, с.213], сформувавшись за участі «щонайменше шести головних європейських типів». Все ж основним з них «...є, безперечно, адріятицький», тобто динарський, який, за їхніми підрахунками, охоплює 44,5% української людності, переважаючи в південній смузі України. Крім динарського, на українських землях, за підрахунками І.Раковського і С.Руденка, досить широко представлений ще один темнопігментований брахікефальний, але менш високорослий тип — альпійський (22,0 %). «Обидва антропологічні типи: адріятицький і альпійський, — зауважують дослідники — так злучені численними перехідними постатями, що можемо тут злучити їх в один спільний «альпо-адріятицький» антропологічний тип. Це є, власне, той тип, який покійний наш учитель назвав «українським» типом і який кожному антропологові, що має нагоду зустрічатись з українським народом, відразу кидається в вічі» [Раковський, Руденко, 1927, с.210—211]. Що ж до інших типів, то вони, за І.Раковським і С.Руденком, властиві незначним контингентам української людності, а саме: східноєвропейський доліхокефальний — 3%, нордійський — 1%, атланто-середземноморський, тобто високорослий, мезокефальний, темнопігментований — 5%, валдайський, або сарматський, тобто високий, доліхокефальний, світлопігментований — 2% і т.п.

Аналіз концепції І.Раковського та С.Руденка показує, що, попри певні корективи, вона загалом відповідає тезі Ф.Вовка про відносну антропологічну однорідність українського народу,

* І.Раковський — відомий галицький учений—брав участь у перших антропологічних розвідках Ф.Вовка на теренах України [Вовк, 1908] і, за словами Галини та Юрія Вовка,«був не так учень, як співробітник Хв.К.» [Вовк, Вовк, с.276]. С.Руденко, що згодом також став визначним фахівцем-етнологом, студіював антропологію під керівництвом Ф.Вовка, Санкт-Петербурзькому університеті [Решетов, 1998].

оскільки виділений ними «альпо-адріятицький» тип разом зі «мішанцями», за їхніми ж підрахунками, властивий 90%, тобто переважної більшості всієї людності. Чимало запитань викликають методичні підходи цих авторів до виокремлення типів.

У 1932 р. В.В.Бунак запропонував власну класифікацію народів Східної Європи, виокремивши в межах України 4 територіальні варіанти (типи), а саме: 1) волинський, поширений у верхів'ях Горині, який характеризується середньовисоким зростом (168 см) і помірним значенням головного показника (біля 82); 2) правобережний, розповсюджений в Правобережній Україні, що йому властиві доволі темна пігментація очей (28% темнооких), брахікефалія (головний показник — 83—84), доволі високий зріст (біля 169 см); 3) чернігівський, представлений в верхній течії Дніпра, за своїми характеристиками близький до попереднього, відрізняючись від нього трохи світлішою пігментацією; 4) центральноукраїнський, розповсюджений здебільшого в Дніпровському Лівобережжі — регіоні, людність якого характеризується високим зростом — 170 —171 см і округлою формою голови (головний показник — біля 83). Як і інші тогочасні дослідники, В.В.Бунак вдався до широких узагальнень, віднісши правобережний тип до так званої нижньодніпровської раси — різновиду виділеної ним альпо-карпатської раси. Центральноукраїнський тип розглядався ним як локальний і доволі пізній варіант правобережного. Що ж до носіїв волинського і чернігівського типів, то, на думку дослідника, вони близькі до сусідніх груп росіян і білорусів [Bunak, 1932].

Значні за обсягом матеріали на території Закарпаття зібрав чеський дослідник В.Сук, який навів дані про будову голови і обличчя та пігментацію очей і волосся 1800 чоловіків, жінок та дітей [Suk, 1932]. На підставі зібраних даних він дійшов висновку про переважання у даному регіоні низькорослого та широколицього лапоноїдного типу, генетично пов'язаного з давніми балтами. В той же час на терені сучасного Рахівського району В.Сук виділив високий на зріст, вузько- та довголиций динарський тип.

У 1934 р. своє бачення антропологічного складу людності західноукраїнських земель запропонував відомий польський дослідник Ян Чекановський, який з 1913 по 1942 р. очолював кафедру антропології та етнології Львівського університету, створивши власну — «львівську» — школу в расознавстві. Згідно з уявленнями цього вченого, морфологічні особливості сучасного населення Європи сформувались у результаті

взаємодії чотирьох рас (нордійської, середземноморської, лапоноїдної та арменоїдної)*, змішування яких спричинило появу ще кількох перехідних типів (альпійського, динарського, субнордійського, сублапоноїдного тощо), що їх можна виявити на індивідуальному рівні. Для визначення кількісного співвідношення цих морфологічних складників в окремих вибірках Я.Чекановський розробив оригінальну систему аналізу із застосуванням складних алгебраїчних формул. Послуговуючись власним індивідуально-типологічним методом, він виокремив на українських теренах тогочасної Польської держави шість типів чи «первнів», а саме: нордійський, тобто північноєвропейський, субнордійський, тобто близький до нордійського, динарський, лапоноїдний, змішаний з альпійським, сублапоноїдний та середземноморський. Найчисельнішим серед них, за Я.Чекановським, є нордійський, який притаманний більшості людності Волині та Холмщини і переважає в Західному Поліссі, Підляшші, Північному Поділлі, Середній Галичині з рукавом обабіч Прута, Західній Бойківщині тощо. Другий за чисельністю — лапоноїдний з домішкою альпійського, який охоплює Поділля, Гуцульщину, Східну Бойківщину, верхів'я Південного Буга і Південне Полісся. Третім «первнем» Я.Чекановський вважав середземноморський тип з домішкою лапоноїдного, який зустрічається всюди, за винятком Підляшшя, Полісся і Волині. Останнім за чисельністю, на думку польського вченого, є динарський, представлений в Східній Галичині, в Побужжі і на Півдні Холмщини [Цит. за Ендик, 1949, с. 188 — 189].

Теоретичні засади «львівської» антропологічної школи лежать в основі узагальнюючого дослідження вітчизняного дослідника Ростислава Ендика**, котрий за співвідношенням

* Нордійська (за пишішньою термінологією — атланто-балтійська) раса, за Я.Чекановським, характеризується високим зростом, видовженою формою голови та обличчя, вузьким носом, русявим волоссям, світлим кольором очей; середземноморська — середнім зростом, доліхокефалією, середньовисоким обличчям, темним забарвленням волосся і очей; арменоїдна (за пишішньою термінологією — балкано-кавказька) — високим зростом, брахікефалією, коротким і досить широким обличчям, опуклою спинкою носа, дуже сильним розвитком третинного волосяного покриву; лапоноїдна — низьким зростом, короткими кінцівками; смагляво-жовтуватою шкірою, брахікефалією, широким і досить плоским обличчям, відносно широким носом.

** Монографія Р.Ендика вийшла друком 1949 р. Однак, за визнанням автора, вона ґрунтується на даних, отриманих ним упродовж 1932—1939 рр.

основних расових складників, з'ясованих на підставі провідних морфоліогічних ознак (зріст, колір волосся та очей, розміри

Таблиця 1.1

Антропологічна характеристика людності українських етнографічних земель (за Р.Єндиком, 1949)

п. ч.	Групи расових «первнів»	Округи
1	I. динарський, субнордійський сублапоноїдний	Харківщина, південно-західна і північно-східна Галичина,
2		лемки
3		бойки
4		Холмщина, північно- західна Полтавщина, буковинські гуцули
5	II. динарський з легкою домішкою арменоїдного	галицькі гуцули
6		Поділля по Дністер
7		угорські гуцули
8		Бачка, угорські бойки, Поділля по північний Буг
9		Таврія, північна Кубань
10	III. нордійський з легкою домішкою динарського	Радомисльщина
11		Курщина
12		Волинь, Південна Кубань
13	IV. динарський середземноморський, сублапоноїдний, субнордійський	Чернігівщина, південне Поділля, північно-східна Полтавщина
14		Вороніжчина
15		середня Галичина, середня Бойківщина
16		Київщина без Радомисльщини, Катеринославщина

голови, обличчя та носа, виокремив на теренах України чотири смуги [Єндик, 1949, с.225]. В трьох із них, на його думку, переважає динарський, в одній — нордійський тип (табл. 1.1). Осередком нордійського «первня», за Р.Єндиком, є Волинь — «прасло-в'янська колиска, а тим то треба її вважати за вогнище, з якого випромінювалася ця раса на цілий Схід ... « [Єндик, 1949, с.223]. Свої міркування дослідник доповнив антропологічною картою України (іл. 1.3). На жаль, він не пояснив, яким чином була з'ясована частка морфологічних «первнів» у намічених ним смугах, обмежившись таким зауваженням: «Аналіза антропологічних матеріалів у дальших розділах (книги. — С.С.) переведена методами

Іл. 1.3. Антропологічна карта України (за Р.Єндиком)

Чекановського, особливо ж його методою різничкової діагнози, яка сьогодні є таки найліпшою. Виділені антропологічні і краніологічні раси і типи лучили ми в групу на основі їх найбільшої морфологічної подібности, але не послуговуючися генетичними законами його гіпотези» [Єндик, 1949, с. 120].

Слід мати на увазі, що праці Я.Чекановського та Р.Єндика базуються на матеріалах, зібраних іншими авторами на різних методичних засадах. Крім того, типологічна концепція раси, якої дотримувалися представники «львівської школи», добре знаної в довоєнній Європі, була піддана аргументованій критиці [Алексеев, 1961], втративши своїх прихильників серед сучасних фахівців-антропологів. Отже, висновки цих авторів, що містять деяке «раціональне зерно», слід сприймати з певними застереженнями.

Незабаром після закінчення Другої світової війни В.В.Бунак обстежив 9 груп українців Закарпаття (біля 1000 осіб), виділивши в цьому регіоні України три морфологічних комплекси — східний, центральний та західний. Перший з них, представлений серед гуцулів передгір'я та гірських районів, характеризується вираженою брахікефалією, значним розвитком третинного волосяного покриву і переважанням опуклих спинок носа над вігнутими. Західний комплекс, який охоплює населення рівнини, вирізняється меншим відсотком темних відтінків очей і більшим поздовжнім діаметром. Що ж до центрального (перехідного) комплексу, то йому, за спостереженнями автора, властиві дуже різкі коливання ознак. Це пояснюється тим, що він сформувався внаслідок змішування крайніх — східного та західного — варіантів [Бунак, 1948].

Висновки В.В.Бунака добре узгоджуються з підсумками пізніших досліджень. Однак зібрані ним дані опубліковані лише у вигляді сумарної таблиці, що не дає уявлення про зафіксовані автором регіональні відмінності. Це значно применшує цінність згаданої праці.

Загалом антропологічні дослідження українців у 20 — 40 рр. минулого століття носили доволі епізодичний характер і, за деякими винятками, хибували серйозними методичними вадами. Кроком уперед було прагнення виявити регіональні відмінності. Що ж до спроб визначити відсотки окремих морфологічних складників у краніологічних серіях чи вибірках сучасної людності, то їх слід розглядати як данину часові, оскільки генофонд популяцій не можна розглядати як просту суміш окремих «первнів». А саме так чинили і деякі учні Ф.Вовка, і послідовники та симпатики індивідуально-типологічної школи Я.Чекановського.

Іл. 1.4. Василь Дяченко

Після закінчення Другої світової війни в Україні не залишилось жодного антропологічного осередку: одні вчені загинули в сталінських таборах [Ан. Носов], інші припинили свої дослідження з остраху перед репресіями (Л.П.Ніколаєв), дехто (Р.Єндик) емігрував на Захід.

Новий етап у розвитку української антропології розпочався в середині 1950-х років, коли у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині — Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України) була створена група антропології під керівництвом академіка І.Г.Підоплічка. Організація цього наукового осередку сприяла планомірним дослідженням антропологічного складу українського народу, здійсненню комплексних експедицій на теренах республіки і за її межами, нагромадженню палеоантропологічних матеріалів із стародавніх некрополів тощо.

У 1956 р. розпочала свою діяльність Українська антропологічна експедиція під керівництвом В.Д.Дяченка, яка протягом восьми польових сезонів обстежила майже 80 територіальних груп українців (понад 10 тис. осіб) і 45 вибірок інших народів (росіян, білорусів, молдаван, поляків, болгарів та ін.). Програма досліджень охоплювала широкий комплекс соматологічних ознак, які застосовуються в сучасній антропології. Зібрані дані були узагальнені В.Д.Дяченком у монографії, присвяченій антропологічному складу українського народу [Дяченко, 1965]. Поява цієї праці відіграла дуже важливу роль в історії вітчизняної антропології [Сегеда, 1997, с.268].

Фундаментальне дослідження В.Д.Дяченка містить детальний опис варіацій соматологічних ознак на теренах України і загальну антропологічну характеристику українців на фоні інших етнічних груп Східної, Центральної та Південної Європи. Послуговуючись географічним методом, автор виокремив у межах України кілька регіональних варіантів, або областей: центрально-українську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайсь-

ку, або деснянську, та ільменсько-дніпровську (іл. 1.5), мешканці яких розрізняються між собою за зростом, пігментацією волосся та очей, розвитком третинного волосяного покриву, меншою мірою — формою голови тощо. Кожній з них, за винятком карпатської, він знайшов аналогії в Росії і, частково, у Білорусії. Так, за його схемою, людність найбільшої області — центральноукраїнської — тяжіє до росіян та білорусів — представників валдайсько-верхньодніпровського комплексу; нижньодніпровсько-прутської, котра немає спільного ареалу — до росіян степового комплексу, що локалізується в середній течії Дону та Хопра і т.п. [Дяченко, 1965, с.126]. Широко залучаючи дані суміжних етногенетичних дисциплін, В.Д.Дяченко розглянув роль окремих етнічних компонентів, що вплинули на формування морфологічних рис населення різних історико-географічних зон України: іранського (південноєвропеоїдного), сліди якого фіксуються в Лівобережжі; фракійського (південноєвропеоїдного), вплив якого простежується в карпатській зоні; тюркського (монголоїдного), домішка якого фіксується в Середньому Подніпров'ї; балтського (північноєвропеоїдного), що його можна «вловити» на Волині та в Поліссі і тощо.

Сама по собі загальна антропологічна характеристика українців, подана В.Д.Дяченком, не викликає жодних заперечень. Однак аналогії, до яких вдався цей автор, носять довільний характер, що вперше відзначила в рецензії на його працю московська дослідниця Т.І.Алексєєва. Вказавши на відмінності морфологічних характеристик східнослов'янських народів, вона зауважила: «Мені здається, що, аргументуючи тезу про єдність антропологічного складу східнослов'янських народів, автор допускає певне пересмикування. Абсолютно виразні, хоча й нерізкі, відмінності між українцями, росіянами й білорусами існують. Витоки цього, очевидно, закорінюються в неоднорідності місцевих антропологічних пластів, на яких формувалися східнослов'янські народності після колонізації східнослов'янських земель. Ігнорувати ці відмінності не можна, оскільки їх аналіз дає ключ для відтворення процесу генези східнослов'янських груп» [Алексеева, 1966, с.183].

Слід також мати на увазі, що В.Д.Дяченко не був послідовним щодо кількості антропологічних типів (областей) на теренах України. В одній із своїх останніх робіт він збільшив їх кількість до семи (дунайський, поліський, верхньодніпровський, центральноукраїнський, нижньодніпровсько-прутський, динарський і кар-

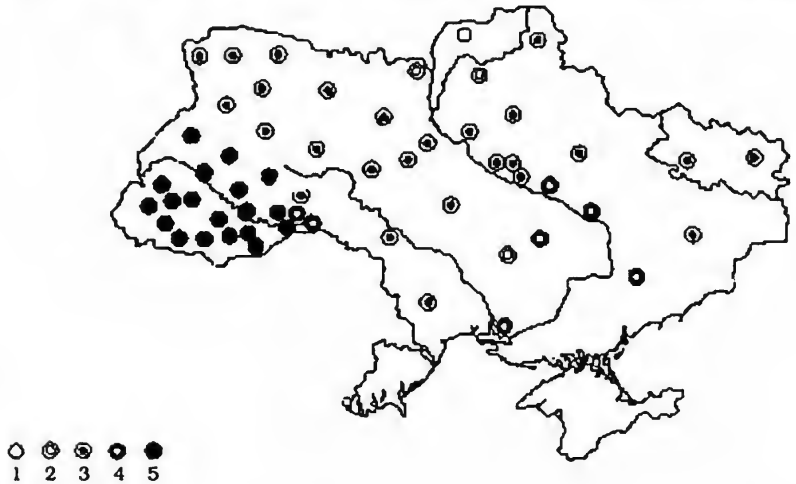

Іл. 1.5. Антропологічні області України (за В.Д.Дяченком)

Умовні позначення: 1 — ільменсько-дніпровська; 2 — валдайська; 3 —центральноукраїнська 4 — нижньодніпровсько-прутська; 5 — карпатська

патський [Дьяченко, 1994]. Все ж переважна більшість (понад 75%) сільської людності, за його ж підрахунками,належить до одного типу — центральноукраїнського (з волинським та поліським варіантами), що, на наш погляд, свідчить про слушність спостереження Ф.Вовка про відносну антропологічну однорідність українського народу [Сегеда, 1994, с.60].

Оригінальне трактування матеріалів першого етапу Української антропологічної експедиції належить Я.Чекановському [Chekanowski, 1967]. Час і аргументована критика засад його антропологічної теорії не вплинули на погляди цього визначного вченого — справді «культової фігури» польської антропології. Як і 30 років тому, він вирахував відсотки окремих расових складників в окремих українських вибірках (табл. 1.2). Майже повсюдно, за Я.Чекановським, переважають два складники — нордійський, носіями якого є слов'янські племена, і лапоноїдний, властивий прадавньому населенню Європи. Останній переважає в Правобережному і Лівобережному Поліссі, що можна зрозуміти, і чомусь на Полтавщині. Істотне підвищення відсотку нордійського складника спостерігається на

Аналіз результатів Української антропологічної експедиції 1956 р. (за Я.Чекановським, 1967)

Територіальна група	Антропологічні складники (%)			
	Нордійський	Середземноморський	Вірменоїдний	Лапоноїдний
Лівобережна наддніпрянська Україна				
Савинці Харківської обл.	47,5	13,6	16,5	22,5
Березна Чернігівської обл.	36,9	16,8	20,3	26,0
Глухів Сумської обл.	24,1	14,9	21,5	39,5
Чорнухи Полтавської обл.	26,6	16,0	24,6	32,8
Диканька Полтавської обл.	27,0	15,3	23,6	34,1
Градизьк Полтавської обл.	30,9	19,0	21,2	28,9
Царичанка Дніпропетровської обл.	30,1	23,8	21,1	25,0
Правобережна Україна, Поділля і Волинь				
Ємільчино Житомирської обл.	25,3	13,7	25,7	35,2
Малин Житомирської обл.	28,1	15,7	22,4	33,8
Обухів Київської обл.	29,8	17,8	21,7	30,7
Калинівка Вінницької обл.	43,3	16,7	17,6	22,8
Тростянець Вінницької обл.	40,7	16,9	17,8	24,7
Дунаївці Вінницької обл.	37,1	16,0	20,0	26,9
Буковина				
Кельменці Чернівецької обл.	40,4	17,2	18,5	23,9
Заставна Чернівецької обл.	27,2	16,7	25,2	31,1
Закарпаття				
Рахів Закарпатської обл.	27,6	14,3	28,9	29,2
Перечин Закарпатської обл.	24,5	13,4	38,5	23,6
Виноградів Закарпатської обл.	16,5	12,2	40,7	30,6

Поділлі, що Я.Чекановський пов'язує з міграціями слов'ян з Волині на Південний Схід сучасної України [Chekanowski, 1967, с.228]. На півночі так званого «дикого поля», представленого царичанською вибіркою, польський вчений відзначає значне посилення середземноморського компоненту, пов'язаного з дослов'янською іранською людністю. Аналогічну антропологічну структуру, на його думку, має «степова південна периферія», хоча вона й не представлена в таблиці. У Закарпатті має місце підвищення відсотку вірменоїдного, а в Прикарпатті — лапоноїдного складника. Останній в даному регіоні пов'язаний з впливом середньовічних тюркомовних кочівників. «Це припу-

щення, — зауважує Я.Чекановський, — доводять дані етнографічних досліджень. Це загадкові центральноазійські елементи народної вишивки Покуття і назва гуцулів, що є результатом романізації назви племені узів, або куманів» [Chekanowski, 1967, с.228].

Яскрава картина взаємодії морфологічних складників на території України, намальована Я.Чекановським, носить дуже загальний характер. За своєю суттю вона радше нагадує «гру розуму», ніж наукове дослідження, яке опирається на певну систему доказів. Однак це завадило польському вченому критично оцінити внесок своїх попередників у висвітлення даної проблематики [Chekanowski, 1967, с.229].

У 1969 р. вийшла друком монографія відомого російського фахівця-антрополога В.П.Алексєєва, присвячена краніологічній характеристиці народів Східної Європи. За підсумком вивчення краніологічних матеріалів XYII — XYIII ст. з теренів України він дійшов висновків про те, що 1) українські краніологічні серії характеризуються чіткою вираженістю комплексу європеоїдних особливостей і відсутністю будь-яких відхилень у напрямку варіантів монголоїдної раси; 2) головну роль у формуванні морфологічного типу українського народу відіграли краніологічні риси древлян. Хоча отримані результати не заперечують участі в даному процесі літописних полян і сіверян, ця теза, за словами автора, «меншою мірою знаходить підтвердження в морфологічних фактах, ніж попередня» [Алексеев, 1969, с.208].

Ще категоричніше стосовно провідної ролі древлян в етногенезі українців В.П.Алексєєв висловився в науково-популярній книзі, що в 1972 р. вийшла масовим тиражем: «З'ясувалась не зовсім зрозуміла, але цікава і важлива деталь — древляни антропологічно відрізнялись від решти слов'янських племен, вони були крупнішими, масивнішими, обличчя у них були ширшими. А коли виміряли черепи сучасного населення України, з'ясувалося — це саме той краніологічний тип, який властивий і сучасним українцям. Отже, краніологія підказала — фізичними предками сучасних українців були древляни, вони зіграли вирішальну роль у формуванні антропологічних особливостей українського народу, в їхній культурі слід шукати джерела етногенезу й культурного розвитку українців». [Алексеев, 1972, с.299].

Інакше оцінює внесок літописних племен, що мешкали на теренах України, у формування фізичних рис українців Т.І.Алєксєєва —

автор багатьох статей і фундаментальної монографії, присвяченої антропологічним аспектам етногенезу східних слов'ян. На її думку , всі вони брали більш-менш однакову участь у творенні антропологічного складу сучасного українського етносу. Так, з полянами українців ріднить конфігурація носової області, з древлянами, волинянами, тиверцями та уличами — розміри обличчя [Алексеева, 1973, с.203]. Широко залучаючи палеоантропологічні дані, вона дійшла висновків про те, що поряд з переважаючою східнослов'янською основою у фізичних рисах українців знайшли відображення риси дослов'янського, ймовірно іраномовного, субстрату, носіями якого були «черняхівці», а ще раніше — скіфи [Алексеева, 1974, с75].

Про антропологічні витоки українців йдеться й у статті В.Д.Дяченка (1986), присвяченій антропологічному складу середньовічних східних слов'ян. Намітивши на території Східної Європи 4 великі області — східноєвропейську, субуральську, східнопонтійську та південнокаспійську, він виокремив в їх межах 9 типів. 6 із них, на думку автора, локалізувались на території сучасної України, а саме: неовісло-дніпровський (доліхо-, іноді — мезокранний з відносно широким, високим обличчям), який займає майже всю Південну Балтію, Білорусь та Правобережну Україну, доходячи до Західного Бугу й Вісли, а іноді й до Середнього Подністров'я; дністро-дунайський (більш вузьколиций), розташований на Волині та Верхньому Подніпров'ї, за словами автора, «південніше (!?) попереднього» (с.242); неошнуровий — мішанець обох попередніх регіонів, який також представлений на Волині та Верхньому Подніпров'ї; карпатський (мезокранний, з високим, середнім за шириною обличчям), поширений в Карпатах, Прикарпатті, а за межами України — в Чехії та Словаччині, Південній Польщі й, частково, на Балканах; неопонтійський (доліхокранний, відносно високолиций, ортогнатний), притаманний сіверянам, в'ятичам, аланам; неоіндодніпровський (близький до попереднього, мезогнатний), розповсюджений серед слов'ян Десни, Сожа, Псла, Ворскли, Приоччя. З наведеної у статті таблиці видно, що деякі з цих типів (наприклад, вісло-дніпровський) були представлені серед населення Євразії ще за доби мезоліту.

Описана вище класифікація не внесла чогось принципово нового в існуючі раніше уявлення про антропологічний склад давньоруської людності України, а до того ж має ряд хиб. Постулюю-

чи прихильність до географічного методу аналізу, автор порушує його, виявляючи різні типи в одному і тому ж регіоні (наприклад, дністро-дунайський і неошнуровий на Волині та Верхньому Подніпров'ї)*. Він не окреслює кола джерел, які були використані для розробки даної схеми, що породжує чимало запитань. Наприклад, які краніологічні серії представляють давньоруську людність Карпат — носіїв карпатського типу? Що ж до спроби В.Дяченка простежити генезу виділених ним типів, то вони, за зауваженням Т.І.Алексєєвої, «призвели до непереконливих результатів, оскільки він не проаналізував ні ролі субстрату, ні ролі міграційних потоків в етногенезі східних слов'ян» [Алексеева, 1999, с.15]. З цим, на жаль, доводиться погодитись.

Однією з визначальних рис сучасної антропології є широке залучення для аналізу емпіричних даних нових статистичних методів із застосуванням електронно-обчислювальної техніки, що дало змогу підвищити рівень їхніх узагальнень. Конкретним виявом нових підходів до висвітлення етногенетичної проблематики є велика узагальнююча праця з антропології східних слов'ян, підготовлена колективом авторів під керівництвом Т.І.Алексєєвої [Восточные славяне. Антропологическая и этническая история, 1999].

Згідно з традиціями російської антропології, автори даного видання віддали перевагу географічному методу аналізу як окремих ознак, так і їхніх комплексів. Однак ці комплекси визначені на підставі принципово нової основи за підсумками канонічного аналізу. Привертає увагу величезний масив соматологічних і краніологічних даних, використаних В.Є.Дерябіним і С.Г.Єфімовою в розділах, присвячених сучасним та середньовічним слов'янам та їхнім сусідам. Висновки, отримані цими авторами, підтверджуються статистичними критеріями і будуть використані в нашому дослідженні.

Поява цього узагальнюючого дослідження все ж не вичерпала всієї ширини проблематики. На жаль, далеко не всі матеріали з етнічної антропології України (особливо опубліковані в українських виданнях протягом останнього десятиліття) були використані авторами монографії. Книга містить чимало неточностей і довільних трактувань, які викликають серйозні заперечення і будуть проаналізовані нами в кожному конкретному випадку. Об'єктивно вони

* До речі, не зрозуміло, чому антропологічний тип, поширений на Волині та верхів'ях Дніпра, отримав назву дністро-дунайського?

певною мірою пов'язані з ослабленням співпраці російських та українських фахівців після розпаду СРСР.

У другій половині 1960-х рр. співробітники групи антропології ІМФЕ ім.М.Т.Рильського АН УРСР і деяких лікувальних закладів м. Києва (Є.І.Данилова, В.Д.Дяченко, С.С.Лаврик, А.Г.Караванов, М.І.Дудник тощо) розгорнули на теренах України широкомасштабні гематологічні дослідження, метою яких було виявлення регіональних відмінностей в розподілі груп крові систем АВО, MN, та ін. Попередні результати цих досліджень були представлені в доповідях українських вчених на VIII Міжнародному конгресі етнографічних та антропологічних наук в м. Токіо (Японія) [Lavrik, Karavanov, Danilova, Dudnik, Dyachenko, 1968], однак у повному обсязі зібрані дані (близько 10 тис. осіб) систематизовані в монографії Є.І.Данилової (1971).

Іл. 1.6. Єлизавета Данилова

На підставі аналізу варіацій еритроцитарних антигенів крові (АВО, Rh, MN), Є.І.Данилова виокремила в межах України п'ять гено-географічних областей, які відрізняються між собою за значеннями генного індексу, або індексу Велліша, що дає уявлення про співвідношення генних частот p (A), r (0) та q (B). Чотири з них — центральноукраїнська, поліська, деснянська, південно-східна області — входять до великої східноєвропейської гематологічної зони, а п'ята — карпатська — до північнобалкансько-карпатської. За висновками Є.І.Данилової, людність центральноукраїнської, поліської та деснянської областей має аналогії серед інших східнослов'янських народів, окремих груп поляків та прибалтійських народів. Що ж до населення Карпат, то за деякими гематологічними характеристиками воно тяжіє до молдаван, північно-східних румунів, угорців, словаків, болгарів, меншою мірою — сербів, боснійців тощо. В південно-східній області відзначено вплив давнього іранського та тюркського компонентів [Данилова, 1971, с.103 — 104].

Гематологічні дослідження українців були продовжені Р.О.Старовойтовою, яка вперше ввела в науковий обіг дані за сироточними системами крові Hp, Gc, Gm, Tf населення України [Старо-

Іл. 1.7. Гено-географічні зони України (за Є.І.Даниловою, 1971)

войтова, 1979]. Залучення нових систем дало змогу отримати додаткову інформацію про особливості поліської та деснянської гено-географічних зон, своєрідність гематологічного комплексу українців Карпат, наявність незначного іранського (південноєвропеоїдного) та тюркського компонентів у генофонді південно-східної людності України [Старовойтова, 1979].

В кінці 1960-х рр. розпочалося також накопичення даних про варіації одонтологічних та дерматогліфічних ознак на теренах України.

В 1968 р. В.Д.Дяченко опублікував дані по двох одонтологічних ознаках — лопатоподібних формах верхніх медіальних різців та дистальному гребеню тригоніда збірної серії українців Наддніпрянщини (100 осіб), відзначивши їхню приналежність до західного расового стовбура, або зони [Дяченко, 1968, с.7]. Майже одночасно московська дослідниця Н.І.Доніна (Халдєєва) обстежила за одонтологічною програмою одну вибірку українців Житомирського Полісся, використавши зібрані дані в своїй кандидатській дисертації без будь-яких коментарів [Халдеева, 1969]. Згодом вони були опубліковані О.О.Зубовим в його монографії, присвяченій антрополого-одонтологічній характеристиці населення земної кулі, у вигляді цифрових даних [Зубов, 1973].

Антропологo-одонтологічні дослідження людності України та деяких суміжних регіонів продовжив автор даної роботи, обстеживши в 1972 —1975 рр. на теренах України, Білорусії та Російської Федерації 23 етнотериторіальних групи (понад 2 тис. осіб.). За підсумками проведеного дослідження було зроблено висновок про приналежність українців до так званого середньоєвропейського одонтологічного типу, поширеного також серед росіян центральної та південної смуги європейської частини Російської Федерації, білорусів центральних та південних областей Білорусі, деяких прибалтійських груп тощо [Сегеда, 1979, с. 46]. Згодом у межах даного типу на теренах України було виділено кілька локальних варіантів, головними з яких є подніпровський та карпатський [Сегеда, 1986].

Антропологo-одонтологічні дослідження сучасної української людності поновилися на початку 1990 р. в рамках історико-культурної експедиції Мінчорнобиля України, що дало змогу обстежити ще 9 територіальних вибірок Правобережного Полісся, Середньої Наддніпрянщини та Карпат. Аналіз нових матеріалів дозволив виявити в окремих регіонах Правобережного Полісся дуже архаїчні варіанти середньоєвропейського типу, генетичні витоки яких сягають принаймні неолітичної доби [Сегеда, 1996, 1999].

Дерматогліфічні дослідження українців започаткувала московська дослідниця Г.Л.Хіть. Опублікувавши дані про пальцеві узори дев'яти територіальних вибірок Полісся, Середньої Наддніпрянщини та Карпат, вона обмежилась констатацією значного діапазону змінюваності цих ознак [Хить, 1968]. Ці матеріали були додатково розглянуті В.Дяченком, який за значенням дельтового індексу (DI_{10}) виявив певні аналогії між Українським Поліссям і Волинню та Північною Європою, а також між Карпатами й Нижнім Подніпров'ям і так званою індо-середземноморською зоною [Дяченко, 1968, с.5]. Згодом до них звернувся також автор даного дослідження, виділивши на підставі варіацій дуг, петель, завитків та DI_{10} кілька територіальних варіантів [Сегеда, 1973, с.18].

У 1983 р. Г.Л.Хіть опублікувала підсумки досліджень згаданих колекцій за повною програмою, використавши їх для загальної дерматогліфічної характеристики народів Східної Європи. Аналізуючи значення шести провідних расових характеристик папілярних узорів та ліній, вона в загальній формі констатувала близкість східнослов'янських народів і надзвичайно велику

подібність так званих придніпровського та верхньодніпровсько-валдайського комплексів. До першого з них Г.Л.Хіть віднесла всі обстежені нею українські групи, до другого — північно-західних росіян та білорусів, зауваживши, що дерматогліфічні матеріали згруповані в рамках соматологічної класифікації, запропонованої Т.І.Алексєєвою [Хить, 1983, с.81]. Однак Т.І.Алексєєва не включала до подніпровського комплексу ні українську людність Карпат, ні поліщуків Правобережного Полісся.

В першій половині 1970-х рр. одночасно з одонтологічними дослідженнями автор даної праці зібрав великі за обсягом дерматогліфічні колекції. Згодом вони були проаналізовані разом з матеріалами, опублікованими Г.Л.Хіть, що дало змогу виокремити на теренах України 3 локальні дерматогліфічні варіанти (зони), а саме: північну, де збереглися дуже давні, архаїчні елементи; середньоукраїнську, котрій, за деякими винятками, властиве типово європеоїдне поєднання ознак, та південну, яка характеризується посиленням південноєвропеоїдних особливостей папілярних візерунків і ліній на долоні та пальцях людей [Сегеда, 1995, с. 196—199].

Відносну гетерогенність українців як за варіаціями окремих ознак, так і за їхнім комплексом відзначила також Н.А.Долінова (Прокудіна), однак, за її словами, «чітко спрямованих відмінностей між окремими територіальними групами немає, намічається тенденція до виділення груп поліської зони і Закарпаття» [Долинова, 1999, с.77].

Слід мати на увазі, що переважна більшість даних з дерматогліфіки українців на сьогодні опублікована лише за короткою програмою, яка не дає уявлення про варіації ознак цієї морфологічної системи на території України*. Це саме стосується і нових матеріалів з одонтології, зібраних впродовж останнього десятиліття. Чимало запитань викликають висновки різних авторів щодо ступеню антропологічної однорідності українського народу та наявності локальних варіантів фізичного типу на його етнічній території. Давно назріла потреба узагальнити дані, отримані на

*Крім згаданих вище, в антропологічній літературі є також дані по пальцевих узорах українців Запорізької та Дніпропетровської обл. [Брускин, Гурская, Азаров, 1973] і папілярному шкірному рельєфу долоні української людності м. Симферополя [Двирский, Гагаєва, 1976]. Проте ці вибірки мають збірний характер (без поділу на сільських і міських жителів) і не можуть бути використані для констатації локальних відмінностей.

підставі різних систем морфо-фізіологічних маркерів, для комплексної антропологічної характеристики українців. Слід також з'ясувати основні етапи антропологічної історії давнього населення України, тісно пов'язаної з етногенетичними процесами на її території. Наявність численних «білих плям» в антропологічному вивченні українців, що штучно стримувалось протягом тривалого часу, й спонукала нас звернутися до висвітлення вузлових проблем етнічної антропології України.

РОЗДІЛ 2
ДЖЕРЕЛА І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Джерела дослідження

Основу роботи складають антрополого-одонтологічні і дерматогліфічні матеріали, зібрані автором особисто впродовж експедиційних поїздок 1970 —1999 рр. Райони дослідження визначались заздалегідь з урахуванням маршрутів Української антропологічної експедиції 1956—1963 рр. [Дяченко, 1965] та історико-етнографічного районування України [Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР, 1968; Горленко, 1989; Українці, 1999 та ін.]. Головним об'єктом спостережень була українська людність Правобережного Полісся та Волині, Лівобережного Полісся, Середньої Наддніпрянщини і Карпат. У порівняльному плані вивчались представники інших етнічних груп, які мешкають в Україні, а також окремі вибірки росіян центральних і південних регіонів європейської частини Російської Федерації та білорусів Білорусі.

6 вибірок, обстежених за обома програмами, походять з Центральної України. Вони представляють українську людність Середньої Наддніпрянщини. Цей етнографічний регіон України був ядром давньоруської держави, основним центром формування української народності і нації. Тут у найяскравішій формі виражені культурно-побутові особливості українського народу.

Особливе місце серед обстежених центральноукраїнських популяцій займає вибірка, отримана в с. Великополовецьке Сквирського і с. Малополовецьке Фастівського районів Київської області. Літописні джерела пов'язують походження цих населених пунктів, віддаль між якими становить 7 км, з половецьким ханом XI ст. Тургоханом, або Тугортоканом [Похилевич, 1864]. За свідченням Іпатського списку «Повісті врем'яних літ», 1094 року київський князь Святополк уклав мир з половцями і «поя жену, дщерь Тугортоканю, князя Половецькаго» [Повість врем'яних літ, 1990, с.340], діставши натомість дозвіл поселити в його володіннях свою орду. Союз Тургохана зі Святополком був нетривким, і через два роки він загинув у битві з давньоруськими воїнами. Однак і через триста років — наприкінці XIV ст. містом Сквирою й довколишніми селами володів

його нащадок Кориман [Історія міст і сіл Української РСР. Київська область, 1971]. Свідчення писемних джерел підтверджуються археологічними даними, оскільки в курганах давньоруського часу, розкопаних в околицях с. Великополовецьке, знайдені кочівницькі поховання [Шендрик, 1977]. Цікаво, що деякі прізвища корінних мешканців даної місцевості, наприклад, Шеремет чи Шамрай, сформувались на тюркській основі. Так, слово «шеремет» перекладається як «жвавість, гарячкуватість коня», «той, що має швидкий, легкий крок» (про коня), «брутальний, запальний, неввічливий» [Лавров, 1969, с.137].

Ще 8 вибірок отримано в поліській зоні і на Півдні Волині. Населення північної, поліської частини України характеризується специфічними рисами матеріальної та духовної культури. Внаслідок ізоляції, що мала місце в минулому, особливостей історичного і соціально-економічного розвитку в цій історико-етнографічній зоні збереглися деякі архаїчні елементи традиційної культури та побуту, властиві також білорусам півдня Білорусі і росіянам Південного Заходу європейської частини Російської Федерації.

Карпатська зона (Прикарпаття, гірські райони, Закарпаття) представлена 5 вибірками. Українці Карпат характеризуються цілим рядом специфічних рис господарського життя, культури, побуту, що склались у результаті географічних, історичних і соціально-економічних умов. У цій області має місце вплив культурно-побутових елементів сусідніх слов'янських і неслов'янських народів (поляків, словаків, угорців та ін.).

Отримані вибірки охоплюють жителів одного або кількох (до трьох-чотирьох) населених пунктів, розташованих в одному районі (у межах сучасного адміністративно-територіального поділу України). У більшості з них (як правило, селищ або невеликих міст з відносно невеликою кількістю жителів) проводила обстеження Українська антропологічна експедиція 1956 —1963 рр., що з певними застереженнями дозволяє порівняти результати соматологічних, одонтологічних і дерматогліфічних досліджень із застосуванням методів варіаційної статистики*.

* Детальну інформацію про програму і підсумки, включаючи цифровий матеріал, антропологічних (соматологічних) досліджень українців й інших етнічних груп Східної Європи, обстежених Українською антропологічною експедицією ІМФЕ АН УРСР 1956 — 1963 рр., містить праця В.Д.Дяченка (1965), до якої ми й відсилаємо зацікавленого читача. Вихідні дані гематологічних досліджень, підсумки яких використані нами для комплексної антропологічної характеристики українського народу, наведені в монографіях Є.І.Даниловой (1971) і Р.О.Старовойтовой (1978).

Візуальні спостереження і збирання одонтологічних та дерматогліфічних колекцій проводились у школах, здебільшого серед хлопчиків та юнаків 12—16 років. Вибір цього вікового контингенту пов'язаний в основному з термінами прорізування і станом зубів: у більш ранньому віці ще не прорізані другі моляри постійної зміни, а після 16—20 років ускладнюється вивчення дрібних елементів будови жувальної поверхні коронки внаслідок стирання зубів і карієса. В 21 вибірці, обстеженій автором, одонтологічні і дерматогліфічні ознаки визначались паралельно, серед тих самих осіб, чим досягнута максимальна порівняльність результатів досліджень українців за зазначеними двома морфологічними системами.

Переважна більшість вибірок включає осіб певної національності, які народилися у кількох населених пунктах, розташованих на невеликій відстані один від одного. Виняток становить група білорусів одного із північних районів Рівненщини — Рокитнівського, котра складається із мешканців одного села, яке ще порівняно недавно було в умовах відносної ізоляції. Дані про місце народження і національну приналежність обстежених осіб та їхніх батьків були отримані як шляхом опитування самих учнів і вчителів, так і під час ознайомлення з метричними книгами та іншими архівними документами. Усі без винятку групи однорідні за статтю, віком і національністю.

В залежності від організаційних умов чисельність окремих вибірок коливається в основному від 80 до 100 осіб. Загалом за одонтологічною програмою автором обстежено 35 етно-територіальних груп України, Росії та Білорусі, з них — 23 вибірки українців (2357 осіб), 5 — росіян (565 осіб), 2 — білорусів (181 особа), 2 — греків (181 особа), по одній — поляків (80 осіб) і молдаван (100 осіб), усього — 3364 особи; за дерматогліфічною програмою — 23 етнотериторіальні групи, а саме: 16 — українці (1571 особа), 3 — росіяни (283 особи), 2 — білоруси (181 особа), по одній — поляки (80 осіб) і молдавани (100 осіб), усього — 2215 осіб . Нами опрацьовані також і введені до наукового обігу колекції дерматогліфічних відбитків українців і болгар Одеської області, а також гагаузів Молдови, які були зібрані в 1969 р. В.Д.Дяченком і зберігаються у фондах ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України.

Крім власних матеріалів для дерматогліфічного аналізу використані також дані Г.Л.Хіть, яка обстежила 9 вибірок різних історико-географічних регіонів українців і одну групу угорців Закарпаття [Хить, 1983].

Дані про місцезнаходження вибірок, населені пункти, де проводилось збирання одонтологічних та дерматогліфічних колекцій, їхню чисельність та стать обстежених осіб наведені нижче[1]:

Українці

1. Старовижівський р-н Волинської обл., смт. Стара Вижівка. 100♂. Зібрання автора, 1998*.

2. Сарненський р-н Рівненської обл., м.Сарни. 100♂. Зібрання Г.Л.Хить, 1967 **.

3. Рокитнівський р-н Рівненської обл., смт. Рокитне. 100 ♂. Зібрання автора, 1975.

4. Острозький р-н Рівненської обл., м.Острiг. 103♂. Те саме **.

5. Гощанський р-н Рівненської обл., смт. Гоща, сс. Синів, Сінне, Бугрин. 90♂. Зібрання автора, 1973.

6. Ємільчинський р-н Житомирської обл., смт. Ємільчино, с. Підлуби. 110♂. Те саме.

7. Олевський р-н Житомирської обл., смт. Олевськ. 100 ♂. Зібрання автора. 1997*.

8. Малинський р-н Житомирської обл., смт. Малин. 100 ♂. Зібрання автора, 1973, 1996.

9. Народицький р-н Житомирської обл., смт. Народичі. 102♂. Зібрання автора, 1996*.

10. Овруцький р-н Житомирської обл., м. Овруч. 168 ♂+♀. Зібрання автора, 1996*.

11. Ріпкинський р-н Чернігівської обл., смт. Ріпки, Любеч, смт. Березна. 102♂. Зібрання автора, 1973.

12. Менський р-н Чернігівської обл., смт. Березна. 100♂. Те саме.

13. Щорсівський р-н Чернігівської обл, м. Щорс. 115♂. Зібрання Г.Л.Хіть, 1967**.

14. Білопільський р-н Сумської обл., м. Білопілля. 103 ♂. Зібрання Г.Л.Хіть, 1967**.

15. Чорнобильський р-н Київської обл. (переселенці), сс. Лишня, Гавронщина, Колонщина Макарівського р-ну Київської обл. 53♂+♀. Зібрання автора, 1999*.

16. Поліський р-н Київської обл., смт. Поліське. 100♂. Зібрання автора, 1995, 1998*.

---

[1] Тут і далі, згідно з позначеннями, прийнятими в біології і антропології, ♂ — чоловіки, ♀ — жінки;

* обстеження проводились лише за одонтологічною програмою;

** обстеження проводились лише за дерматогліфічною програмою.

17. Макарівський р-н Житомирської обл., сс. Лишня, Гаврончина, Колонщина. 87♂. Зібрання автора, 1999*.

18. Обухівський р-н Київської обл., смт. Обухів, с. Григорівка. 102 ♂. Зібрання автора, 1973.

19. Богуславський р-н Київської обл., с. Медвин. 100♂. Зібрання автора, 1973.

20. Сквирський і Фастівський р-ни Київської обл. (села «половецькі») с. Великополовецьке, с. Малополовецьке. 91♂. Те саме.

21. Калинівський р-н Вінницька обл., смт. Калинівка, с. Грушківці, 90♂. Те саме.

22. Лохвицький р-н Полтавської обл., м. Лохвиця, с. Млини. 100 ♂. Те саме.

23. Глобинський р-н Полтавської обл., смт. Градизьк. 90 ♂. Те саме.

24. Глобинський р-н Полтавської обл., м. Глобино. 85♂. Зібрання Г.Л.Хіть, 1967**.

25. Жидачівський р-н Львівської обл., м. Жидачів. 115♂. Те саме**.

26. Сколівський р-н Львівської обл., м. Сколе, 100 ♂ Те саме**.

27. Калуський р-н Івано-Франківської обл., смт. Калуш, сс. Сівка-Войнилів, Томашівці. 100 ♂. Зібрання автора, 1973.

28. Верховинський р-н Івано-Франківської обл., смт. Верховина, с. Криворівня. 91♂. Те саме

29.Хотинський р-н Чернівецької обл., м. Хотин. 95♂. Те саме.

30. Виноградівський р-н Закарпатської обл., м. Виноградів, с. Підвиноградів. 100♂. Те саме.

31. Іршавський р-н Закарпатської обл., м. Іршава. 104 ♂. Зібрання Г.Л.Хіть**.

32. Великоберезнянський р-н Закарпатської обл., смт. Велике Березне. 86♂. Зібрання автора, 1999*.

33. Котовський р-н Одеської обл., м. Котовськ. 78.♂. Зібрання В.Д.Дяченка, 1969**.

Росіяни

34. Новосильський р-н Орловської обл. Російської Федерації, м.Новосиль, с.Голунь. 100 ♂. Зібрання автора, 1973.

35. Тульський р-н Тульської обл. Російської Федерації, смт. Болохово. 169♂. Зібрання автора, 1988*.

36. Олександрівський р-н Володимирської обл. Російської Федерації, м. Карабаново. 100♂. Зібрання автора, 1973.

37. Галичський р-н Костромської обл. Російської Федерації, м. Галич. 80♂. Те саме.

38. Лівокумський р-н Ставропольського краю Російської Федерації, м. Лівокумске, с. Бургун-Манджари. 116 ♂+♀. Зібрання автора, 1988*.

Білоруси

39. Рокитнівський р-н Рівненської обл., с. Березово. 81 ♂. Зібрання автора, 1975.

40. Слуцький р-н Мінської області Білорусі, с. Амговичі, с. Городище. 100 ♂. Зібрання автора, 1973.

Поляки

41. Мостиський р-н Львівської обл., м. Мостисько, с. Крисовичі, с. Пнікут. 80 . Те саме.

Молдавани

42. Новоселицький р-н Чернівецької обл., м. Новоселиця, с. Бояни, 100 ♂. Те саме.

Болгари

43. Болградський р-н Одеської обл., м. Болград. 90 ♂. Зібрання В.Дяченка, 1969**.

Греки

44. Греки-еліни — Велико-Новосілківський р-н Донецької обл., с. Красна поляна; Володарський р-н Донецької обл., с.Кременівка. 119 ♂+♀. Зібрання автора, 1986*.

45. Греки-татари — Тельманівський р-н Донецької обл., с. Старогнатівка, с. Староласпа. Велико-Новоселківський р-н Донецької обл., с. Улакли, смт. Старомлинівка. 62 ♂. Зібрання автора, 1986*.

Гагаузи

46. Комратський р-н Молдови, м. Комрат . 61 ♂. Зібрання В.Дяченка, 1969**.

Місцезнаходження груп, обстежених за антропологo-одонтологічною і дерматогліфічною програмами на території України і Молдови, показано на іл.2.1 та 2.2.

Для визначення місця українців у системі антропологo-одонтологічних типів Східної Європи крім літературних залучені й

Іл. 2.1. Місцезнаходження груп, обстежених за антропологo-одонтологічною програмою

Умовні позначення:

1 — Старовижівський р-н; 2 — Рокитнівський р-н; 3 — Гощанський р-н; 4 — Ємільчинський р-н; 5 — Олевський р-н; 6 — Малинський р-н; 7 — Овруцький р-н; 8 — Народицький р-н; 9 — Ріпкинський р-н; 10 — Менський р-н; 11 — Чорнобильський р-н; 12 — Поліський р-н; 13 — Макарівський р-н; 14 — Обухівський р-н; 15 — Богуславський р-н; 16 — Сквирський і Фастівський р-ни (сс. «половецькі»); 17 — Калинівський р-н ; 18 — Лохвицький р-н; 19 — Глобинський р-н; 20 — Калуський р-н; 21 — Верховинський р-н; 22 — Хотинський р-н; 23 — Виноградівський р-н; 24 — Великоберезнянський р-н; 25 — Рокитнівський р-н (білоруси); 26 — Мостиський р-н (поляки); 27 — Новоселицький р-н (молдавани); 27 — Велико-Новосілківський р-н (греки-еліни); 28 — Тельманівський, Велико-Новоселківський р-ни (греки-татари)

Іл. 2.2. Місцезнаходження вибірок, обстежених за дерматогліфічною програмою

Умовні позначення:

1 — Сарненський р-н; 2 — Рокитнівський р-н; 3 — Острозький р-н; 4 — Гощанський р-н; 5 — Ємільчинський р-н; 6 — Малинський р-н; 7 — Ріпкинський р-н; 8 - Менський р-н; 9 — Щорсівський р-н; 10 — Білопільський р-н; 11 — Обухівський р-н; 12 — Богуславський р-н; 13 — Сквирський і Фастівський р-ни (сс. «половецькі»); 14 — Калинівський р-н ; 15 — Лохвицький р-н; 16 — смт. Градизьк; 17 — Глобинський р-н; 18 — Жидачівський р-н; 19 — Сколівський р-н; 20 — Калуський р-н; 21 — Верховинський р-н; 22 — Хотинський р-н; 23 — Виноградівський р-н; 24 — Іршавський р-н; 25 — Котовський р-н; 26 — Рокитнівський р-н (білоруси); 27 — Мостиський р-н (поляки); 28 — Новоселицький р-н (молдавани); 29 — Болградський р-н (болгари)

власні дані з одонтології комі-зирян, комі-пермяків, удмуртів, морзі-ерзі і башкирів [Зубов, Сегеда, 1986; Зубов, Сегеда, 1987].

Особливу категорію джерел складають матеріали, отримані нами на підставі обстеження краніологічних колекцій з могильників широкого хронологічного діапазону, а саме: від неолітичної доби до початку II тис. н.е. (табл. 2.1). Згадані колекції, які нараховують 1481 череп, зберігаються у фондах Інституту археології НАН України; НДІ та Музею антропології Московського університету ім. М.В.Ломоносова і Інституту етнології та антропології ім. М.М.Миклухо-Маклая РАН (Росія); Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської (Польща).

2.2. Програма і методи

Антрополого-одонтологічні дослідження проводились за програмою, запропонованою О.О.Зубовим для роботи з живими людьми [Зубов, 1968]. Опис ознак, які ввійшли до цієї програми, наводиться нижче.

Краудінг — лінгвальний (від лат. facies lingualis) «зсув» верхнього латерального, тобто бокового різця, коли він трохи або повністю випадає з зубного ряду.

Діастема — відстань між медіальними, тобто центральними різцями, яка перевищує 1 мм.

Редукція — зменшення розмірів верхнього латерального різця, ступінь якого оцінюється в балах, а саме: 1 — початок редукції, ширина латерального різця сстановить приблизно половину ширини медіального зуба даного класу; 2 — різець набуває конічної форми, ріжучий край повністю зникає; 3 — різець кілочкоподібної форми, його коронка значно нижча, ніж у сусідніх зубів.

Лопатоподібність різців — наявність крайових гребенів на задній поверхні різців. Ступінь розвитку даної ознаки визначається за такою схемою: 0 — задня поверхня різця плоска; 1 — на краях, часто з одного боку, є невеликі, слабо розвинуті гребені, які простежуються лише знизу та в середині коронки; 2 — задня поверхня різця облямована добре розвинутими гребенями; 3 — на задній поверхні розміщені високі гребені, що надають їй лопатоподібної форми (іл. 2.3).

Будова верхнього моляра, або редукція гіпоконуса визначається за чотирибальною схемою, а саме: тип 4 (бал 0) — гіпоконус сильно розвинутий і не поступається за розмірами іншим горбикам; тип 4- (бал 1) — гіпоконус менший за розмірами, витягнутий, ніби «зрізаний»; тип 3+ (бал 2) — гіпоконус сильно редуко-

Таблиця 2.1

Відомості про краніологічні серії із давніх могильників Східної та Центральної Європи, обстежені автором за одонтологічною програмою

Місцезнаходження могильників	Датування	Автор і рік розкопок	Кількість черепів	Місце зберігання серій
1	2	3	4	5
Дніпро-донецька спільність Надпорізька культура с. Ясинуватка Вільнянського р-ну Запорізької обл.	Друга пол. VI — перша пол. V тис. до н.е.	Телегін Д.Я., 1978	39	Інститут археології НАН України, м.Київ
с. Нікольське Солонянського р-ну Дніпропетровської обл	Те саме	Телегін Д.Я., 1959, 1967	28	Там само
Ямна культура с.Баштечки Тальнівського р-ну Черкаської обл.	Кінець III тис. до н.е.	Артеменко І.І., 1978	24	Там само
м.Орджонікідзе Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.	Кінець III — поч. II тис. до н.е.	Мозолевський Б.М., 1975 — 1978	34	Там само
Збірна серія з Північно-Західного Причорномор'я (Ізмаїльський, Ренійський, Татарбунарський, Арцизький р-ни Одеської обл.)	Те саме	Суботін Л.В., Гудкова О.В., 1970 — 1980	78	Там само

Продовження табл. 2.1

1	2	3	4	5
Культура Ноуа				
с. Старі Бедражі Єдинецького р-ну Молдови	XV — XIII ст. до н.е.	Смірнова Г.І., 1964 — 1965	22	Інститут етнології та антропології РАН, м.Москва
с. Нові Бедражі Єдинецького р-ну Молдови	Те саме	Яровий Є.В., 1986	32	Тираспольський університет ім. Т.Г.Шевченка, м. Тирасполь
Білозірська культура				
с.Плавні Ренійського р-ну Одеської обл. (мог. Будуржель I — II)	XII ст. до н.е.	Тощев Г.М., 1980 — 1981	11	Інститут археології НАН України, м.Київ
с.Кочковате Татарбунарського р-ну Одеської обл.	Те саме	Суботін Л.В., 1979	8	Там само
Скіфська культура				
Збірна серія з Середньої Наддніпрянщини: сс.Медвин та Іванівка Богуславського р-ну, с.Лісовичі Таращанського р-н Київської обл; с.Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.	VII — VI ст. до н.е.	Левченко Б.Н., 1974; Ковпаненко Г.Т., 1983; Клочко В.І., 1983	29	Там само
м.Світловодськ Кіровоградської обл	V — поч. III ст. до н.е.	Бокій Н.М., 1979 — 1981	61	Там само
с.Вищетарасівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.	VII — VI ст. до н.е	Чередниченко М.М., 1976	19	Там само

Збірна серія з Північно-Західного Причорномор'я: сс.Нагорне , Плавні, Новосільське Ренійського р-ну (мог. «Чауш», «Плавні І» «Курчі»), сс.Виноградівка і Владичень Болградського р-ну (мог. «Градешка» і «Мреснота могила»), с.Василівка Татарбунарського р-ну Одесь - кої обл.	Те саме	О.В.Гудкова, 1981—1984 О.В.Суботін, 1983 —1985	43	Там само
с.Миколаївка Овідіопольського р-ну Одеської обл.	Те саме	Мелюкова А.І., 1965 — 1966, 1968	47	Там само
сс.Миколаївка і Козацьке Бери - славського р-ну Херсонської обл.	І ст. до н.е. — III ст. н.е.	Симанович Е.А., 1966—1967, 1969—1972	109	НДІ і Музей антропо - логії Московського університету, м.Москва
Сарматська культура Збірна серія з Нижнього Подні- пров'я: с.Ново-Пилипівка і радгосп «Аккермень» Нижньовасилівського р-ну Запорізької обл.; с. Усть-Кам'янка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.	III ст. до н.е. — III ст. н.е.	В'язьмітіна М.І, 1960; Махно Є.В., 1960	47	Там само
Збірна серія з Північно-Західно- го Причорномор'я: с. Холмське Арцизького р-ну; сс. Дивізія, Василівка Татарбунарського р- ну Одеської обл.	Те саме	Гудкова О.В., 1978; Суботін Л.В., 1979 — 1980	17	Інститут археології НАН України, м.Київ

Продовження табл. 2.1

1	2	3	4	5
Черняхівська культура с.Журавка Городищенського р-ну Черкаської обл.	III –IV ст. н.е.	Симанович Е.А., 1959 — 1963	47	НДІ і Музей антропо - логії Московського університету, м.Москва
с.Черняхів Кагарлицького р-ну Київської обл.	Те саме	Самоквасов Д.Я., кінець XIX ст., Симанович Е.А., Кондукторова Т.С., 1962	8	Там само
м.Переяслав-Хмельницький Київської обл.	Те саме	Махно Є.В., 1982 — 1985	4	Інститут археології НАН України, м.Київ
с.Боромля Сумського р-ну Сумської обл.	Те саме	Некрасова А.Н., 1988 — 1989	26	Там само
с.Успенка Буриньського р-ну Сумської обл.	Те саме	Махно Є.В., 1969 — 1974	19	Там само
с.Сад Сумського р-ну Сумської обл.	Те саме	Некрасова А.Н., 1986 — 1987	5	Там само
с.Холмське Арцизького р-ну Одеської обл.	Те саме	Гудкова О.В., 1977— 1978	26	Там само
с.Коблево Тилигуло-Березанського р-ну Миколаївської обл.	Те саме	Симанович Е.А.,1962	20	НДІ і Музей антропології Московського університету, м.Москва

с.Гаврилівка Ново-Воронцівського р-ну Херсонської обл.	Те саме	Бреде К.О., 1971	17	Там же
Черняхівсько-вельбарські могильники «масломенчської групи»: сс.Грудек Надбузький і Масломенч Люблінського воєводства Польщі	Те саме	Коковський А., 1979—1990	70	Університет ім. М.Кюрі-Склодовської, м. Люблін
Салтівська культура с.Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл.	VIII — IX ст.	Бабенко В.О., 1920	49	НДІ і Музей антропо - логії Московського університету, м.Москва
с.Дмитрівське Щебекінського р-ну Білгородської обл. Росії	Те саме	Плетнева С.О., 1975— 1979	119	Там само
с Дивногір'є Лискінського р-ну (мог. «Маяки») Воронезької обл. Росії	Те саме	Флеров В.С., 1975, 1977 — 1982	75	Там само
с.Іллічівка Краснолиманського р-ну (мог. «Зливки») Донецької обл.	Те саме	Плетнева С.О., 1958; Швецов М.А., 1982 — 1985	34	Там само
с.Великі Тархани Татарської АР Росії	Те саме	Генінг В.Ф., Халіков А.Х., 1957	60	Там само

1	2	3	4	5
Доба Київської Русі сс.Григорівка, Буки Канівського р-ну Київської обл.	X — XIII ст.	Петрашенко В.О., 1977—1978, 1990 — 1991	40	Інститут археології НАН України, м.Київ
с. Лука Києво-Святошинського р-ну Київської обл.	XI — XII ст.	Сєров О.В., 1990 — 1991	30	Там само
с.Козаровичі Вишгородського р-ну Київської обл.	XI — XIII ст.	Степаненко Л.Я., Блажевич Н.В., 1966	24	Там само
с.Липове Талалаївського р-ну Чернігівської обл	Те саме	Моця О.П., 1981 — 1984	53	Там само
с.Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл.	Те саме	Лукомський Ю.	49	Історико-культурний заповідник «Древній Галич», с.Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл.
с.Благовіщенка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.	XII — XIV ст.	Козловський А.О., 1978 — 1979	32	Інститут археології НАН України, м.Київ
смт. Кам'янка Кам'янського р-ну Запорозької обл.	X — XIII ст.	Симанович Е.А., 1952 — 1953	26	НДІ і Музей антропології Московського університету, м.Москва

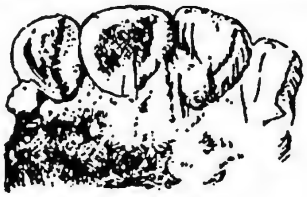

Іл. 2.3. Лопатоподібні різці

ваний, часто має вигляд заокругленого зернятка, розміщеного між протоконусом і метаконусом; тип 3 (бал 3) — гіпоконус відсутній.

Горбик Карабеллі — додатковий п'ятий горбик, розташований на бічній поверхні протоконуса верхнього моляра. Ступінь розвитку цієї морфологічної структури визначається за шестибальною схемою, а саме: 0 — абсолютно рівна бічна поверхня протоконуса; 1 — на бічній поверхні цього горбика з'являються один чи два невеликі рівчаки, що окреслюють ледве помітне підвищення; 2 — невелике підвищення, окреслене слабим рівчаком; 3 — рівчак набуває глибини борозенки, а її протяжність збільшується, горбик уже має власну вершину; 4 — горбик чітко виражений (щоправда, дещо менший, ніж постійні); 5 — великий горбик, який за розмірами лише трохи поступається гіпо- й метаконусові, наближаючись до рівня жувальної поверхні (іл. 2.4).

Форма нижніх молярів — кількість горбиків на жувальній поверхні вихідного типу нижніх молярів, яка варіює від чотирьох до шести чи навіть семи, а також наявність («у» — «ігрек» — узор) чи відсутність (+ — «плюс» та «х»—узор) контакту між протоконідом та ентоконідом у центрі коронки жувальної поверхні нижніх молярів.

Дистальний гребінь тригоніда — емалевий місток, що іноді зустрічається між протоконідом і метаконідом . Фіксується на першому нижньому молярі (іл. 2.5).

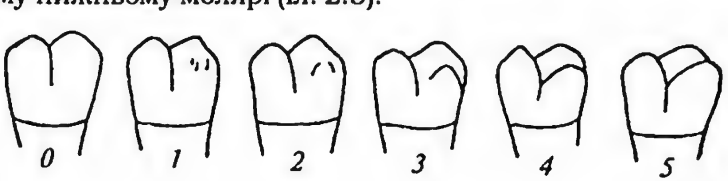

Іл. 2.4. Розвиток горбика Карабеллі (бали 0 — 5)

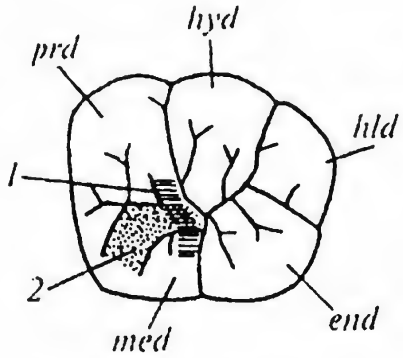

Іл. 2.5. Будова нижнього моляра:

prd — протоконід; med — метаконід; hyd — гіпоконід; end — ентоконід; hld — гіпоконулід; 1 — дистальний гребінь тригоніда; 2 — колінчата складка метаконіда

Колінчата складка метаконіда — згин емалевого гребеня метаконіда, кут якого близький до прямого. Як і попередня ознака, фіксується на першому молярі.

Міжкорневий затік емалі. Визначається на бічній вестибулярній (зовнішній) поверхні верхніх і нижніх молярів за шестибальною схемою: 1 — відсутність затіку, тобто опуклість емалевоцементної лінії спрямована у бік жувальної поверхні; 2 — відсутність затіку, згадана лінія пряма; 3 — відсутність затіку, однак емалевоцементна лінія спрямована в бік коренів; 4 — невеликий затік емалі у вигляді короткого трикутнього виступу у бік коренів, 5 — затік емалі, довжина котрого становить приблизно 1 мм; 6 — виражений затік емалі, який доходить до коренів.

Варіанти впадіння другої борозни метаконіда — одонтогліфічна ознака, яка фіксує три варіанти закінчення другої борозни метаконіда (2 med.): в другій (II), третій (III) міжгорбикових борознах або в центральній ямці (fc) першого нижнього моляра.

Під час роботи з живими людьми краудінг, діастема, ступінь розвитку лопатоподібності на верхніх різцях, редукція верхніх латеральних різців, горбик Карабеллі визначались візуально, з допомогою зубного дзеркальця; форма верхніх молярів, будова нижніх молярів, дистальний гребінь тригоніда, колінчата складка метаконіда, внутрішній середній додатковий горбик (t.a.m.i.) та варіанти впадіння другої борозни метаконіда на M^1 — на відтисках, отриманих шляхом застосування зуботехнічного воску.

Що ж до роботи з палеоантропологічним матеріалом, то всі одонтологічні ознаки визначались на підставі візуального обстеження зубів.

Взяття відтисків, візуальне визначення ознак, їхня оцінка проводились за методикою, описаною О.О.Зубовим (1968, 1974).

Програма дерматогліфічних досліджень включала такі ознаки:

Пальцеві узори — дуги A, котрі не мають трирадіуса; петлі L, які утворюють однодельтовий узор, кола, або завитки W, що мають два чи навіть три трирадіуси.

Дельтовий індекс (Dl_{10}) — середня кількість дельт на пальцях людини, що вираховується за формулою $Dl_{10} = (L + 2W) : 10$.

Закінчення головних ліній долоні A, B , C, D — папілярних ліній, які починаються біля основ другого — п'ятого пальців людини.

Іл. 2.6. Основні типи пальцевих узорів:

1 — дуги, або бездельтові узори; 2 — петлі, або однодельтові узори; 3 — завитки, або дводельтові узори

Фіксуються на ульнарно-проксимальному та карпальному краях долоні за допомогою цифрових позначень полів, на які умовно ділиться долоня.

Індекс Каммінса (I) — сума закінчень ліній A — D, що ділиться на кількість визначень.

Істинні узори долоні — узори на гіпотенарі, тенарі й міжпальцевих подушечках.

Додаткові й осьові трирадіуси долоні — додаткові міжпальцеві трирадіуси, що іноді зустрічаються біля постійних трирадіусів a, b, c, d, з яких починається хід головних ліній долоні.

Осьові трирадіуси долоні — карпальний трирадіус t, розташований біля зап'ястя, іноді — центральний трирадіус t',

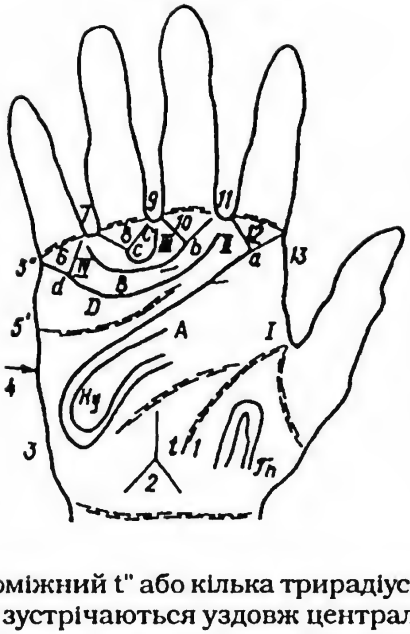

Іл. 2.7. Папілярні узори на долоні:

1 — 13 — умовні поля долоні; Hy — гіпотенар; Th — тенар; I, II, III, IY — міжпальцеві подушечки; a, b, c, d — пальцеві трирадіуси; A, B, C, D — головні трирадіуси долоні; t — осьовий трирадіус долоні

проміжний t" або кілька трирадіусів одночасно (tt', tt" , tt' tt" та ін.), які зустрічаються уздовж центральної осі долоні.

Ознаки шкірного рельєфу визначались на відбитках долоні та пальців, отриманих «методом друкарської фарби» [Бунак, 1941]. Дерматогліфічні колекції були опрацьовані за методикою американських вчених Г.Каммінса і Ч.Мідло [Cummins and Midlo, 1961; Гладкова, 1966]. Поле 4 визначалось не в «класичному» крапковому варіанті, а, згідно з рекомендацією Г.Л.Хіть, було розширене на 3 — 4 мм гору і вниз від серединної точки ульнарного краю долоні [Хить, 1983, с.5]. При визначення осьових трирадіусів бралась до уваги поправка А.Шарми, за якою трирадіус, розташований в межах 1/6 нижньої частини осьової лінії, проведеної від четвертої міжпальцевої подушечки до середини проксимального краю долоні, позначався як t, в межах проміжку між однією шостою і однією третьою частинами осі — як t' і вище — t" [Sharma, 1964].

Вибір ознак обох систем для міжгрупових зіставлень здійснювався за такими засадами: а) за деякими винятками, вони не зв'язані між собою внутрішньогруповими біологічними кореляціями; б) усі залучені одонтологічні та дерматогліфічні характеристики мають чіткі расові градієнти, що дає змогу диференціювати носіїв різних антропологічних типів; в) вони беруть

Таблиця 2.2.

Внутрішньогрупові кореляції одонтологічних ознак в українських вибірках (♂)

Ознаки	Вибірки		
	Обухівська	Верховинська	Ріпкинська
1	2	3	4
4-горбкові M_1 — 4-горбкові M_2	0,132	0,167	0,093
4-горбкові M_1 — лопатоподібні I^1	– ,093	– 0,046	– 0,107
4-горбкові M_1 — дистальний гребінь тригоніда	– 0,063	– 0,090	– 0,090
4-горбкові M_1 — колінчата складка метаконіда	– 0,078	– 0,090	-0,034
4-горбкові M_1 — горбик Карабеллі	0,180	– 0,042	– 0,480**
4-горбкові M_1 — варіант 2 (II) med	0,057	0,290*	0,170
4-горбкові M_2 — лопатоподібні I^1	0,100	0,049	– 0,104
4-горбкові M_2 — дистальний гребінь тригоніда	– 0,099	0,050	0,129
4-горбкові M_2 — колінчата складка метаконіда	0,064	0,071	– 0,103
4-горбкові M_2 — горбик Карабеллі	0,115	– 0,070	0,026
4-горбкові M_2 — варіант 2 (II) med	– 0,020	– 0,023	0,036
Лопатоподібні I^1 — дистальний гребінь тригоніда	– 0,020	– 0,023	0,036
Лопатоподібні I^1 — колінчата складка метаконіда	0,000	– 0,023	0,036
Лопатоподібні I^1 — горбик Карабеллі	– 0,090	0,170	0,095
Лопатоподібні I^1 — варіант 2 (II) med	0,066	– 0,072	– 0,058
Дистальний гребінь тригоніда — колінчата складка метаконіда	– 0,047	– 0,023	0,064
Дистальний гребінь тригоніда — горбик Карабеллі	0,067	– 0,130	– 0,078

*P = 0,95.
**P = 0,999.

Продовження табл. 2.2

1	2	3	4
Дистальний гребінь тригоніда — горбик Карабеллі	0,067	– 0,130	– 0,078
Дистальний гребінь тригоніда — варіант 2 (II) med	0,147	– 0,116	0,124
Колінчата складка метаконіда — горбик Карабеллі	0,060	0,107	0,092
Колінчата складка метаконіда — варіант 2 (II) med	– 0,161	– 0,124	– 0,114
Горбик Карабеллі — варіант 2 (II) med	– 0,055	– 0,200	– 0,030

участь у формуванні міжгрупових комплексів, які склались на тій чи іншій території [Алексеев, 1969, с. 57; Хить, 1983, с.6].

Цим засадам, в основному, відповідають дві групи одонтологічних ознак, а саме: 1) лопатоподібна форма верхніх медіальних різців, дистальний гребінь тригоніда і колінчата складка метаконіда на перших нижніх молярах; шестигорбкові перші нижні моляри, міжкореневий затік емалі на других верхньому та нижньому молярах*; 2) шести- і п'ятигорбкова форма першого і другого нижнього моляра, горбик Карабеллі на першому верхньому молярі, розміри і форма гіпоконуса другого верхнього моляра, борозна 2 (II) метаконіда на M_1.

Ознаки, що входять до першої групи, належать до дуже давніх стабільних утворень зубної системи, які не залежать від впливу умов зовнішнього середовища. Вони диференціюють сучасне населення земної кулі на рівні великих надрасових стовбурів, що склались у процесі дивергенції людства в добу верхнього палеоліту [Зубов, 1973].

Друга група складається з ознак редукційного комплексу, яким властива значна епохальна мінливість: їхня кількість збільшується у міру наближення до сучасності [Халдеева, 1974]. Міжгрупові відмінності цих характеристик склались на завершальних етапах расоутворення внаслідок нерівномірності редукційних процесів у різних регіонах ойкумени. Редуційні ознаки диференціюють сучасне людство на рівні вторинних рас і ще дрібніших одиниць антропологічних класифікацій людства.

Переважна більшість наведених одонтологічних ознак функціонально не залежить одна від іншої. Про це, зокрема,

* Міжкореневий затік емалі визначався лише в краніологічних серіях.

свідчать величини коефіцієнтів кореляції, вирахуваних нами в трьох українських групах (обухівській, ріпкинській та верховинській), які представляють основні антропологічні й історико-етнографічні регіони України — Середню Наддніпрянщину, Полісся та Карпати (табл. 2.2). На відсутність внутрішньогрупової залежності між основними елементами будови зубів вказують також дані О.О.Зубова (1973).

Різноманітні комбінації стабільних — «власне расових» — і редукційних характеристик зубної системи дістали назву одонтологічних типів. Усі без винятку одонтологічні типи а) сформувались внаслідок складних і довготривалих расотворчих і етногенетичних процесів, які можна простежити на підставі палеоантропологічних даних; б) кожен із них має власний ареал, охоплюючи більш-менш компактні території; б) як окрема таксономічна одиниця, одонтологічний тип характеризується наявністю сталих рис і водночас певним «запасом мінливості, який виражається у фенотипічному поліморфізмі» [Зубов, Халдеева, 1989, с.179]. Останнє спричинює наявність локальних варіантів, поява яких здебільшого пояснюється впливом інших типів.

За підсумками канонічного аналізу величезного масиву даних (понад 1000 вибірок) найбільш виразні відмінності простежуються між носіями європеоїдних та східних монголоїдно-австралоїдних типів, які утворюють «західний» та «східний» стовбури людства. На протилежних кінцях ланцюга, що з'єднує ці типи, знаходяться, з одного боку, етнічні групи Південної Балтії й слов'яни Балкан, а з іншого, — північні китайці та монголи [Ефремов, 1998].

Уявлення про діапазон мінливості і таксономічне значення провідних одонтологічних ознак дає табл. 2.3.

Подібно до одонтологічних ознак, переважна більшість дерматогліфічних характеристик не зв'язана між собою внутрішньогруповими кореляціями [Хить, 1983]. При цьому найбільш інформативними ознаками шкірного рельєфу є пальцеві узори і дельтовий індекс (DI_{10}), закінчення головних ліній долоні, що вони фіксуються за допомогою індексу Каммінса (I), осьовий долонний трирадіус t, узори на гіпотенарі та додаткові міжпальцеві трирадіуси [Хить, 1983], в розподілі яких також спостерігаються доволі чіткі міжрасові та географічні закономірності (табл. 2.4). Деякі з них, надто DI_{10}, довіолі чітко диференціюють людство на «західний» та «східний» расові стовбури [Чебоксаров, Чебоксарова, 1985, с.138]. Це є опосередкованим доказом приналежності даної ознаки до дуже давніх і стабільних расово-діагностичних маркерів.

Таблиця 2.3

Розмах варіацій і таксономічне значення провідних одонтологічних ознак*

Ознаки	Діапазон змінюваності в масштабах світу (%)	Таксономічне значення
Краудінг I^2	0—50	Східна орієнтація (?), локальне
Діастема I^1 - I^1	0—50	Західна орієнтація (?), локальне
Лопатоподібні I^1	0—100	Східна ознака, надросове
Редукція Hy (M^2)	10—90	Локальне
Горбик Карабеллі (M^1)	0—60	Північноєвропеоїдна орієнтація, локальне
4-горбкові M_1	0—35	Західна орієнтація, грацильні типи
6- горбкові M_1	0—55	Східна орієнтація
Узор «х» на M_1	0—30	Західна орієнтація
4-горбкові M_2	5—95	Західна орієнтація
Узор «у» на M_2	0 10	Південноєвропеоїдна орієнтація
Дистальний гребінь тригоніда (M_1)	0—45	Східна (монголоїдна?) орієнтація, крім багатьох груп Сибіру
Колінчата складка метаконіда (M_1)	5—60	Східна орієнтація, північний грацильний тип, бушмени
T.a.m.i. на M_1	0—30	Африканці, негроїди, локальне
Варіант 2 (II) med	0—60	Європеоїдна орієнтація, середньоєвропейський і північний грацильний типи

На протилежних полюсах міжрасового розподілу дерматогліфічних ознак знаходяться європеоїди та монголоїди (табл. 2.4). Риси європеоїдного («західного») комплексу в найбільш виразній формі простежуються на Кавказі, а монголоїдного («східного») — в Центральній та Північній Азії [Хить, 1983].

*Дані О.О.Зубова та Н.І.Халдєєвої (1993).

Слід мати на увазі, що одні і ті ж антропологo-одонтологічні і дерматогліфічні типи можуть бути властивими кільком етнічним групам і, навпаки, одна етнічна група може включати кілька згаданих типів.

Аналіз одонтологічних і дерматогліфічних даних, проведений в даній роботі, ґрунтувався на географічному методі, який передбачав: 1) висвітлення закономірностей міжгрупової мінливості провідних ознак цих систем у межах України; 2) виявлення локальних комплексів, які утворюють їхні сполучення; 3) пошук аналогій цим комплексам на суміжних територіях; 4) з'ясування місця українців у системі європейських антропологічних типів і напрямків їхніх давніх генетичних зв'язків.

Велика увага приділялась картографуванню ознак шляхом розбивки розмаху їхніх варіацій на теренах України на чотири рівних інтервали.

Широко застосовувались також статистичні методи. Для оцінки достовірності відмінностей за окремими одонтологічними та дерматогліфічними маркерами використовувався критерій Фішера [Плохинский, 1970] із застосуванням таблиці стандартних різниць при певній чисельності вибірок для трьох рівнів достовірності (0,1%, 1% і 5%). Для порівняння вибірок за комплексом ознак вираховувались величини середніх таксономічних відстаней (СТВ) між ними, для чого виражені в радіанах різниці між окремими ознаками ділились на стандартні табличні значення, розраховані О.О.Зубовим. Відмінності вважались достовірними при СТВ = 1,0; субдостовірними — при СТВ >0,5. Величина СТВ < 0,5 вказує на близькість вибірок [Зубов, 2000, с.3].

Для внутрішньогрупового аналізу і виділення локальних одонтологічних і дерматогліфічних комплексів застосовувався метод відхилення окремих груп від сумарної української серії, ілюстрацією яких служили графіки. Відхилення кожної з ознак вираховувались за формулою:

$$\frac{M_c - M_x}{M_c - M_m} = 100\%,$$

де M_c — значення ознаки в сумарній серії; M_x — його величина в даній групі; M_{max} і M_{min} — крайні варіанти варіацій.

Проведений також кореляційний аналіз. Для з'ясування внутрішньогрупового взаємозв'язку змінюваності елементів будови зубів були вирахувані величини тетрахорічного показника зв'язку із застосуванням критерія x^2.

Таблиця 2.4

Розмах варіацій провідних ознак у межах європеоїдного та монголоїдного дерматогліфічних комплексів і їхнє таксономічне значення

Ознаки	Європеоїди	Монголоїди	Таксономічне значення
Дуги A+T	до 10 — 15%	до 5%	Північноєвропеоїдна орієнтація
Петлі L + R	до 65 — 70%	40 — 50%	«Західна» орієнтація
Завитки W	25 — 40%	до 60%	«Східна» орієнтація
Дельтовий індекс	11 — 14	14 — 16	«Східна» орієнтація, надрасове
Індекс Каммінса	8 — 9	6,5 — 7,5	«Західна» орієнтація
Узори на гіпотенарі	30 — 40	до 20%	«Західна» орієнтація
Осьові карпальні трирадіуси t	50 — 60%	70 — 80%	«Східна» орієнтація
Міжпальцеві додаткові трирадіуси	до 40%	до 15	«Західна» орієнтація

Міжгрупові зв'язки між одонтологічними, дерматогліфічними і соматологічними ознаками з'ясовувались методом непараметричної (рангової) кореляції з використанням комп'ютерної програми «Exel». З цією метою були відібрані вибірки, обстежені за двома системами одночасно, або отримані в одних і тих же населених пунктах.

У роботі використані також підсумки статистичної обробки матеріалів Української антропологічної експедиції 1956 — 1963 рр., а також краніологічних серій доби раннього заліза і давньоруського часу із могильників України, яка була проведена співробітниками НДІ і Музею антропології МДУ В.Є.Дерябіним і С.Г.Єфімовою методом міжгрупового канонічного аналізу. Цей метод дозволяє відобразити відмінності популяцій на підставі нових показників — канонічних змінних, які розраховуються на основі комплексу ознак. Як правило, для аналізу залучається кілька (2 — 4) канонічних змінних, середнє арифметичне яких в кожній популяції можна нанести на карту чи графік [Дерябин, 1983].

РОЗДІЛ 3
АНТРОПОЛОГО-ОДОНТОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

3.1. Варіації одонтологічних ознак

Лінгвальна поверхня різців. За середнім відсотком лопатоподібної форми верхніх медіальних різців (1,9%) — однієї з найважливіших одонтологічних ознак, що дуже чітко розмежовує носіїв різних расових комплексів — українці належать до типових представників «західного» одонтологічного комплексу. Загалом він значно нижчий, ніж у більшості суміжних етнічних груп, а саме: у росіян (7,6%), білорусів (5,7%) молдаван (2,8%), греків Приазов'я (3,4%), болгарів (14,3%). Рідше, ніж в українців, ця структура зустрічається в поляків (0,8%), угорців Закарпаття (1,3%) і, особливо, литовців (0,3%)*.

Не дуже виразна тенденція до підвищення частоти лопатоподібних I[1] простежується на Півночі України, надто в Київському Поліссі і сусідньому Народицькому районі (3,1% — 5,5%), та на Півдні Волині (4,4%)**. В поліській зоні спостерігається також істотне підвищення частот зародкової форми лопатоподібності лінгвальної поверхні медіальних різців (бал 1) — аж до 41,8% в північно-західній частині Волині. Стабільно низькі величини цієї характеристики властиві людності Карпат (0,0 — 2,2%).

Відомо, що в європейських народів лопатоподібні форми задньої стінки частіше зустрічаються на латеральних (бічних) різцях [Зубов, 1973]. Ця закономірномірність простежуються і в українських вибірках. Розмах варіацій даної ознаки на території Ук-

* Тут і далі середні значення провідних одонтологічних ознак в українських вибірках див. в табл. 3. 1; етнічних груп Східної, Центральної та Південної Європи, взятих для порівняння — у табл. 3.2 (M — середнє значення ознаки, N — кількість).

** Досить високий відсоток лопатоподібних медіальних різців (9%) отримав В.Д.Дяченко (1971) в збірній групі українців Наддніпрянщини (♂). За нашими даними, переважній більшості вибірок з цього регіону України властиві значно нижчі величини даної ознаки (до 3%). Відмінності безперечні. Мабуть, вони зумовлені методичними розходженнями у визначенні цієї описової характеристики.

раїни становить 0,9 — 10,8%. Її максимальні величини зосереджені на правобережжі Середньої Наддніпрянщини (6,7 — 10,8%), мінімальні (1,1% — 3,0%) — в Карпатах.

Форма другого верхнього моляра, або редукція гіпоконуса — ознака, яка належить до редукційного комплексу зубної системи. Вважається, що вона мало пов'язана з расовим поділом людства [Зубов, 1973, с.119]. Все ж її можна використовувати для порівняльної характеристики одонтологічних типів.

Загалом українські групи характеризуються досить широким діапазоном змінюваності високоредукційних форм (бали 3, 3+) другого верхнього маляра (28,8—66,7%), середнє значення яких становить 47,7%. Ще ширший розмах варіацій даного фена властивий росіянам (1,9—75,0%), у яких він загалом зустрічається дещо частіше. Дуже високі відсотки цієї ознаки властиві литовцям (59,0%) і, особливо, білорусам (62,4%), значно нижчі — угорцям (48,8%) і полякам (45,0%).

Що ж до географічного розподілу високоредукційних форм другого верхнього моляра на теренах України, то їх найвищі частоти зосереджені в Правобережному Поліссі (47,8 — 61,9%). В Середній Наддніпрянщині спостерігається зниження градієнта даної ознаки (28,8 — 47,6%), а в Карпатах частоти розподілені дисперсно.

Горбик Карабеллі — редукційна ознака, вивчення якої, на думку О.О.Зубова, може «стати одним з найважливіших моментів в етнічній одонтології» [Зубов, 1973, с.138]. Це пояснюється тим, що в її міжгруповому розподілі часто простежуються певні закономірності. Так, на Півночі Європи часто зустрічаються високі відсотки даної структури, а на Півдні — низькі. Зокрема, у литовців вона складає 49,8%, а у болгарів — 31,3%. Доволі низькі значення горбика Карабеллі (до 30%) характеризують ті етнічні групи європейського континенту, які включили до свого антропологічного складу певну частку монголоїдного компонента (наприклад, башкири — 26,1%).

Загалом українці характеризуються дуже широким розмахом змінюваності даної ознаки (31,3% — 79,6%). Це властиво й для інших східнослов'янських народів — росіян (20,0 — 56,8%) і білорусів (27,6 — 51,4%), однак у них загалом переважають помірніші величини. За середньою величиною горбика Карабеллі українці (50,3%) схожі з литовцями (49,8%), що пояснюється переважанням високих частот у поліській зоні України. Найнижчі величини даного фена зосереджені в Середній Наддніпрянщині (31,3% —

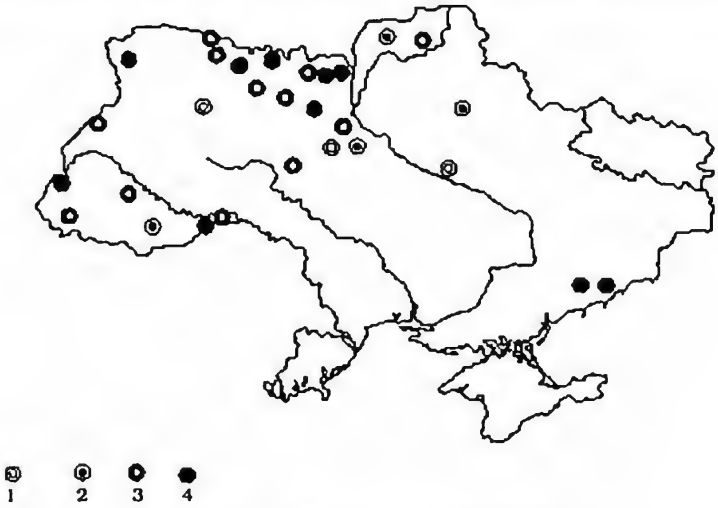

Іл. 3.1. Географічний розподіл частот горбика Карабеллі на території України:

1 — 30.0 — 37.5; *2* — 37.6 — 45.0; *3* — 45.1 — 52.5; *4* — вище 52.5

47,0%). В Карпатах переважають доволі високі значення горбика Карабеллі (46,4 — 51,7%).

Форма першого нижнього моляра. Перший нижній моляр містить цілий ряд надзвичайно цінних таксономічних ознак, що чітко розмежовують різні одонтологічні типи. Серед них — шестигорбкова форма, висока концентрація якої властива носіям «східних» комплексів, та чотиригорбкова форма, більш поширена в європеоїдних популяціях.

Шестигорбкові M_1 в більшості обстежених українських вибірок або відсутні, або складають 1 — 2 %. Загалом вони зустрічаються трохи рідше, ніж у сусідніх поляків (4,3%) і росіян (3,2%), білорусів (3,3%), молдаван (4,3%), греків Приазов'я (5,8%), але частіше, ніж в угорців Закарпаття (1,3%), литовців (0,9%). Низькі та помірні величини даної ознаки переважають у Карпатах (1,1 — 3,3%), відносно високі зосереджені на сході Правобережного Полісся (4,9 — 7,8%). В Середній Наддніпрянщині її частоти розподілені дисперсно. (0,0 — 5,6%).

Середнє значення чотиригорбкових форм першого нижнього моляра — ознаки, яка чітко розмежовує одонтологічні типи євро-

Іл. 3.2. Географічний розподіл частот чотирогорбкових перших нижніх молярів на території України:

1 — 2,1 — 6,0; *2* — 6,1 — 10,0; *3* — 10,1 — 14, 0; *4* — понад 14,0

пейських народів — в українських групах знаходиться на межі середніх і високих величин — 9,6%. Це трохи менше, ніж у росіян — 11,1%, білорусів — 10,8%, поляків Польщі і України (11,1%), болгарів (11,6%), але більше, ніж у молдаван Північної Буковини та Молдови (6,0%), литовців (8,0%), греків Приазов'я (8,6%).

Що ж до географічного розподілу чотиригорбкових М1 на теренах України, то в Поліссі та Середній Наддніпрянщині зустрічаються як низькі (до 5%), так і високі частоти даної ознаки (вище 13%). В Карпатах зосереджені підвищені значення цієї важливої антропологo-одонтологічної характеристики (10,2 — 15,7%).

Дистальний гребінь тригоніда, колінчата складка метаконіда і внутрішній середній додатковий горбик (t.a.m.i.). Дистальний гребінь тригоніда — одна з тих структур жувальної поверхні першого нижнього моляра, які належать до провідних антропологo-одонтологічних маркерів. В українців зустрічається доволі рідко (пересічна величина становить лише 2%). Невисокі значення дистального гребеня тригоніда властиві також росіянам, у яких він варіює від 0,0 до 8 %, білорусам (3,1 %), поля-

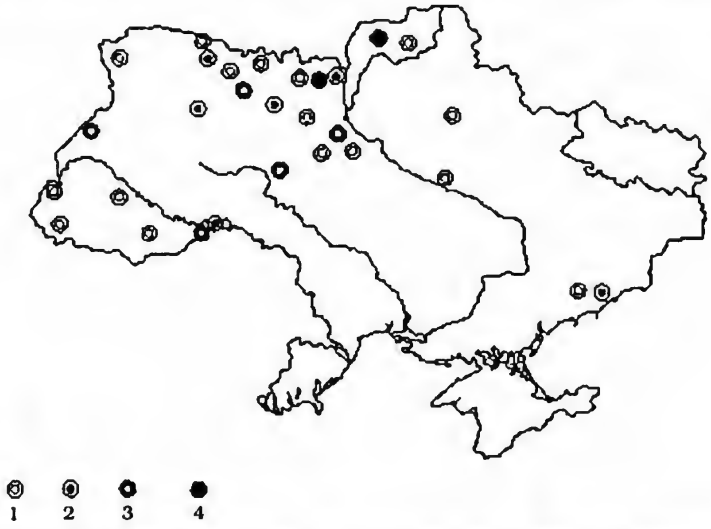

Іл. 3.3. Географічний розподіл частот дистального гребеня тригоніда на території України:

1 — 0,0 — 1,5; *2* — 1,6 — 3,0; *3* — 3,1 — 4,5; *4* — понад 4,5

кам (1,4%), литовцям (0,6%). Дещо вищі частоти притаманні тим етнічним групам, які мешкають на півдні Східної Європи та Балканах, а саме: молдаванам (5,4%), болгарам (6,5%), грекам Болгарії (6,3%), туркам Болгарії (8,1%).

Варіації дистального гребеня тригоніда в українських групах становлять 0,0 — 5,4 %. В Поліссі та Середній Наддніпрянщині величини розподілені дисперсно. В Карпатах ця структура зустрічається рідко (від 0,0 до 2,2%).

Колінчата складка метаконіда також належить до найважливіших расово-діагностичних ознак зубної системи. На відміну від попередньої характеристики, вона частіше зустрічається на Півночі та Сході Європи — серед естонців (11,5%), фіномовних народів Російської Федерації (22,6%), башкирів (23,0%) тощо.

Середня частота колінчатої складки метаконіда в українських групах, яка становить 5,1 %, трохи нижча, ніж у росіян (7,2 %), білорусів (6,5 %), литовців (5,6 %), угорців (10,1 %), але дещо вища, ніж у поляків (4,4%), греків Приазов'я (4,6 %), болгарів (3,3%), турків Болгарії (2,6 %).

Іл. 3.4. Географічний розподіл частот колінчатої складки метаконіда на території України:

1 — 1.0 — 3.5; *2* — 3.6 — 6.0; *3* — 6.1 — 8.5; *4* — понад 8.5

У межах України відносно високі частоти даної ознаки зустрічаються в Правобережному Поліссі, де вона сягає 10—11%, і Середній Наддніпрянщині (до 8,9 % у так званих «половецьких» селах). У Карпатах переважають помірні величини (1 — 4 %). Винятком є вибірка із Виноградівського району, де колінчата складка метаконіда дорівнює 7,4%.

Форма другого нижнього моляра. Шестигорбкова форма даного зуба — ознака, орієнтовна в «східному» напрямку, — в українців здебільшого або відсутня, або становить близько 1%. На загальному тлі виділяються вибірки з правобережжя Середньої Наддніпрянщини, де в трьох випадках із чотирьох отримані підвищені частоти M_2 (2,6 — 6,1%).

Чотиригорбкова форма другого верхнього моляра, яка належать до провідних характеристик редукційного комплексу, досить широко варіює в українських групах (77,1 — 94,9%). Переважають середньовисокі частоти даної ознаки, пересічна величина якої в українців (85,7%) трохи вища, ніж у росіян (85,3%), білорусів (84,1%), молдаван (73,3 — 80,6%) і угорців Закарпаття

Іл. 3.5. Географічний розподіл чотиригорбкових других нижніх молярів на території України:

1 — 77,0 — 81,0; *2* — 81,1 — 84,0; *3* — 84,1 — 88,0; *4* — понад 88,1

(76,1%). Це підвищення незначне, але воно вказує на вплив грацильного компонента, наявність якого особливо відчутна в Карпатах (в більшості випадків — 85 — 90%) і на Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини (90 — 92%). У правобережній частині Середньої Наддніпрянщини переважають нижчі частоти M_2 (80 — 82%), а в Поліссі вони розподілені дисперсно.

Варіанти впадіння другої борозни метаконіда на M_1. З трьох варіантів впадіння борозни 2 med найціннішим джерелом етногенетичної інформації є варіант II, варіації якого пов'язані з расовим поділом людства і виокремленням одонтологічних типів на теренах Європи. Найвищі частоти даної ознаки (біля 50%) зосереджені в Південній Балтії серед латишів (51,0%) і литовців (47,1%). Високі значення варіанта 2(II)med властиві також угорцям Закарпаття (52,5%), підвищені — білорусам (45,5%) та росіянам (44,0%).

Що ж до українців, то в них переважають помірні величини цього важливого одонтогліфічного маркера (25 — 35%). Його пересічна частота дорівнює 31,7%, що є безперечним свідченням

наявності південноєвропеоїдного морфологічного компонента. Так, в етнічних групах Північного Кавказу вона в середньому становить 31,5%, у греків Приазов'я — 28,8% , молдаван України — 33,3%.

У межах України ознака загалом розподілена дисперсно. Винятком є карпатський регіон, де зосереджені близькі — середньонизькі — частоти (переважно 25 —30%). Найвищі відсотки варіанта 2 (II) med, виявлені в українських вибірках, зосереджені в Правобережному Поліссі (45 — 50%), однак тут трапляються і дуже низькі частоти (біля 25%).

Краудінг, діастема, редукція верхніх латеральних різців. Усі три ознаки відносяться до редукційного комплексу, відіграючи допоміжну роль в антрополого-одонтологічних класифікаціях народів світу.

Краудінг — ознака «східної» орієнтації — на теренах Східної Європи та Південної Балтії найчастіше зустрічається в естонців (14,0%) та фіномовних народів європейської частини Російської Федерації (16,4%). В українців, як і в решти східнослов'янських народів, переважають помірні значення цієї характеристики (близько 5 — 10%), хоча загалом їй властивий досить широкий розмах варіацій в остежених вибірках (0,0 — 24,2%). Підвищені частоти краудінга, які, за Р.Гравере, можуть розглядатись як прояв давнього фінського субстрата [Гравере, 1999, с.85] зосереджені переважно в поліській зоні. У правобережній частині Середньої Наддніпрянщини вони не перевищують 5%, а в двох лівобережних вибірках цього регіону становлять близько 10%.

Майже дзеркальним відображенням мінливості краудінга є варіації діастеми в українських групах: у Поліссі, за деякими винятками, спостерігаються зниження, а у Середній Наддніпрянщині — підвищення цієї ознаки. Її середня величина серед українців дорівнює 11,3%, що значно нижче, ніж у росіян (14,5%), але вище, ніж у білорусів (9,2%). За цим редукційним маркером до українців близькі литовці (11,5%), латиші (12,0%), молдавани (10,7%).

Що ж до високоредукованих форм латерального різця (бали 2 + 3), то в більшості територіальних вибірок українського народу вони або відсутні, або становлять близько 1 %. На загальному тлі виділяється людність Прикарпаття, де ця ознака сягає 7,1%. Попри слабку варіабельність високоредукованих форм латеральних різців, все ж можна відзначити, що вони частіше зустрічаються в Карпатах і Середній Наддніпрянщині, ніж у Поліссі.

3.2. Локальні одонтологічні комплекси в межах України

Аналіз варіабільності провідних расово-діагностичних маркерів зубної системи на території України показує, що загалом українці є сукупністю доволі однорідних популяцій, які мало відрізняються між собою за своїми одонтологічними характеристиками. Все ж картографування ознак дозволяє намітити кілька територіальних комплексів.

Перший із них — північно-західний — охоплює північні райони Волинської, Рівненської, Житомитської та Чернігівської областей, а також правобережжя Середньої Наддніпрянщини, за винятком Півдня Київщини. Носіям даного комплексу властиві низькі і середні частоти чотиригорбкових перших нижніх молярів (здебільшого — до 10%); переважання помірного рівня редукції M_2 (чотиригорбкові зуби цього класу — до 85%); середні (з тенденцією до підвищення) значення ознак східної орієнтації, а саме: шестигорбкових перших нижніх молярів (як правило, 2 — 5%), дистального гребеня тригоніда (здебільшого — 1, 5 — 5%), колінчатої складки метаконіда (переважно 3 — 6%); здебільшого трохи нижчі, ніж середня величина частоти горбика Карабеллі (35 — 50%) і, навпаки, вищі — варіанта II впадіння другої борозни метаконіда (30 — 45%) (табл. 3.3).

Наведене сполучення ознак властиве також молдаванам Північної Буковини та білорусам Рівненського Полісся.

Частина вибірок Житомирського та Київського Полісся входять до ареалу другого комплексу, визначальною рисою якого є підвищення рівня редукції M_1 (чотиригорбкова форма даного зуба варіює від 10,6 до 15,0%). Це дає підстави позначити його як поліський грацильний. Серед його носіїв, надто людності Київського Полісся, відзначена також тенденція до підвищення концентрації «східних» ознак: шестигорбкових перших нижніх молярів — до 7,5%, колінчатої складки метаконіда — до 10,8%, дистального гребеня тригоніда — до 5,4%. Переважають високі частоти горбика Карабеллі — понад 60%, і занижені — варіанта II метаконіда — до 30%.

Ареал третього — карпатського — комплексу охоплює Прикарпаття, гірські райони Східних Карпат, Закарпаття та Північну Буковину. Населення цих регіонів України характеризується відносно високими частотами ознак редукційного комплексу, а саме: чотиригорбкових форм першого нижнього моляра (10,8% —

Таблиця 3.1

Варіації провідних одонтологічних ознак в українських групах

Групи	Лопато-подібні I¹	Горбик Карабеллі	$\Sigma 4M_1$	$\Sigma 6M_1$	$\Sigma 4M_2$	$\Sigma 3M_2$	Дистальний гребінь тригоніда	Колінчата складка метаконіда	Варіант 2 (II) med
Українці *Волинська обл.* 1. Старовижівський р-н	0,0 (110)	70,1 (87)	8,8 (68)	2,9 (68)	90,5 (63)	0,0 (63)	1,5 (65)	6,1 (98)	43,5 (62)
Рівненська обл. 2. Рокитнівський р-н	2,0 (100)	45,7 (94)	9,4 (96)	2,1 (96)	81,8 (77)	1,3 (77)	3,0 (99)	6,1 (98)	35,4 (79)
3. Гощанський р-н	4,4 (90)	39,4 (74)	5,3 (75)	1,3 (75)	82,3 (68)	0,0 (68)	2,8 (72)	2,8 (71)	35,6 (53)
Житомирська обл. 4. Олевський р-н	1,0 (102)	56,7 (90)	4,5 (67)	1,5 (67)	91,1 (58)	0,0 (58)	1,5 (66)	3,1 (64)	44,8 (58)
5. Ємільчинський р-н	0,0 (110)	40,4 (109)	13,4 (105)	1,0 (105)	86,5 (96)	0,0 (96)	4,5 (110)	3,7 (108)	27,8 (72)
6. Малинський р-н	2,0 (100)	45,5 (99)	10,6 (94)	3,2 (94)	84,7 (72)	2,8 (72)	2,3 (88)	10,1 (89)	22,0 (50)
7. Овруцький р-н	1,9 (162)	66,7 (138)	4,0 (102)	7,8 (102)	91,8 (61)	0,0 (61)	0,0 (97)	5,1 (79)	44,0 (100)
8. Народицький р-н	3,1 (96)	57,9 (88)	4,9 (41)	4,9 (41)	84,0 (25)	0,0 (25)	0,0 (54)	7,1 (56)	35,9 (39)
Київська обл. 9. Поліський р-н	5,5 (109)	61,1 (95)	15,0 (60)	5,0 (60)	80,9 (47)	0,0 (47)	5,4 (57)	5,3 (54)	51,9 (52)
10. Чорнобильський р-н	3,8 (52)	79,6 (44)	12,5 (40)	7,5 (40)	82,5 (23)	0,0 (23)	2,6 (39)	10,8 (37)	26,5 (34)
11. Макарівський р-н	2,3 (85)	64,5 (59)	12,0 (58)	0,0 (58)	94,9 (59)	0,0 (59)	0,0 (51)	5,8 (52)	40,7 (59)
12. Обухівський р-н	1,0 (102)	47,0 (100)	9,1 (99)	1,0 (99)	82,2 (81)	0,0 (81)	4,0 (99)	5,0 (99)	23,1 (65)
13. Богуславський р-н	3,0 (98)	45,0 (100)	13,6 (88)	1,2 (88)	86,2 (65)	0,0 (65)	1,1 (88)	4,5 (88)	27,1 (74)
14. Сс. «Половецькі»	1,1 (89)	36,3 (91)	7,1 (85)	2,3 (85)	82,0 (78)	3,8 (78)	1,1 (89)	8,9 (89)	32,8 (64)

Чернігівська обл. 15. Ріпкинський р-н	2,0 (100)	42,0 (100)	10,3 (97)	3,1 (97)	77,8 (90)	1,1 (90)	6,2 (97)	2,1 (95)	27,5 (69)
16. Менський р-н	2,9 (100)	50,5 (101)	5,3 (94)	1,1 (94)	87,9 (74)	2,7 (74)	1,1 (93)	4,3 (93)	18,8 (64)
Полтавська обл. 17. Лохвицький р-н	1,1 (100)	39,0 (100)	11,8 (93)	1,1 (93)	90,1 (80)	2,5 (80)	1,0 (98)	5,5 (90)	24,7 (73)
18. Глобинський р-н	1,1 (89)	31,1 (90)	8,3 (85)	53,6 (85)	92,2 (77)	0,0 (77)	1,0 (87)	4,6 (86)	33,8 (68)
Вінницька обл. 19. Калинівський р-н	1,1 (90)	46,7 (90)	3,4 (88)	5,6 (88)	81,9 (66)	3,0 (66)	4,4 (90)	4,6 (86)	19 (58)
Івано-Франківська обл. 20. Калуський р-н	2,1 (97)	46,4 (97)	11,2 (94)	1,1 (94)	85,6 (76)	1,3 (76)	0,0 (94)	1,1 (90)	25,7 (74)
21. Верховинський р-н	2,2 (89)	42,8 (91)	15,7 (89)	3,3 (89)	85,1 (67)	1,5 (67)	1,1 (90)	3,3 (90)	26,8 (71)
Чернівецька обл. 22. Хотинський р-н	0,0 (95)	48,9 (94)	10,8 (92)	2,2 (92)	90,4 (52)	3,8 (52)	2,2 (94)	3,4 (88)	30,8 (65)
Закарпатська обл. 23. Виноградівський р-н	1,0 (98)	50,0 (98)	11,6 (95)	1,1 (95	85,7 (63)	1,6 (63)	1,0 (96)	7,4 (94)	27,6 (69)
24. Великоберезнянський р-н	1,2 (86)	54,7 (75)	10,2 (49)	2,0 (49)	77,1 (35)	2,9 (35)	0,0 (49)	4,3 (47)	35,0 (40)

Таблиця 3.2

Середні значення та розмах варіацій провідних одонтологічних ознак в деяких етнічних групах Східної, Центральної та Північної Європи*

Групи	Параметри	Лопато-подібні I[1]	Редукція гіпоконуса на M[2]	Горбик Карабеллі на M[1]	Σ4M$_1$	Σ6M$_1$	Σ4M$_2$	Дистальний гребінь тригоніда	Колінчата складка метаконіда	Варіант 2 (II) med
Росіяни	M min — max N	7,6 0,0 — 18,5 5381	50,1 1,9 — 75,0 4015	35,3 20,0 — 56,8 3731	11,1 1,1 — 21,7 4115	3,2 0 — 10,9 4115	85,3 50,0 — 93,5 4286	0 — 8,0 3446	7,2 1,1 — 19,1 3850	44,0 24,3 — 65,4 3666
Білоруси	M min — max N	5,7 0,9 — 10,7 876	62,4 45,3 — 72,5 601	38,3 27,6 — 51,4 831	10,8 5,1 — 17,1 734	3,3 0,0 — 4,3 735	84,1 71,2 — 88,8 646	3,1 0 — 7,1 551	6,5 3,6 — 12,0 706	45,5 37,1 — 59,4 651
Поляки	M min — max N	0,8 0,0 — 26,0 475	45,0 34,7 — 47,6 288	43,1 29,7 — 50,7 246	11,1 6,4 — 17,6 461	4,3 0,0 — 7,8 461	92,7 90,0 — 97,7 261	1,4 0,0 — 2,6 433	4,4 0,0 — 9,8 406	36,2 33,4 — 44,0 243
Угорці Закарпаття	M min — max N	1,3 — 261	48,8 — 192	34,2 — 207	17,8 — 182	1,3 — 182	76,1 — 173	4,3 — 186	10,1 — 185	52,5 — 191
Греки Приазов'я	M min — max N	3,4 1,7 — 5,0 178	53,7 48,5 — 58,9 99	63,1 61,5 — 64,5 165	8,6 7,6 — 9,5 148	5,8 2,2 — 9,4 148	90,7 84,4 — 96,9 96	0,9 0,0 — 1,8 149	4,6 3,1 — 6,1 148	28,8 66,7 — 30,8 142
Молдавани	M Min — max N	2,8 1,0 — 4,5 326	48,9 38,6 — 59,2 251	52,4 49,2 — 55,5 246	6,0 5,0 — 7,0 293	4,3 3,6 — 5,0 293	77,0 73,3 — 80,6 193	5,4 4,0 — 6,7 245	5,1 4,0 — 6,1 289	39,8 33,3 — 46,2 226
Болгари	M min — max N	14,3 2,3 — 22,3 3538	59,4 47,0 — 77,0 3309	31,3 18,7 — 41,6 3546	11,6 2,4 — 24,1 3505	2,1 0,0 — 6,7 3503	87,2 77,4 — 96,7 3554	6,3 2,1 — 13,6 3506	3,3 0,0 — 9,3 3508	47,0 30,0 — 63,0 3348
Литовці	M min — max N	0,3 0,0 — 1,9 5395	59,0 40,5 — 74,0 3770	49,8 26,1 — 65,0 4857	8,0 2,7 — 14,1 3380	0,9 0,0 — 3,2 3380	90,3 81,0 — 95,8 3633	0,6 0,0 — 3,6 2759	5,6 0,0 — 10,8 2837	47,7 25,6 — 69,1 2346

*Джерело: Зубов,Халдеева,1993; власні дані.

Іл. 3.6. Одонтологічні комплекси на території України:

1 — північно—західний; *2* — поліський грацильний; *3* — південно-східний; *4* — карпатський

15,7%); наявністю тригорбкових M_2, іноді — високоредукованих форм верхнього латерального різця — до 7%; середньовисокими частотами горбика Карабеллі (42,8% — 54,7%). Крім того, йому властиві середньонизькі відсотки варіанта II впадіння другої борозни метаконіда (25,7 — 35%), дуже низькі навіть у масштабах Східної Європи частоти лопатоподібних різців (0,0 — 2,2%) та дистального гребеня тригоніда (здебільшого 0 — 1%). Що ж до колінчатої складки метаконіда, то на фоні переважаючих низьких величин (1 — 4%) виділяється вибірка, отримана в рівнинному — Виноградівському — районі Закарпаття (7,4%). Це може бути наслідком взаємостосунків української та угорської людності даного регіону України, що мають багатовікову історію.

Наведене поєднання ознак властиве також полякам Львівщини.

Останній комплекс, який умовно можна назвати південно-східним, включає Південь Київщини та Полтавщину. Підставою для його виділення є підвищення рівня редукції нижніх молярів, яке поєднується із невисокою концентрацією ознак «східного» походження. Так, варіації чотиригорбкових форм першого нижньо-

Таблиця 3.3

Середні значення провідних ознак у носіїв локальних одонтологічних комплексів на території України

Ознаки	Локальні одонтологічні комплекси											
	Північно-західний матуризований*			Північний грацильний**			Південно-східний грацильний***			Карпатський****		
	N	min—max	M	N	min—max	M	N	min—max	M	N	min—max	M
Лопатоподібні I^1	1141	0,0 — 0,0	1,8	456	0,0 — 5,5	2,6	287	1,1 — 3,3	1,7	465	0,0—2,2	1,3
Горбик Карабеллі (M^1)	1053	363	51,5	406	40,4— 79,6	54,2	290	31,1 — 45,5	38,6	455	42,8 — 54,7	48,3
Чотири-горбкові M_1	912	3,4 — 10,3	6,7	357	10,6 — 15,0	12,6	266	8,3 — 13,6	11,3	419	10,2	15,7
Шести-горбкові M_1	912	1,1 — 7,8	3,1	357	1,0 — 7,5	2,8	266	0,0 — 1,2	0,8	419	1,1 — 3,3	1,9
Чотири-горбкові М2	741	77,8 — 91,8	84,4	297	80,9 — 94,0	86,5	222	86,2 — 92,2	89,7	293	77,1 — 90,4	85,3
Дистальний гребінь тригоніда (M_1)	921	0,0 — 6,2	2,5	345	0,0 — 5,4	3,2	273	1,0 — 1,1	1,0	413	0,0 — 2,2	0,9
Колінчата складка метаконіда (M_1)	928	2,1 — 7,1	5,0	340	3,7 — 10,8	6,7	264	4,5 — 5,5	4,9	409	1,1 — 7,4	3,9
Варіант 2 (II) на M_1	711	18,8 — 44,8	33,2	267	22,0 — 51,9	34,1	215	24,7 — 33,8	28,4	319	25,7 — 35,0	28,6

*Старовижівський р-н; Рокитнівський р-н; Гощанський р-н; Олевський р-н; Овруцький р-н; Народицький р-н; Обухівський р-н; С.с.«Половецькі»; Калинівський р-н; Ріпкинський р-н; Менський р-н;

**Малинський р-н; Ємільчинський р-н; Поліський р-н; Чорнобильський р-н; Макарівський -н;

***Богуславський р-н; Лохвицький р-н; Любинський р-н; ****Калуський р-н; Верховинський р-н; Хотинський р-н; Виноградівський р-н; Великоберезнянський р-н.

го моляра в групах даного комплексу становлять 8,3 — 13,6%, а другого — 86,2 — 92,2%, колінчатої складки — 4,5 — 5,5%. Частота дистального гребеня не перевищує 1,1%, шестигорбкових перших нижніх молярів — 1,2%. Горбик Карабеллі характеризується середніми (31,1 — 45,0), борозна II метаконіда — середньонизькими (24,7 — 33,8) величинами.

Близьке сполучення ознак властиве також грекам-елінам Приазов'я, що є нащадками переселенців із Криму кінця XVIII ст. Що ж до греків-татар, то в їхньому одонтологічному типові спостерігається легка домішка «східного» компонента. Вона виявляється в тому, що властиве даній вибірці зниження рівня редукції нижніх молярів одночасно супроводжується підвищенням частот колідчатої складки метаконіда (6,1%) і, особливо, шестигорбкових перших нижніх молярів (9,4%).

За більшістю провідних маркерів зубної системи південно-східний комплекс близький до карпатського. Разом з ним він утворює на антрополого-одонтологічній карті України «південну смугу грацильності», яка починається в Закарпатті і закінчується в Приазов'ї.

Слід мати на увазі, що межі локальних одонтологічних варіантів українців досить «розмиті». На загальному тлі виділяється карпатський комплекс, який відзначається компактністю ареалу і доволі однорідним сполученням ознак. За статистичними розрахунками, найменшою є «середня таксономічна відстань» між карпатським та південно-східним грацильними і між північно-західним матуризованим та поліським грацильним комплексами. На протилежних полюсах знаходяться поліщуки та мешканці Південного Сходу Середньої Наддніпрянщини, однак відмінності між ними за комплексом одонтологічних маркерів все ж не виходять за рамки статистично недостовірних величин (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

«Середня таксономічна відстань» між носіями локальних одонтологічних комплексів на теренах України

Комплекси	1	2	3	4
1. Північно-західний матуризований	—	0,47	0,62	0,66
2. Північний грацильний	—	—	0,86	0,69
3. Карпатський	—	—	—	0,42
4. Південно-східний грацильний	—	—	—	—

3.3. Місце українців у системі європейських одонтологічних типів

Масштабні антрополого-одонтологічні дослідження людності Східної, Центральної, Південної Європи та Кавказу, які були проведені впродовж останніх десятиліть за ініціативи та під керівництвом О.О.Зубова, дозволили виділити в окреслених регіонах кілька одонтологічних типів, а саме: північний грацильний, північний реліктовий, середньоєвропейський та південний грацильний.

Північний грацильний тип характеризується дуже своєрідним поєднанням «західних» та «східних» характеристик зубної системи, а саме: з одного боку, максимальними навіть в європеоїдному масштабі частотами перших нижніх молярів (до 20% і вище), а, з іншого, — доволі високими відсотками «власне расових» ознак, надто колінчатої складки метаконіда (в деяких випадках — до 30%) і лопатоподібних форм верхніх медіальних різців (до 10 — 15%). Крім того, серед його носіїв відзначена тенденція до поширення початкової стадії редукції верхніх латеральних різців (бал 1). В ареалі даного типу часто трапляються високі значення варіанта II другої борозни метаконіда і горбика Карабеллі (до 60%).

В найбільш яскравій формі північний грацильний тип представлений серед фіномовних народів Північно-Східної Європи — карелів, фінів Фінляндії, марі [Зубов, Халдеева, 1979; Зубов, 1982]; східних естонців [Зубов, 1972; Сарап, 1977], удмуртів [Зубов, Сегеда, 1986]. Крім того, він властивий башкирам Центральної та Південної Башкирії [Зубов, Сегеда, 1987], латишам басейну Даугави, Лієлупе, Ризької затоки [Гравере, 1987, с.149]; росіянам Псковської, Ленінградської, Вологодської, Архангельської і північних районів Новгородської областей [Гравере, 1999, с.93]; північним білорусам [Зубов, 1979, с.250]. Найпівденніші варіанти даного типу виявлені в Смоленській обл. та на Сході Білорусі [Гравере, 1999, с.93]. Висловлювалась думка, що північний грацильний тип є «антропологічним еквівалентом» прадавнього фінно-угорського субстрату [Зубов, 1982, с.142].

Характерною особливістю північного реліктового типу є поєднання низького або помірного рівня редукції нижніх молярів і відносно високої концентрації ознак «східного» походження, а саме: лопатоподібних різців (до 20 — 25%), колінчатої складки метаконіда (до 30%), дистального гребеня тригоніда (до 10%), шестигорбкових перших нижніх молярів (до 10%), варіанта «3» першої борозни параконуса (30 — 25%). Крім того, йому

властиве істотне зниження варіанта II другої борозни метаконіда (до 20%).

Риси даного типу переважають серед фінських і кольських саамів, північно-східних і східних фінів [Зубов, 1982], східних латишів [Гравере, 1984], південних комі-зирян [Аксянова, Зубов, Кочиев, 1979; Зубов, Сегеда, 1986]. Вони виявлені також в окремих групах росіян Псковської, Володимирської та Костромської областей, тобто тих північно-західних та північних регіонів Росії, де до слов'янської колонізації мешкали фіномовні племена [Гравере, 1999].

Середньоєвропейський тип відзначається низькими та помірними частотами чотиригорбкових форм першого нижнього моляра — до 10% і найнижчими навіть у масштабах європеоїдної раси величинами «східних» ознак: лопатоподібних форм верхніх медіальних різців (здебільшого до 5%), дистального гребеня тригоніда (до 5 — 6%), колінчатої складки метаконіда (до 10%), шестигорбкових M_1 (до 5%). Серед носіїв даного одонтологічного варіанту переважають також середньовисокі значення борозни 2 (II) med (біля 40%) і високі відсотки наявності горбика Карабеллі (понад 40%).

Ареал даного типу, в якому доволі часто спостерігаються «вкраплення» інших європеоїдних варіантів, охоплює майже всю територію Литви [Папрецкене, 1986], південну Латвію [Гравере, 1987], центральну, і, особливо, південну смугу європейської частини Російської Федерації [Ващаева, 1977; Зубов, 1973], деякі центральні і південні райони Білорусі [Гравере, 1999].

Південний грацильний тип, як і північний, характеризується високим рівнем редукції першого нижнього моляра, чотиригорбкові форми якого сягають 15—20%. Водночас зменшення кількості горбиків на M_1 часто супроводжується відносно високою концентрацією дистального гребеня тригоніда (до 10 — 15%), а іноді — й деяким підвищенням частоти іншої структури «східного походження» — колінчатої складки метакодіда (до 10%). Майже повсюдно в ареалі даного типу спостерігаються занижені відсотки варіанта II впадіння другої борозни метаконіда (20 — 25%), а іноді й горбика Карабеллі (до 35%).

Південний грацильний тип, який характеризується широким поліморфічним розмаїттям, представлений серед етнічних груп Північного Кавказу та Закавказзя [Гашимова, 1978; Кочиев, 1973; Кашибадзе, 1984, 1988 та ін.], Балканського півострова [Минков, 1978], Передньої та Середньої Азії [Бабаков, Дубова, Зубов и др., 1979; Исмагулов, Сихимбаева, 1989 и др.], Индии [Зубов, Гашимова, 1982].

Для визначення місця українців у наведеній системі європеоїдних типів звернемось до середніх частот провідних расово-діагностичних ознак зубної системи в 24 територіальних групах, аналіз яких дозволяє дати їхню узагальнюючу одонтологічну характеристику. Отже, пересічній вибірці українського народу властиві: дуже низькі частоти лопатоподібних верхніх медіальних різців (1,9%) і високоредукованих форм латеральних різців (1,4%); невисокі величини шестигорбкових перших нижніх молярів (2,6%), дистального гребеня тригоніда (2,0%) і колінчатої складки метаконіда (5,1%); середньовисоке значення чотиригорбкових перших нижніх молярів (9,6%) і високоредукованих форм другого верхнього моляра (47,4%); помірний рівень редукції M_2 , чотиригорбкові форми якого становлять 85,7%; висока частота горбика Карабеллі (50,3%); середньонизькі відсотки варіанта II впадіння другої борозни метаконіда (31,7%), діастеми (11,3%) і краудінга (9,6%).

Аналіз наведених даних свідчать про те, що обстеженій українській людності загалом властиві риси середньоєвропейського одонтологічного типу, сутністю якого є поєднання помірного рівня редукції нижніх молярів з низькою концентрацією основних расових ознак, що мають «східну» орієнтацію. Саме таке співвідношення редукційних та «власне расових» ознак характеризує пересічну вибірку українців, що ставить її в один ряд з литовцями, південними латишами, росіянами південної та центральної смуги європейської частини Російської Федерації, білорусами Центральної та Південної Білорусі.

Зіставлення сумарної групи українців з носіями грацильних типів показує, що відмінності між ними носять принциповий характер. Вони зумовлені всім комплексом ознак, які лежать в основі одонтологічної диференціації народів Східної, Центральної та Південної Європи, Кавказу, Середньої Азії та інших регіонів, що входять до ареалу європеоїдної раси. Так, естонці м. Іізаку, котрим властиві риси північного грацильного типу [Зубов, 1972], на статистично достовірному рівні відрізняються від українців дуже високою частотою чотиригорбкових M_1 (22,8%) і колінчатої складки метаконіда (22,8%), тобто саме тих ознак, які чітко розмежовують носіїв середньоєвропейського та північного грацильного типів. Ще яскравіше виражені відмінності між пересічною українською вибіркою і вепсами — представниками північного реліктового типу [Зубов, 1982], яким притаманні дуже високі і підвищені частоти ознак «східного» походження, а саме: лопатоподібні верхні

медіальні різці (6,0%), колінчата складка метаконіда (32,5%), шестигорбкові М1 (4,3%), дистальний гребінь тригоніда (9,8%) і т.п. Що ж до носіїв південного грацильного типу — наприклад, сумарної азербайджанської групи [Гашимова, 1979], то вони суттєво відрізняються від «збірної» української групи передусім дуже високими відсотками чотиригорбкових перших нижніх молярів (до 27 %) і значно вищими — лопатоподібних медіальних різців (10,9%) і дистального гребеня тригоніда (4,5 — 9,5%).

Ілюстрацією взаємостосунків українців з представниками євразійських антрополого-одонтологічних типів є підсумки сумарного зіставлення, проведеного методом СТВ*, а саме:

Українці сумарно — східні естонці м. Іізаку — 1,13;
» » — вепси — 1,26;
» » — західні литовці м. Кретінги — 0,55;
» » — азербайджанці сумарно — 2,0;
» » — казахи сумарно — 3,7;
» » — монголи сумарно — 7,05.

Отже, міжгруповий аналіз свідчить про приналежність українців до середньоєвропейського одонтологічного типу. Разом із тим, порівняння збірної української вибірки з його «класичними» варіантами, представленими литовцями та південними латишами, вказує на деякі специфічні антрополого-одонтологічні риси корінної людності України. Перш за все привертає увагу відносно низький відсоток варіанта II впадіння другої борозни метаконіда (31,7%) — ознаки, зниження якої спостерігається в ареалі південного грацильного типу. Слід також відзначити тенденцію до підвищення частоти чотиригорбкових перших нижніх молярів (9,6%), яка знаходиться на межі середніх і високих величин і добре помітна на фоні матуризованих «власне середньоєвропейських» варіантів. Це ж значною мірою стосується і другого зуба даного класу, на якому доволі часто зустрічаються й тригорбкові форми, і навіть дистального гребеня тригоніда. Всі ці характеристики орієнтовані в напрямку грацильних типів, передусім — південного грацильного.

Наявність грацильного одонтологічного компонента, пов'язаного з південним грацильним типом, можна відзначити пере-

* Для підрахунків величин СТВ тут і далі використані такі ознаки: лопатоподібні форми верхніх медіальних різців, горбик Карабеллі, чотиригорбкові перші і другі нижні моляри, шестигорбкові M_1, дистальний гребінь тригоніда, колінчата складка метаконіда, варіант 2 (II) med.

дусім в Карпатах і на Південному Сході Середньої Наддніпрянщини. Однак підвищення рівня редукції зубів, властиве людності цих регіонів України, не супроводжується підвищенням «питомої ваги» ознак «східного» походження, що властиво носіям даного типу. Навпаки: саме тут спостерігається зниження частот цих ознак, надто дистального гребеня тригоніда — однієї з визначальних антрополого-одонтологічних рис представників південної гілки європеоїдної раси.

Своєрідність поєднання «власне расових» та редукційних ознак, притаманних людності окреслених регіонів України, утруднює пошуки місця карпатського та південно-східного комплексів у системі одонтологічних типів Східної, Центральної та Південної Європи. Ми схиляємось до того, що їх слід розглядати як ланки ланцюга, що з'єднує носіїв середньоєвропейського типу та західного варіанту південного грацильного типу, широко розповсюдженого на Кавказі та Балканах [Кашибадзе, 1988]. З першим ці комплекси об'єднує низька концентрація ознак «східного» походження, з другим — підвищення частот багатьох редукційних ознак, надто чотиригорбкових перших нижніх молярів, і зниження відсотків варіанта II впадіння другої борозни метаконіда. Крім українців, наявність південноєвропеоїдного компонента властива також полякам Львівщини, близьким до українців Карпат, та грекам-еллінам Приазов'я.

Що ж до грацильного компонента в поліській зоні України, то він має інше походження, ніж у Карпатах і Середній Наддніпрянщині. Так, властиве деяким поліським вибіркам підвищення рівня редукції першого нижнього моляра майже завжди супроводжується істотним підвищенням ознак «східного» походження, надто колінчатої складки метаконіда. Останнє, як відомо, свідчить про наявність компонента північного грацильного типу.

Для його кількісної оцінки скористаємось індексом ISC, що вираховується як добуток частоти чотиригорбкових перших молярів, помноженої на відсоток колінчатої складки метаконіда. На думку О.О.Зубова, дана характеристика доволі чітко розмежовує носіїв північного грацильного типу від представників усіх інших євразійських одонтологічних комплексів. У перших вона здебільшого вища 150 [Зубов, 1974а, с.53].

Розрахунки показали, що в ареалі північного грацильного комплексу пересічне значення індексу ISC вище, ніж в інших регіонах України (табл. 3.5). Однак і тут воно не виходить за рамки помірних величин, що вказує на переважання морфологічного компонента

Таблиця 3.5

Величина індексу ISC серед представників одонтологічних комплексів України

Комплекси	Індекс ISC
Північно-західний матуризований	29,4
Північний грацильний	88,2
Південно-східний грацильний	54,8
Карпатський	46,1

середньоєвропейського одонтологічного типу. На загальному тлі різко виокремлюється вибірка, отримана серед переселенців із Чорнобильського району, де ця характеристика сягає 135.

Половині обстежених українських груп, які належать до північно-західного матуризованого комплексу, властиві типово «середньоєвропейські» риси, за винятком дещо занижених частот варіанта II впадіння другої борозни метаконіда. Отже, до його ареалу, крім Південної Балтії, Центральної та Південної Білорусі і багатьох регіонів Півдня та Центру європейської частини Російської Федерації, входить також Полісся та Правобережжя Середньої Наддніпрянщини. Він охоплює й інші регіони України (Карпати, Південний Схід), де представлені перехідні грацилізовані варіанти. Широке розповсюдження середньоєвропейського типу дало підстави висунути припущення, що він «відображає властивості єдиного субстрату, на базі якого сформувались фізичні особливості балтських і слов'янських народів» [Зубов, 1987, с.4].

Цю думку намагалась заперечити Р.У.Гравере. Прагнучи обґрунтувати виключно «балтську» приналежність даного типу, латиська дослідниця обмежувала його ареал Прибалтикою, Білоруссю, верхів'ями Волги і крайніми північно-західними регіонами України [Гравере, 1987], де, за даними археології та лінгвістики, фіксується наявність балтського субстрату. Однак більшість українських вибірок характеризується заниженими частотами чотиригорбкових нижніх молярів (до 10%), високими відсотками чотиригорбкових M_2 (понад 85%) і діастем (10 — 18%) — саме тими ознаками, які, за спостереженнями латиської дослідниці, властиві найхарактернішим представникам даного типу. Прикметно, що ці ознаки поширені й у тих регіонах України, де присутність «балтського» компонента в минулому не засвідчена жодними історичними, лінгвістичними чи археологічними джерелами [Сегеда, 1988а, с.137].

Таблиця 3.6

«Середня таксономічна відстань» між українськими вибірками за комплексом провідних одонтологічних ознак

Групи	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	0,50	0,73	0,35	0,61	0,74	0,45	0,61	0,49	0,59	0,50	0,61
2		0,38	0,45	0,55	0,36	0,76	0,36	0,62	0,56	0,53	0,26
3			0,35	0,42	0,46	0,68	0,50	0,63	0,50	0,36	0,42
4				0,56	0,58	0,36	0,50	0,43	0,52	0,60	0,57
5					0,43	0,94	0,83	0,66	0,67	0,62	0,38
6						0,85	0,49	0,64	0,59	0,34	0,37
7							0,41	0,43	0,62	0,33	0,93
8								0,51	0,56	0,48	0,46
9									0,59	0,56	0,71
10										0,44	0,64
11											0,58
12											
13											
14											
15											
16											
17											
18											
19											
20											
21											
22											
23											

Групи	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
1	0,65	0,56	0,73	0,59	0,56	0,40	0,75	0,83	0,61	0,55	0,50	0,57
2	0,35	0,24	0,30	0,50	0,42	0,57	0,34	0,55	0,33	0,46	0,33	0,34
3	0,49	0,41	0,42	0,43	0,50	0,53	0,53	0,46	0,46	0,49	0,51	0,37
4	0,63	0,47	0,66	0,45	0,49	0,36	0,62	0,52	0,55	0,29	0,48	0,39
5	0,46	0,58	0,45	0,59	0,38	0,58	0,63	0,45	0,43	0,29	0,43	0,52
6	0,45	0,42	0,42	0,44	0,40	0,40	0,44	0,38	0,35	0,49	0,35	0,39
7	0,91	0,77	0,93	0,69	0,79	0,77	0,78	0,70	0,77	0,69	0,79	0,44
8	0,56	0,62	0,60	0,49	0,52	0,61	0,46	0,51	0,48	0,63	0,41	0,33
9	0,64	0,73	0,80	0,63	0,55	0,51	0,93	0,48	0,64	0,54	0,50	0,35
10	0,76	0,73	0,61	0,52	0,82	0,90	0,69	0,74	0,59	0,58	0,70	0,47
11	0,46	0,73	0,61	0,54	0,82	0,90	0,69	0,74	0,59	0,58	0,70	0,47
12	0,35	0,38	0,31	0,32	0,27	0,46	0,29	0,45	0,38	0,46	0,25	0,46
13		0,42	0,46	0,32	0,32	0,48	0,49	0,39	0,34	0,46	0,25	0,47
14			0,45	0,48	0,34	0,36	0,45	0,62	0,46	0,50	0,32	0,46
15				0,54	0,45	0,57	0,43	0,49	0,30	0,53	0,47	0,42
16					0,33	0,57	0,38	0,45	0,45	0,46	0,29	0,46
17						0,33	0,55	0,39	0,37	0,36	0,20	0,42
18							0,64	0,64	0,56	0,48	0,43	0,49
19								0,69	0,49	0,64	0,50	0,62
20									0,43	0,40	0,37	0,28
21										0,47	0,36	0,52
22											0,33	0,39
23												0,36

1. Старовижівський р-н; 2. Рокитнівський р-н; 3. Гощанський р-н; 4. Олевський р-н; 5. Ємільчинський р-н; 6. Малинський р-н; 7. Овруцький р-н; 8. Народицький р-н; 9. Макарівський р-н; 10. Поліський; 11. Чорнобильський р-н; 12. Обухівський р-н; 13. Богуславський р-н; 14. Сс. «Половецькі»; 15. Ріпкинський р-н; 16. Менський р-н; 17. Лохвицький р-н; 18. Глобинський р-н; 19. Калинівський р-н; 20. Калуський р-н; 21. Верховинський р-н; 22. Хотинський р-н; 23. Виноградівський р-н; 24. Великоберезнянський р-н.

Слід також мати на увазі, що середньоєвропейський одонтологічний тип на теренах України має дуже глибоке історичне коріння. Так, поєднання низького рівня редукції нижніх молярів і невисокої концентрації східних ознак вперше зафіксовано в краніологічних серіях із могильників неолітичної доби, залишених людністю дніпро-донецької культури (Нікольського та Ясинуватського). Згодом ці риси спостерігались у населення ямної культури кінця епохи енеоліту лісостепової зони України (могильник біля с. Баштечки). В I тис. до н.е. вони були відзначені також серед племен скіфського часу (Медвинський та Стеблівський могильник), а IV ст. н.е. — у носіїв черняхівської культури (могильник біля с. Журавка) Правобережжя Середньої Наддніпрянщини. «Середньоєвропейське» сполучення антропологo-одонтологічних ознак було властиве також частині давньоруської людності Київської землі (могильники біля сс. Григорівка та Бучаки) [Сегеда, 1998, с.121]*. Отже, палеоантропологічні дані не дають жодних підстав для обґрунтування суто «балтської» приналежності середньоєвропейського одонтологічного типу.

Попри наявність локальних комплексів на території України, антропологo-одонтологічні характеристики українців, безперечно, склались на спільній основі. Попарне зіставлення обстежених вибірок методом «середніх таксономічних відстаней» показало, що відмінності між ними носять дуже помірний характер (табл. 3.6). Це дає підстави розглядати виділені комплекси як варіанти одного типу — середньоєвропейського, що склались у процесі його взаємодії з іншими одонтологічними типами. Реконструювати цей процес можна з допомогою палеоантропологічних даних.

*Детальніше про антропологo-одонтологічні характеристики давньої людності України йдеться в п'ятому розділі цієї книги.

РОЗДІЛ 4
ДЕРМАТОГЛІФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ

4.1. Змінюваність дерматогліфічних ознак на теренах України

Пальцеві узори та дельтовий індекс. Бездельтовий узор (дуги A+T) — ознака, що має «західну» орієнтацію — доволі широко варіює в українських групах (3,2 — 11,7%). Підвищені частоти цієї ознаки здебільшого зосереджені в поліській зоні України. На південь від Полісся вони поступово знижуються, сягаючи мінімальних значень у степовій зоні. В Карпатах переважають помірні частоти*. Відмінності між крайніми величинами статистично достовірні при P=0,95.

Варіації однодельтових узорів (петлі та дуги L+R) серед українців становлять 56,7 —67,9%. Дана ознака характеризується дисперсним розподілом на теренах України.

Що ж до дводельтових узорів (завитки W і так звані «складні» узори) — ознаки, орієнтованої в «східному» напрямку, то для неї властивий доволі широкий діапазон змінюваності (22,0 — 38,9%). Відмінності між крайніми варіантами статистично достовірні на рівні 5%. Низькі величини переважають у Поліссі, підвищені — в Середній Наддніпрянщині і на Півдні України.

За сумарним значенням дельтового індексу (12,78) — однієї із найяскравіших антропологічних ознак, підвищення яких властиве носіям «східних» комплексів, — українці загалом близькі до інших етнічних груп Східної Європи: литовців (12,79), молдаван (12,70), росіян (12,65), білорусів (12,62). Водночас окремі вибірки доволі істотно розрізняються між собою, про що свідчить широкий діапазон змінюваності Dl_{10} серед української людності (11,83—13,50). Прикметно, що найвище значення даної характеристики отримане в «половецькій» групі. Останнє добре узгод-

* Варіації провідних дерматогліфічних ознак в українських вибірках представлені в табл. 4.1; середні значення антропологo-дерматогліфічних характеристик в українців і етнічних групах, взятих для порівняння, див. в табл. 4.2.

Іл. 4.1. Географічний розподіл величин дельтового індекса на території України:

1 — нижче 12,40; 2 — 12,41 — 12,80; 3 — 12,81 — 13,20; 4 — вище 13,20

жується з історико-лінгвістичними свідченнями і є ще одним аргументом на користь високого расово-діагностичного значення пальцевих узорів.

Географічний розподіл дельтового індексу на теренах України виявляє чіткий зв'язок із змінюваністю дводельтових узорів. Низькі величини даної ознаки переважають у Правобережному та Лівобережному Поліссі, помірні або підвищені — в Карпатах і в середній смузі, високі — на Півдні Середньої Наддніпрянщини й у степовій зоні України (іл. 4.1). Загалом кількість дельт на пальцях української людності поступово збільшується у південному напрямку, що свідчить про посилення південноєвропеоїдного компонента. Цим також пояснюється високе значення Dl_{10} у збірних болгарській (12,93) і, особливо, гагаузькій (13,72) вибірках. Що ж до поляків Львівщини, то вони за даною ознакою (13,24) тяжіють до українців Карпат.

Закінчення головних ліній долоні й індекс Каммінса. Низький тип лінії А (поля 1+2) в українських групах, як правило, становить 4—10 %, високий (поля 5+6+7) — здебільшого 20 — 30%. Повсюд-

Таблиця 4.1

Варіації провідних дерматогліфічних ознак в українських групах

Групи	N	A+T	W	Dlis	Тип 7 лінії D	Тип 5 лінії A	I	t	Hy	Th/t	M.d.t.
Рівненська обл.											
1.Рокитнівський р-н	100	6,6	27,7	12,11	12,0	26,8	8,54	68,4	29,0	7,0	25,5
2. Сарненський р-н	100	11,7	31,6	11,99	11,5	27,0	8,16	57,0	34,0	17,5	22,5
3. Острозький р-н	103	8,9	30,6	12,17	12,2	29,6	8,34	57,7	34,5	7,5	28,1
4. Гощанський р-н	90	5,3	35,9	13,06	15,0	24,6	8,17	53,9	38,8	11,7	12,4
Житомирська обл.											
5. Ємільчинський р-н	110	4,4	38,8	12,94	14,3	24,1	8,21	57,5	39,2	11,6	23,6
6. Малинський р-н	100	8,1	27,4	11,83	11,0	29,3	8,64	62,3	22,7	11,1	21,1
Чернігівська обл.											
7. Ріпкинський р-н	103	7,4	30,9	12,35	9,0	32,0	8,75	58,5	29,6	7,0	21,1
8. Менський р-н	100	5,9	31,5	12,56	15,2	23,8	8,26	64,2	34,3	10,4	22,4
9. Щорсівський р-н	100	6,5	31,9	12,54	10,9	36,1	8,53	65,2	29,1	10,0	18,7
Сумська обл											
10. Білопольський р-н	100	6,8	30,2	12,34	11,2	25,7	8,75	68,0	30,1	15,5	23,3
Київська обл.											
11. Обухівський р-н	102	5,9	36,1	13,02	8,5	29,4	8,63	58,6	34,6	8,1	17,2
12. Богуславський р-н	100	3,6	32,6	12,90	13,5	27,0	8,27	63,5	27,2	5,5	13,0
13. Сс. «Половецькі»	100	3,9	38,9	13,50	16,5	26,9	8,50	65,0	30,4	6,6	15,4
Вінницька обл.											
14. Калинівський р-н	90	3,3	37,5	13,42	12,8	22,9	8,36	62,2	26,3	4,5	10,1
Полтавська обл.											
15. Лохвицький р-н	91	3,8	35,0	13,12	9,0	23,5	8,49	54,0	38,7	12,5	19,1
16. смт. Градизьк	90	5,3	34,8	12,95	15,6	21,8	8,26	56,5	34,6	6,1	19,0
17. Глобинський р-н	100	3,2	37,0	13,38	11,2	30,6	8,79	70,6	32,9	15,9	25,3
Львівська обл.											
18.Жидачівський р-н	95	7,0	31,9	12,49	10,1	37,5	8,62	61,4	35,6	6,3	21,2
19. Сколівський р-н	104	5,2	35,4	13,02	15,5	35,0	8,46	66,5	32,5	8,0	17,5
Івано-Франківська обл.											
20. Калуський р-н	85	5,8	33,0	12,72	16,7	26,0	8,40	53,0	35,9	13,5	16,1
21. Верховинський р-н	104	4,5	35,6	13,11	16,0	24,9	8,17	54,4	27,6	7,2	18,1
Чернівецька обл.											
22. Хотинський р-н	100	6,0	35,4	12,94	12,5	30,3	8,41	64,2	23,5	10,6	12,1
Закарпатська обл.											
23. Іршавський р-н	100	4,3	36,7	13,24	11,7	31,7	8,58	65,3	25,5	11,5	23,6
24. Виноградівський р-н	91	5,4	33,3	12,79	10,6	24,2	8,25	68,3	29,8	11,1	14,4
Одеська обл.											
25. Котовський р-н	79	4,2	35,9	13,17	15,8	23,1	8,12	55,7	27,2	9,5	17,1

1 2 3 4

Іл. 4.2. Географічний розподіл величин індекса Каммінса серед української людності:

1 — 8,15 — 8,30; *2* — 8,31 — 8,45; *3* — 8,46 — 8,60; *4* — вище 8,61

но переважає середній тип (поля 3+4), що загалом властиво європеоїдним етносам. Географічний розподіл усіх трьох типів лінії А в Україні носить «мозаїчний» характер.

В українців переважають високі значення закінчення (поля 11+12+13) лінії D (як правило, вище 40%). Трохи рідше трапляється середній тип (поля 9+10), який здебільшого становить 30 — 40%. Низький тип (поля 7+8+x+0) варіює в межах помірних частот (від 8 до 17%). Таке співвідношення відсотків закінчення лінії D на долоні людини є типовим для європейських етносів [див.: Гладкова, 1966].

Що ж до ліній В і С, розташування яких значною мірою визначається ходом ліній А і D, то для них властиві високі відсотки закінчення. Лінія В найчастіше закінчується в полі 7 (35,7 — 53,5%). Переважає радіальний тип лінії С [за Plato, 1973], відсоток якого коливається від 38,5 до 56,5%.

Індекс Каммінса — важлива дерматогліфічна ознака, орієнтована в «західному» напрямку — серед обстеженої української людності варіює від середньонизьких (8,10 — 8,25) до середньовисо-

Іл. 4.3. Географічний розподіл осьового карпального трирадіуса t на території України:

1 — 53,0 — 57,0; *2* — 57,1 — 60,0; *3* — 60,1 — 64,0; *4* — вище 64,0

ких (8,60 — 8,75) величин. Певна тенденція до підвищення цієї характеристики простежується в Поліссі (Рівненська, Житомирська, Чернігівська і Сумська області). У Карпатах переважають помірні та низькі значення I^c. На Правобережжі Середньої Наддніпрянщини і в степових районах спостерігається деяке зниження індексу Каммінса (іл 4.2). Відносно низькі величини цієї ознаки властиві також болгарам (8,33) і гагаузам (8,24). З цього можна зробити висновок, що зниження I^c в окреслених регіонах України визначається наявністю південноєвропеоїдного морфологічного компонента.

Із впливом даного компонента пов'язана також загальна тенденція до зниження величини індексу Каммінса в сумарній українській вибірці (8,43), яка добре простежується на фоні північніших етнічних груп Східної Європи, а саме: білорусів (8,70), росіян (8,54), литовців (8,60).

Осьові трирадіуси долоні. Відомо, що серед трьох основних типів трирадіусів долоні (t, t', t") та їх комбінацій (tt', tt" , t't") найвище расово-діагностичне значення має карпальний трирадіус t.

Іл. 4.4. Географічний розподіл частот узорів на гіпотенарі серед української людності:

1 — 20,0 25,0; *2* — 25,1 — 30,0; *3* — 30,1 — 35,0; *4* — вище 35%

Європейським етносам загалом властиві низькі й середні частоти цієї ознаки.

Саме такі частоти t-узору властиві обстеженим українським вибіркам (53,0 — 70,6%). Відмінності між крайніми варіантами статистично достовірні при P = 0,95. Прикметно, що пересічне значення даної ознаки в українців (61,3%) нижче, ніж у більшості інших етнічних груп Східної Європи: молдаван (65,1%), литовців (65,0%), росіян (63,5%), білорусів (63,4%) та ін.

Географічний розподіл осьового карпального трирадіуса t має доволі «мозаїчний» характер. Це передусім стосується Полісся і Карпат, де трапляються як низькі, так і відносно високі величини. Тенденція до підвищення цієї ознаки простежується на Півдні Середньої Наддніпрянщини (іл. 4.3). Її частота також відносно висока у молдаван (66,5%) та болгар (65,9%) України, що засвідчує вплив південноєвропеоїдного компонента. Полякам Львівщини властиве помірніше значення t-узору (59,8%).

Варіації проміжного трирадіуса t' в серед української людності становлять 13,3 — 27,0%, центрального трирадіуса t" — 3,9 —

11,7%. Майже в усіх групах відзначена відсутність осьових тирадіусів долоні, однак такі випадки не перевищують 2%.

Істинні узори долоні. Частота узорів на гіпотенарі — ознаки, що має «західну» орієнтацію, — серед дослідженої української людності варіює в межах, властивих європейським народам (21,0 — 40,9%). Загалом переважають середньовисокі величини, що зближає пересічну українську вибірку (31,4%) з іншими східнослов'янськими народами: росіянами (31,2%) і білорусами (31,2%). В географічному розподілі даної ознаки відсутня чітка закономірність. Разом із тим, в територіально близьких вибірках Правобережного Полісся, Південної Волині та Прикарпаття простежується тенденція до підвищення відсотків узорів на Ну (іл. 4.4). Зона інтенсивності цієї дерматогліфічної структури поширюється також на Південно-Західне Полісся Білорусі [Тегако, 1970].

Протилежна тенденція відзначена на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини, Закарпатті та у гірських районах Карпат, де частота узорів на гіпотенарі здебільшого не перебільшує 30%. За цією характеристикою до українців окреслених регіонів близькі поляки Львівщини (29,7%) та молдавани Північно-Східної Буковини (22,4%).

Узори на тенарі/першій міжпальцевій подушечці в українських групах варіюють від 4,5 до 15,9%. Зона відносно низьких величин даної ознаки (4 — 8%) виокремлюється на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини. В інших регіонах України частоти Th/I розподілені дисперсно.

Усім українським вибіркам притаманні низькі відсотки візерунків на другій міжпальцевій подушечці (до 8%). Вони значно частіше зустрічаються на третій (24,2 — 42,7%) і, особливо, четвертій (31,3 — 53,5%) подушечках. Подібне співвідношення узорів на міжпальцевих подушечках властиве носіям європеоїдних рис, включаючи й обстежені нами групи росіян, білорусів, поляків, молдаван та гагаузів. У їхньому географічному розподілі на теренах України відсутні чіткі закономірності.

Міжпальцеві додаткові тирадіуси. Дана ознака, підвищення якої властиве представникам «західного» стовбура, досить широко варіює в українських групах (10,1 — 28,1%). Відмінності між крайніми варіантами у понад 10% випадків статистично достовірні. Загалом же у пересічного українця ці папілярні узори

Таблиця 4.2

Середні значення провідних дерматогліфічних ознак деяких етнічних груп Євразії*

Ознаки / Групи	N	Dl_{10}	I^c	t	Hy	М.д.т.
Українці	2437	12,78	8,43	61,3	31,4	19,1
Росіяни	3106	12,65	8,54	63,5	31,2	18,6
Білоруси	2226	12,62	8,70	63,4	31,2	18,1
Литовці	2038	12,79	8,60	65,0	33,9	24,9
Поляки	215	12,90	8,29	66,3	34, 8	18,1
Молдавани	187	12,70	8,34	65,1	29,5	17,7
Болгари	183	12,93	8,33	63,4	33,5	25,3
Гагаузи	141	13,72	8,24	60,1	36,2	17,4
Греки Грузії	100	13,79	8,56	71,0	34,0	16,5
Якути	320	14,89	7,79	84,4	18,1	7,5

долоні зустрічаються трішки частіше (19,1%), ніж у росіянина (18,6%), білоруса (18,1%) чи поляка (17,7%).

Аналіз міжгрупового розподілу величин міжпальцевих додаткових трирадіусів на теренах України дозволяє простежити певні закономірності. Відносно високі частоти, за деякими винятками, зосередженні в Поліссі. У Карпатах переважають помірні величини. В правобережній частині Середньої Наддніпрянщини і на Південному Заході зосереджені здебільшого низькі відсотки даної ознаки (іл.4.5). Останнє зумовлено впливом південноєвропеоїдного компонента, оскільки в сумарних групах молдаван (17,7) і гагаузів (17,4%) спостерігається зниження даної ознаки.

*Крім власних даних по українцях, росіянах, білорусах, поляках, молдаванах і гагаузах, для визначення середніх значень провідних дерматогліфічних ознак у цих етнічних групах використані такі джерела: Хіть, 1983; Долинова, 1999; Саливон, Тегако, Микулич, 1976; Долинова, Сегеда, Цветкова, 1998; Долинова, 1978. Матеріали з дерматогліфіки греків Грузії та монголів містить книга Г.Л.Хіть (1983), литовців —стаття Р.Я.Денисової (1970) і книга Г.Л.Хіть (1983).

Іл. 4.5. Географічний розподіл частот міжпальцевих додаткових трирадіусів на території України:

1 — 10,1 — 14,5; *2* — 14,6 — 19,0; *3* — 19,1 — 23,5; *4* — вище 23,5

4.2. Диференціація людності України за даними дерматогліфіки

Аналіз варіацій провідних дерматогліфічних ознак показав, що у географічному розподілі окремих характеристик (передусім дельтового індексу і міжпальцевих додаткових трирадіусів) на теренах України простежуються певні закономірності. Це дає підстави припускати, що серед обстеженої людності наявні локальні антрополого-дерматогліфічні варіанти. Для їх виокремлення було обрано метод відхилення окремих вибірок від сумарної групи за комплексом провідних маркерів, а саме: дельтового індексу, індексу Каммінса, осьових карпальних трирадіусів t, узорів на гіпотенарі та міжпальцевих трирадіусів. Нагадаємо, що відхилення в бік підвищення індексу Каммінса, частоти узорів на Ну та міжпальцевих додаткових трирадіусів, пониження DI_{10} і відсотка трирадіуса долоні t означають посилення особливостей «західного» стовбура. Ілюстрацією цих відхилень є графіки (іл. 4.6 а, б, в, г).

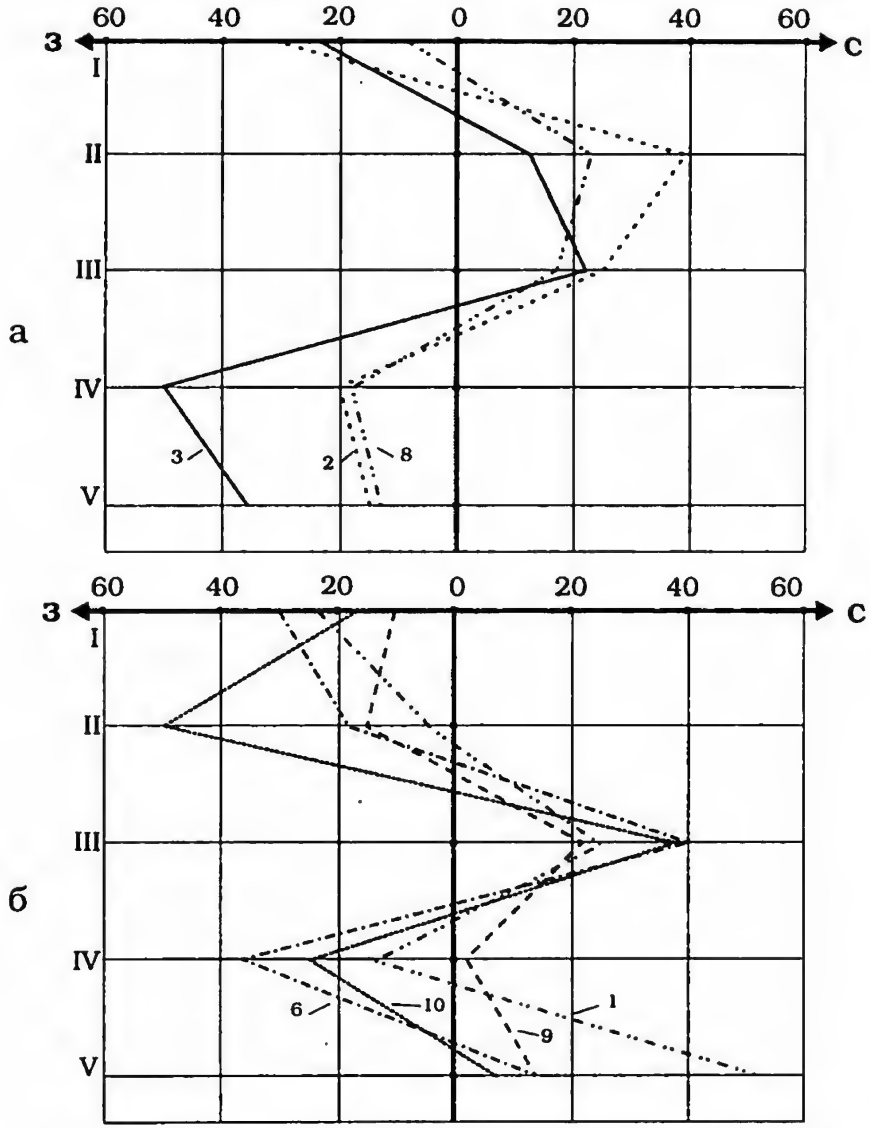

Іл. 4.6. Відхилення вибірок від сумарної української серії(в % міжгрупової

Ознаки: I - дельтовий індекс; II - індекс Каммінса; III - t;
а,б - північний комплекс; в - центральний
Нумерація вибірок

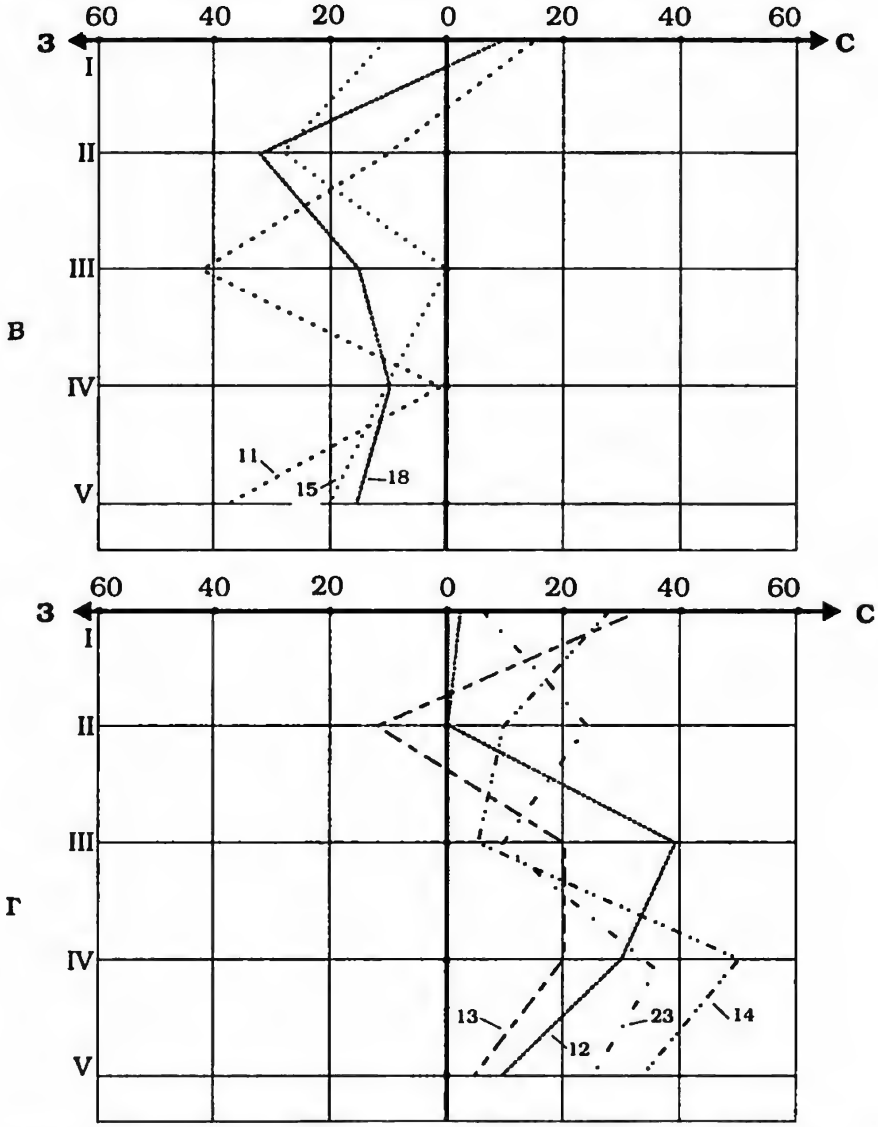

амплітуди) у «західному» та «східному» напрямках (типові варіанти)

IV - додаткові міжпальцеві трирадіуси; V - узори на гіпотенарі.
комплекс; г - південний комплекс
подана в таблиці 4.1

Аналіз графіків показує, що за типом комбінацій провідних дерматогліфічних ознак серед обстеженої української людності простежуються три основних комплекси, які мають певні ареали, а саме: північний, центральний та південний (іл.4.7).

Північний комплекс охоплює більшість обстеженого населення Полісся та Волині (Рівненська, Житомирська, Чернігівська та Сумська області), яке характеризується низьким і середньонизьким дельтовим індексом (11,83—12,56), відносно високими частотами додаткових міжпальцевих трирадіусів (як правило, вище 20%) і осьових карпальних трирадіусів t (до 69%). В залежності від варіацій двох інших ознак (індекс Каммінса, узори на гіпотенарі) і типу комбінацій в межах даного комплексу виокремлюється два близьких між собою варіанти (іл 4. 6, а, б). Загалом людності Українського Полісся та Волині властиве доволі своєрідне поєднання провідних дерматогліфічних характеристик, яке знаходить аналогії серед обстежених нами білорусів Мінської області* та росіян Північного-Заходу та Півночі (Новгородська, Костромська, Володимирська області) європейської частини Російської Федерації [Долинова, Цветкова, Сегеда, 1998]. Це свідчить про наявність в окреслених регіонах України північноєвропеоїдного морфологічного компонента. З даною тезою, вперше висловленою автором [Сегеда, 1983, с.28], погоджується і Н.І.Долінова [Долинова, 1999, с. 76].

Особливо цікава комбінація дерматогліфічних маркерів відзначена в Малинському районі, а саме: дуже низький дельтовий індекс (11,83), невисока кількість узорів на гіпотенарі (22,7%), середні значення індексу Каммінса (8,64), міжпальцевих додаткових трирадіусів (21,3%) і t-узорів долоні (62,3). Близькі характеристики відзначені серед росіян Псковської області [Долинова, Сегеда, Цветкова, 1998] і деяких фіномовних етнічних груп (наприклад карелів та вепсів) Північного Заходу Східної Європи [Хить, 1974].

Центральний комплекс поширений в окремих районах Середньої Наддніпрянщини, на Півдні Волині та в Галичині (Київська, Житомирська, Рівненська, Львівська та Івано-Франківська області). У найбільш виразній формі риси даного комплексу простежуються в Обухівському, Лохвицькому та Калуському районах, де спостерігається таке сполучення антрополого-дерматогліфічних

* На відміну від решти поліських вибірок, білоруси Північної Рівненщини — мешканці с. Березового — відзначаються дуже високим дельтовим індексом, що зумовлено різким підвищенням частоти дводельтових узорів. Це можна пояснити дією генетичних чинників в умовах ізоляції, що мала місце в минулому.

Іл. 4.7. Дерматогліфічні комплекси на території України:

1 — північний; 2 — центральний; 3 — південний

характеристик: середній Dl_{10} (12,72 — 13,12), середньовисокий індекс Каммінса (8,40 — 8,63), низький і середньонизький відсоток осьових карпальних трирадіусів t (53,0 — 58,6 %), велика кількість узорів на гіпотенарі (34,6 —38,7 %) і середні частоти міжпальцевих додаткових трирадіусів (16,1—19,1 %). Це — найбільш «західне» серед обстеженої української людності поєднання ознак шкірного рельєфу, що наочно засвідчує іл. 4.6, в.

Найближчі аналогії центральному комплексу знаходимо серед обстеженої нами групи молдаван Північної Буковини і росіян Півдня Європейської частини Російської Федерації (Курська області) [Долинова, 1971].

Південний комплекс поширений на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини, в степовій зоні, в Карпатах, включаючи й Закарпаття*. Він характеризується переважанням «східних» відхи-

* Наші дослідження не підтверджують висновків Н.І.Долінової, яка відзначила «тенденцію до виділення» українців Закарпаття [Долинова, 1999, с. 77]. Можливо, дослідниця мала на увазі усі Карпати, однак виокремлення карпатських груп на підставі даних дерматогліфіки також дуже проблематичне.

Таблиця 4.3

Середні значення провідних ознак у носіїв локальних дерматогліфічних комплексів на території України

Ознаки	Локальні дерматогліфічні комплекси								
	Північний *			Центральний**			Південний ***		
	N	min—max	M	N	min—max	M	N	min—max	M
Дельтовий індекс	806	11,83 — 12,56	12,23	663	12,49 — 13,12	12,90	877	12,79 — 13,5	13,15
Індекс Каммінса	806	8,16 — 8, 75	8,50	663	8,17 — 8,63	8,40	877	8,12 — 8,79	8,39
Осьові карпальні трирадіуси t	806	57,5 — 68,4	62,7	663	53,0 — 61,4	54,4	877	55,7 — 70,6	63,4
Узори на гіпотенарі	806	22,7 — 34,5	30,4	663	34,6 — 39,2	36,8	877	23,5 — 32,9	28,3
Міжпальцеві додаткові трирадіуси	806	18,7 — 28,1	22,8	663	12,4 — 23,6	18,4	877	10,1 — 25,3	16,7

* Рокитнівський р-н; Сарненський р-н; Острозький р-н; Малинський р-н; Ріпкинський р-н; Менський р-н; Щорсівський р-н; Білопільський р-н;

** Гощанський р-н; Ємільчинський р-н; Обухівський р-н; Лохвицький р-н; с.м.т. Градизьк; Жидачівський р-н; Калуський р-н;

***Богуславський р-н; С.с.«Половецькі»; Калинівський р-н; Глобинський р-н; Верховинський р-н; Хотинський р-н; Іршавський р-н; Виноградівський р-н; Котовський р-н.

лень від сумарної української вибірки (іл. 4.6, г). Особливо виразно риси даного комплексу представлені в богуславській, «половецькій», калинівській та іршавській вибірках, яким властиве таке сполучення ознак: високий в масштабах України дельтовий індекс (12,90 — 13,50), середній індекс Каммінса (8,27 — 8,58), середньовисокий відсоток карпальних трирадіусів t (62,2 — 65, 3 %), середньонизька кількість узорів на гіпотенарі (26,3 — 30,4 %) і міжпальцевих додаткових трирадіусів (10,1 — 23,6 %). Паралелі між наддніпрянською та карпатською людністю, виявлені на основі дерматогліфічних даних, пов'язані з впливом південноєвропеоїдного компонента.

Наявність цього компонента притаманна також обстеженим нами болгарам і гагаузам Південної Бесарабії та росіянам Орловської області, що спричинило близькість даних популяцій до українців південного комплексу. Це ж стосується і молдаван Молдови [Долинова, 1978].

Для статистичної оцінки відмінностей між виокремленими на теренах України локальними дерматогліфічними варіантами звернімось до підсумків попарного порівняння обстежених вибірок методом «середніх таксономічних відстаней» (табл. 4.4). З'ясовано, що величини СТВ* між ними варіюють від 0,14 до 0,66. Це свідчить про гомогенність обстеженої людності. Відхилення від сумарної української групи, які дали підстави для виокремлення локальних комплексів, носять помірний характер.

4.2. Загальна дерматогліфічна характеристика українців на фоні деяких інших етнічних груп Євразії

Дані, наведені в табл. 4.2, показують, що сумарна українська вибірка, яка нараховує 2437 осіб, характеризується середньонизьким дельтовим індексом — 12,78, середньовисоким індексом Каммінса — 8,43, середньонизьким відсотком

* Для розрахунків величин СТВ за комплексом дерматогліфічних характеристик тут і далі були залучені такі ознаки: частота завиткових узорів W, від якої значною мірою залежить величина дельтового індекса, відсотки типу 7 лінії D і типу 5 лінії А, що вони визначають величину дельтового індексу, кількість узорів на гіпотенарі, осьових карпальних трирадіусів t і міжпальцьових додаткових трирадіусів.

Таблиця 4.4

«Середня таксономічна відстань» між українськими вибірками за комплексом провідних дерматогліфічних ознак

Групи	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	0,29	0,26	0,66	0,39	0,28	0,41	0,28	0,29	0,12	0,58	0,41
2		0,34	0,48	0,41	0,24	0,34	0,24	0,34	0,24	0,37	0,33
3			0,49	0,26	0,39	0,40	0,14	0,36	0,33	0,46	0,36
4				0,25	0,67	0,55	0,41	0,57	0,59	0,37	0,36
5					0,65	0,46	0,20	0,60	0,45	0,37	0,45
6						0,30	0,40	0,37	0,29	0,42	0,30
7							0,38	0,29	0,21	0,29	0,38
8								0,38	0,23	0,42	0,33
9									0,27	0,36	0,32
10										0,44	0,34
11											0,40
12											
13											
14											
15											
16											
17											
18											
19											
20											
21											
22											
23											

Групи	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
1	0,49	0,46	0,55	0,39	0,37	0,39	0,41	0,40	0,43	0,58	0,32	0,34	0,53
2	0,36	0,38	0,32	0,29	0,35	0,26	0,38	0,43	0,42	0,58	0,34	0,27	0,31
3	0,41	0,50	0,48	0,29	0,34	0,30	0,48	0,40	0,43	0,58	0,39	0,34	0,41
4	0,45	0,38	0,25	0,29	0,65	0,58	0,41	0,20	0,27	0,48	0,59	0,56	0,30
5	0,45	0,49	0,24	0,18	0,28	0,46	0,35	0,28	0,31	0,63	0,45	0,37	0,42
6	0,51	0,48	0,55	0,50	0,48	0,37	0,49	0,57	0,49	0,32	0,28	0,36	0,45
7	0,47	0,50	0,30	0,30	0,39	0,23	0,39	0,46	0,39	0,40	0,29	0,37	0,40
8	0,32	0,43	0,40	0,22	0,37	0,35	0,33	0,32	0,34	0,35	0,38	0,29	0,33
9	0,40	0,52	0,43	0,42	0,29	0,26	0,25	0,46	0,35	0,27	0,21	0,22	0,39
10	0,36	0,46	0,48	0,26	0,25	0,37	0,40	0,53	0,44	0,45	0,27	0,22	0,44
11	0,37	0,43	0,24	0,29	0,36	0,30	0,34	0,33	0,36	0,41	0,39	0,41	0,34
12	0,24	0,20	0,33	0,38	0,34	0,27	0,35	0,35	0,31	0,21	0,36	0,35	0,22
13		0,34	0,51	0,30	0,46	0,44	0,25	0,30	0,28	0,35	0,30	0,36	0,28
14			0,40	0,28	0,57	0,63	0,49	0,46	0,32	0,25	0,41	0,31	0,26
15				0,21	0,53	0,40	0,49	0,29	0,30	0,60	0,54	0,43	0,31
16					0,50	0,43	0,34	0,19	0,17	0,52	0,52	0,41	0,16
17						0,38	0,35	0,54	0,55	0,45	0,23	0,38	0,54
18							0,33	0,46	0,55	0,51	0,37	0,47	0,54
19								0,43	0,36	0,34	0,32	0,37	0,34
20									0,23	0,55	0,34	0,57	0,20
21										0,45	0,39	0,35	0,06
22											0,26	0,36	0,38
23												0,40	0,41
24													0,34

1.Рокитнівський р-н; 2.Сарненський р-н; 3.Острозький р-н; 4.Гощанський р-н; 5.Ємільчинський р-н; 6.Малинський р-н; 7.Ріпкинський р-н; 8.Менський р-н; 9.Щорсівський р-н; 10.Білопільський р-н; 11.Обухівський р-н; 12.Богуславський р-н; 13.Сс. «Половецькі»; 14.Калинівський р-н; 15.Лохвицький р-н; 16.с.м.т.Градизьк; 17.Глобинський р-н; 18.Жидачівський р-н; 9.Сколівський р-н; 20.Калуський р-н; 21.Верховинський р-н; 22.Хотинський р-н; 23.Іршавський р-н; 24.Виноградівський р-н; 25.Котовський р-н.

осьових карпальних трирадіусів t — 61,3 %, середньовисокою кількістю узорів на гіпотенарі — 31,4%, середньою частотою міжпальцевих додаткових трирадіусів — 19,1%. Це — типово європеоїдне поєднання провідних антропологo-дерматогліфічних характеристик, властиве також іншим східнослов'янським народам.

Зіставлення українців і носіїв монголоїдного дерматогліфічного комплексу — якутів — показує, що за всіма без винятку провідними расово-діагностичними маркерами папілярних узорів долоні та пальців вони знаходяться на протилежних полюсах євразійської шкали цієї системи морфологічних ознак. Так, якутам властивий високий дельтовий індекс (15,13), низький індекс Каммінса (7,79), дуже висока частота карпальних трирадіусів t (84,4 %), низька частота узорів на гіпотенарі (7,5%) і дуже низька — міжпальцевих додаткових трирадіусів (7,5%). Наявність принципових відмінностей між дерматогліфічними комплексами українців і якутів як носіїв монголоїдних рис засвідчує величина «середньої таксономічної відстані» між ними — 3,96.

Аналіз табл. 4.5 показує, що за більшістю провідних дерматогліфічних характеристик (крім індекса Каммінса) українці в порівнянні з сумарною вибіркою Східної Європи та Скандинавії відхиляються в напрямі Кавказу, де поширені антропологічні варіанти південного походження. На наш погляд, ці відхилення зумовлені впливом південноєвропеоїдного компонента, відзначеного нами в Середній Наддніпрянщині, в Карпатах, на Півдні України. Його наявність підтверджується й за підсумками зіставлення сумарної групи українців і носіїв «понтійських» рис — греків і гагаузів — методом СТР. Воно дало такі результати: українці сумарно — греки Грузії — 0,79; українці сумарно — гагаузи — 0,44.

Що ж до північноєвропеоїдного компонента, присутність якого зафіксована в поліській зоні України, то він, судячи з підсумків статистичного аналізу, меншою мірою вплинув на формування дерматогліфічних характеристик українців. Так, «середня таксономічна відстань» між сумарною українською вибіркою і естонцями дорівнює 1,17, що свідчить про наявність статистично достовірних відмінностей між ними.

Таблиця 4.5.

Середні значення провідних дерматогліфічних ознак у населення Східної Європи та Скандинавії і Кавказу[за Г.Л.Хіть, 1975]

Ознаки / Територія	Dl_{10}	I^c	t	Ну	Міжпальцеві додаткові трирадіуси
Східна Європа і Скандинавія (80 вибірок)	12,43	8,44	66,5	30,2	16,8
Кавказ (50 вибірок)	13,35	8,78	61,6	35,0	24,8

Загалом, антрополого-дерматогліфічні особливості українців склались на основі середньоєвропейського субстрату за участі південно- і, частково, північноєвропеоїдних морфологічних компонентів. Слабкі сліди присутності носіїв «східних» рис, яка мала місце в минулому, простежується лише в «половецькій» вибірці.

РОЗДІЛ 5
АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ

5.1. Антропологічна диференціація українців за комплексом морфо-фізіологічних характеристик

Зіставлення ареалів соматологічних, одонтологічних, дерматогліфічних та гематологічних варіантів на теренах України дозволяє виокремити тут чотири основні антропологічні зона, а саме: північну, центральну, карпатську та південну.

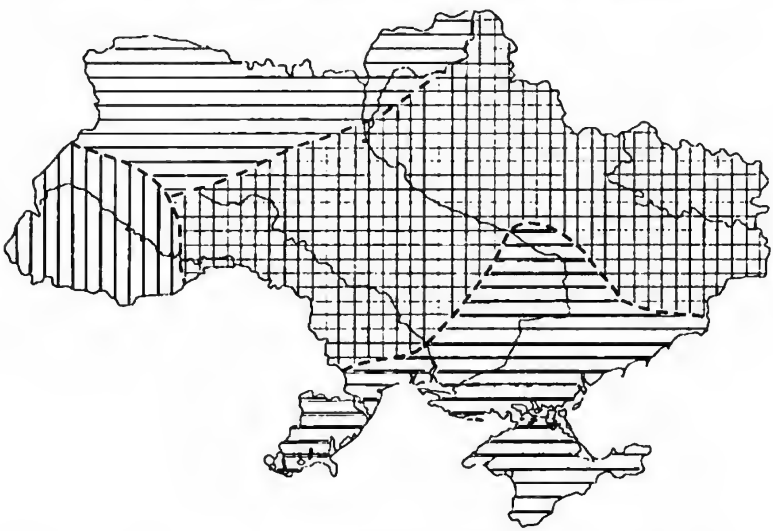

Іл. 5.1. Карта-схема антропологічних зон України

5.1.1. Північна зона

Північна зона охоплює Волинь, Правобережне та Лівобережне Полісся, Північ Галичини (сучасні — Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська область, Північ Київщини, Сумщини, Львівщини та Тернопільщини). За даними соматології в цих регіонах України поширено кілька морфологічних варіантів, а саме: волинський, поліський, валдайський, або деснянський та ільменсько-дніпровський [Дяченко, 1965].

Волинський варіант представлений серед людності Волинської області, Півдня Рівненщини, Півночі Львівщини та Тернопільщини, якій властиве наймасивніше в масштабі України надбрів'я (середній бал — 1,58), значний нахил чола (середній бал — 2,42), низьке і широке обличчя (показник становить 86,8), відносно слабко профільоване у горизонтальній площині, чітко окресле-

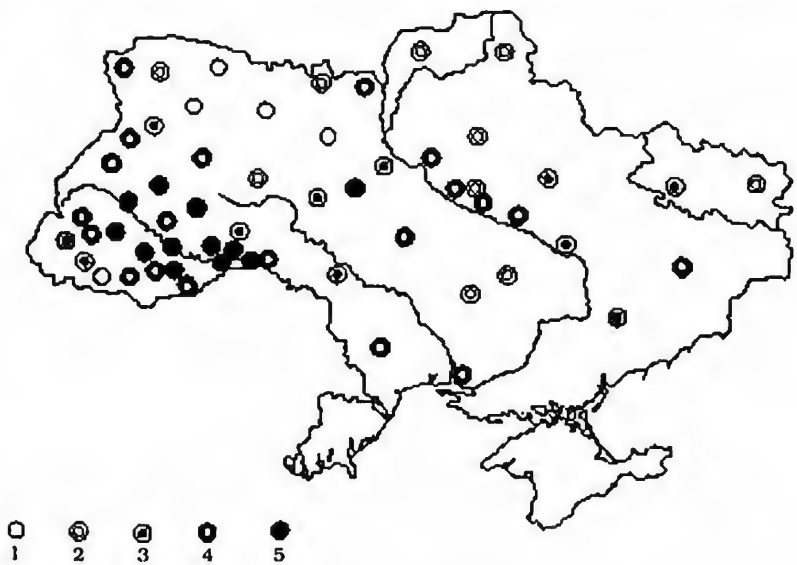

Іл. 5.2. Географічний розподіл морфологічної висоти обличчя (мм) серед української людності (за В.Д.Дяченком, 1965):

1 — до 123,0; *2* — 123,1 — 123,9; *3* — 124, 0 — 124,9; *4* — 125,0 — 125,9; *5* — 126,0 і вище

Основні соматологічні ознаки українців північної зони (чоловіки) (за В.Дяченком, 1965)

Ознаки	Поліський варіант	Волинський варіант	Деснянський або валдайський варіант	Ільменсько-дніпровський варіант
Кількість спостережень	390	600	201	99
Довжина тіла (мм)	1677	1682	1668	1692
Поздовжній діаметр голови (мм)	187,4	187,8	188,3	192,6
Поперечний діаметр голови (мм)	157,9	157,4	157,5	153,8
Показник голови	84,3	83,8	83,6	80,0
Діаметр вилиць (мм)	143,1	143,4	141,6	—
Морфологічна висота обличчя (мм)	122,5	124,4	124,9	—
Показник обличчя	85,6	86,8	88,1	—
Висота носа (від брів) (мм)	55,1	55,4	57,1	—
Показник носа	63,0	62,7	61,1	—
Колір очей (за В.Бунаком) (%)				
темні	4,7	6,2	3,0	2,0
світлі	32,3	39,2	48,0	57,0
Середній бал	0,47	0,66	0,55	0,45
Колір волосся (за Фішером) (%)				
чорне (4—5,27)	46,5	50,8	40,0	—
темно-русяве (6 —8)	40,7	37,8	46,5	—
русяве (9 — 26)	12,8	11,4	13,5	—
Середній бал	3,22	3,32	3,14	2,95
Третинний волосяний покрив (середній бал)				
борода	3,04	3,09	2,99	2,95
волосся на грудях	1,62	1,65	1,73	1,80
Складка верхньої повіки (%)				
відсутня	29,3	29,7	21,5	38,0
Середній бал	0,86	0,84	0,87	—
Епікантус (незначний)	0,0	0,0	0,0	0,0
Профіль спинки носа (%)				
увігнутий	5,7	4,8	8,5	32,0
опуклий	12,0	10,5	15,0	20,0
Поперечний профіль спинки носа (середній бал)	2,92	2,95	2,94	—
Нахил лоба (середній бал)	2,47	2,42	2,43	2,14
Розвиток надбрів'я (середній бал)	1,53	1,58	1,47	1,34

Іл. 5.3. Українці Правобережного Полісся та Волині (узагальнені портрети)

ний ніс з високим переніссям. Переважають середній зріст — 168,2 см, середня пігментація волосся та очей, середній розвиток третинного волосяного покриву, слабко розвинута складка верхньої повіки.

Поліський варіант охоплює Північ Житомирщини та Рівненщини. Характерними рисами зовнішності поліщуків є середній зріст (167,5—168 см), яскраво виражена брахікефалія (головний показник 84), найнижче в Україні (морфологічна висота — 122,5 мм) і водночас широке (діаметр вилиць — 143,1 мм) обличчя з доволі масивним надбрів'ям, досить темне забарвлення очей і відносно світле — волосся. Крім того, їм властивий середній і слабкий розвиток третинного волосяного покриву. Як і повсюдно в Україні, переважає пряма спинка носа.

За більшістю ознак правобережні поліщуки близькі до носіїв волинського варіанта. Щоправда, волинянам властива дещо масивніша будова обличчя та чіткіше окреслений ніс. Зауважмо, що у людності Волині і Правобережного Полісся не спостерігається ніякої монголоїдної домішки. Можливо, вона є у жителів с.Ювківці поблизу м.Острога, де мешкають давно асимільовані нащадки кримських татар [Наулко, 1975, с. 50]. Однак там антропологічні обстеження не проводились.

Результати соматологічних досліджень вказують на те, що на Волині та Правобережному Поліссі збереглися архаїчні протоєвропейські риси, які, за даними палеоантропології, були властиві дуже давній — мезолітичній та неолітичній — людності України [Кондукторова, 1973; Гохман, 1966]. Одним із перших на це звернув увагу Ф.Вовк, зауваживши, що в північній смузі України «...заховалось старовинне населення країни» [Вовк, 1989, с. 16].

Іл. 5.4. Географічний розподіл діаметра вилиць (у мм) серед української людності (за В.Д.Дяченком, 1965)

1 — до 140,9; *2* — 141,0 — 141,9; *3* — 142,0 — 142,9; *4* — 143,0 і вище

З ним погоджувався В.Дяченко, який, відзначивши серед волинян і правобережних поліщуків відносну масивність, переважання широкого і низького обличчя, зауважив: «Мимоволі впадає в очі натяк на якесь збереження кроманьйоїдних ознак у сучасного українського населення Волині, а також Правобережного Полісся» [Дяченко, 1965, с.73].

Деснянський варіант охоплює північні райони Чернігівщини та Київщини. Він характеризується невисоким зростом (166,5—167 см), брахікефалією (головний показник 83,5), середніми розмірами голови та обличчя і досить світлим забарвленням волосся (лише 35—40% темноволосих) і очей (половина ясноокіх і лише 3% темноокіх). Цікаво, що ці риси на підставі суто візуальних спостережень відзначив ще відомий дослідник середини XIX ст., француз за походженням Д.П.де ля Фліз в рукописній праці «Етнографічні описи селян Київської губернії...» (1854) «Мешканці Київської губернії, — писав він, — ... мають такі риси: обличчя овальне, білого кольору, ... кістки вилиць мало випуклі... Голова зазвичай має нор-

мальні пропорції ...Волосся як у чоловіків, так і у жінок частіше русяве, аніж чорне або світле, очі переважно не чорні, а блакитні й сірі. У чоловіків брови й борода переважно густі... Зріст високий, особливо у жителів південної частини губернії... Але селяни, які проживають на північ від Києва, в Радомишльському повіті, загалом менші на зріст, не такі міцні, волосся в них здебільшого світле, а очі блакитні.» [Де ля Фліз, 1996, с. 152].

Ще світлішою пігментацією, ніж носії даного варіанта, відзначається корінна людність Ріпкинського району Чернігівщини, де, за В.Д.Дяченком, простежуються риси ільменсько-дніпровського типу. Це — найбільш світлоока (55—60% світлих відтінків забарвлення) і світловолоса територіальна група українського народу, яка ще в XIX ст. була відома під назвою «будаки» [Дебец, 1941]. Крім того, за даними учасника Української антропологічної експедиції О.П.Романенка, який проводив обстеження в Ріпкинському районі, тут зосереджений найвищий в Україні відсоток довгоголових (пересічний головний показник — 79—80). Сучасні нащадки «будаків» характеризуються також середнім зростом, доволі прямим лобом зі слабко розвинутим надбрів'ям, середньою морфологічною висотою обличчя (125 мм) і невисоким діаметром вилиць (139—140 мм) [Дяченко, 1965, с.74]. Аналізуючи антропологічні особливості українців Ріпкинщини, В.Д.Дяченко наголосив на тому, що «світлопігментований палеоєвропейський компонент тут беззаперечний», вказавши, що подібні риси зовнішності «... характерні для північних і північно-східних поляків, північних білорусів, новгородців — північновеликорусів, мордви-ерзі, західних комі та ряду груп естонців». Він також звернув увагу на співзвучність етнонімів «будаки» та «будіни» [Дьяченко, 1994, с. 184], які, за словами Геродота, «живуть в країні, що вся заросла різними деревами» [Геродот, 1993, с.185]. Можливо, між ними дійсно існує певний зв'язок, оскільки в іншому місці четвертої книги Геродотових «Історій» йдеться про те, що будіни — «... велике й численне плем'я і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся» [Геродот, 1993, с. 202—205].

Попри певні відмінності, які стосуються пігментації, будови обличчя й форми голови, українці північної смуги за своїми соматологічними характеристиками загалом тяжіють до білорусів, західних росіян, що мешкають у верхів'ях Західної Двіни, Дніпра та Волги, східних литовців, східних латишів та південних естонців — носіїв так званого «валдайсько-верхньодніпровського»

територіального антропологічного комплексу, в основі якого лежить давній балтський, а частково — й фінський субстрат.

У північній зоні України розташований ареал поліського грацильного і частково — північно-західного одонтологічного комплексів. Впадає в око, що саме тут збереглись «класичні» малоредуковані різновиди середньоєвропейського типу, які характеризуються вкрай низькою концентрацією «східних» ознак. Аналіз палеоантропологічних даних показує, що вони є реліктами нео-енелітичних одонтологічних комплексів Півдня і середньої смуги Східної Європи [Гравере, 1985; Сегеда, 1996]. За межами України ці різновиди розповсюджені також у Південній Балтії, Білорусі, Західній Росії — ареалі широколицих балтських і слов'янських племен кінця I — початку II тис., а саме: ятвягів, жемайтів, латгалів, полоцьких і смоленських кривичів, древлян і волинян [Гравере, 1985; Сегеда, 1999а, с.15], в антропологічному складі яких знайшли відображення фізичні риси спільних пращурів слов'ян та балтів. Що ж до витоків грацильного поліського одонтологічного варіанта, який знаходить аналогії серед фіномовних груп Північно-Західної Росії, то питання про його походження залишається відкритим у зв'язку з відсутністю палеоантропологічних даних.

Територія північної антропологічної зони України майже повністю збігається з ареалом північного дерматогліфічного комплексу, який в масштабах європеоїдної раси характеризується дуже своєрідним поєднанням «західних» (низький дельтовий індекс, висока частота міжпальцевих додаткових трирадіусів) і «східних» (занижений індекс Каммінса, середньовисока кількість осьових карпальних трирадіусів) величин. Порушення міжрасових коре-

Таблиця 5.2

Середня таксономічна відстань між українцями Полісся та деякими іншими слов'янськими групами за комплексом гематологічних ознак (за Р.Старовойтовою, 1979)

Групи	Українці Полісся
Українці Середньої Наддніпрянщини	0,20
Українці Карпат	0,25
Росіяни Верхньої Волги	0,23
Білоруси	0,30
Поляки	0,62
Болгари	1,10
Чехи	0,67

ляцій основних елементів папілярних візерунків пальців і долоні свідчить про збереження в Поліссі архаїчних рис морфологічної будови. Крім того, дерматогліфічні дані вказують на давні північні зв'язки людності поліської зони [Сегеда, 1983, с.28].

Своєрідність морфо-фізіологічних характеристик українців Північної України підтвердили також гематологічні дослідження, за підсумками яких Є.І.Данилова виокремила тут дві зони — поліську та деснянську, що є локальними різновидами великої східноєвропейської зони [Данилова, 1971, с.91].

Поліська гематологічна зона охоплює всю Волинську, більшу частину Рівненської, Північ Житомирської, Північний Схід Львівської і Північ Тернопільської областей. Територіально вона майже повністю збігається з ареалами волинського та поліського соматологічних варіантів. Корінна людність окреслених регіонів характеризується низьким відсотком гена р (А) — 23,5%, дещо підвищеним — гена q (В) — 17,9% і високим у масштабах Східної Європи гена r (0) — 60,3%. Крім того, їй властиві дещо підвищена частота резус-негативності (13,9%), відносно високий відсоток генів m (60,5%) і Hp'(47,4%) і, навпаки, занижена концентрація антигена Gm (1) [Старовойтова, 1979, с.115].

Деснянська зона включає Чернігівську і майже всю Сумську області. За більшістю гематологічних характеристик вона дуже близька до поліської. Тут лише дещо вищий відсоток гена r(0) — 63,2% та антигена Gm (1) і нижчий гена р (А) — 2 ,2%, q(B) — 5,6%, m — 61,2%, Hp' — 44,2%, а також резус- негативності (12,7%).

Статистичні розрахунки показали, що за комплексом гематологічних маркерів мешканці Правобережного та Лівобережного Полісся близькі до українців суміжних історико-етнографічних регіонів (табл.5.2). Разом з тим, вони засвідчують наявність генетичних зв'язків із росіянами Верхньої Волги та білорусами, що, як відомо, за своїми соматологічними характеристиками належать до верхньодніпровсько-валдайського антропологічного комплексу. Висловлювалась і думка про певні аналогії між гематологічними ознаками українців Полісся і деяких прибалтійських популяцій [Старовойтова, 1979, с.119].

5.1.2. Центральна антропологічна зона

Центральна антропологічна зона України охоплює майже всю Середню Наддніпрянщину (центральні і південні райони Київщини, Південь Чернігівщини, Черкаська та Полтавська

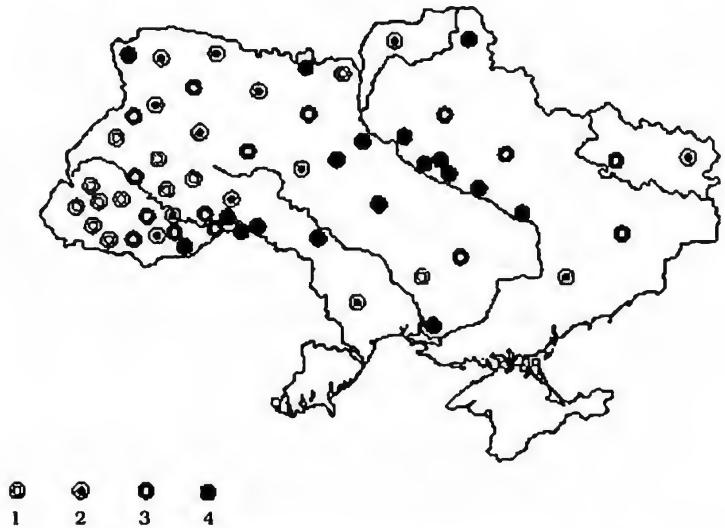

Іл. 5.5. Географічний розподіл зросту (в см) серед української людності (за В.Д.Дяченком, 1965):

1 — 166,9 мм; *2* — 167,0 — 167,9; *3* — 168,0 — 168,9; *4* — 169,0 і вище

області), більшу частину Поділля (Вінницька і Хмельницька області) і Слобожанщини (Харківщина, Луганщина) та деякі інші регіони, сільським жителям яких притаманний високий зріст — до 169 см; брахікефалія (пересічний головний показник — 83,5); відносно широке (діаметр вилиць — 142 мм) і помірно високе (морфологічна висота — близько 124—125 мм) обличчя; переважання прямої форми носа, яка становить 79%; досить темне забарвлення очей (кількість світлооких, в середньому, становить лише 38%) і, особливо, волосся, темні відтінки яких властиві майже 50% оглянутих; помірний розвиток бороди (3,10—3,19) та волосся на грудях (1,70—1,87) у чоловіків.

Характерно, що сучасній людності центральної антропологічної зони властива відносна однорідність більшості соматологічних ознак. За ступенем вираженості вони здебільшого займають проміжне положення між крайніми варіантами, зосередженими в північних, західних та південних областях України.

Таблиця 5.3

Основні соматологічні ознаки українців центральної зони (чоловіки) (за В.Дяченком, 1965)

Ознаки	Центральна зона	Поділля
Кількість спостережень	1237	257
Довжина тіла (мм)	1691	1685
Поздовжній діаметр голови (мм)	187,4	186,6
Поперечний діаметр голови (мм)	156,7	156,0
Показник голови	83,6	83,6
Діаметр вилиць (мм)	142,2	142,1
Морфологічна висота обличчя (мм)	124,5	124,1
Показник обличчя	87,6	87,5
Висота носа (від брів) (мм)	55,4	55,4
Показник носа	64,1	63,2
Колір очей (за В.Бунаком) (%)		
темні	5,7	6,3
світлі	37,9	49,3
Середній бал	0,68	0,63
Колір волосся (за Фішером) (%)		
чорне (4—5, 27)	47,1	52,0
темно-русяве (6 —8)	43,9	—
русяве (9—26)	9,0	—
Середній бал	3,32	—
Третинний волосяний покрив (середній бал)		
борода	3,12	3,05
волосся на грудях	1,78	1,74
Складка верхньої повіки (%)		
відсутня	24,0	27,3
Середній бал	0,97	0,77
Епікантус (незначний)	0,0	—
Профіль спинки носа (%)		
увігнутий	11,5	15,3
опуклий	8,6	10,3
Поперечний профіль спинки носа (середній бал)	2,86	2,91
Нахил лоба (середній бал)	2,54	2,63
Розвиток надбрів'я (середній бал)	1,42	1,32

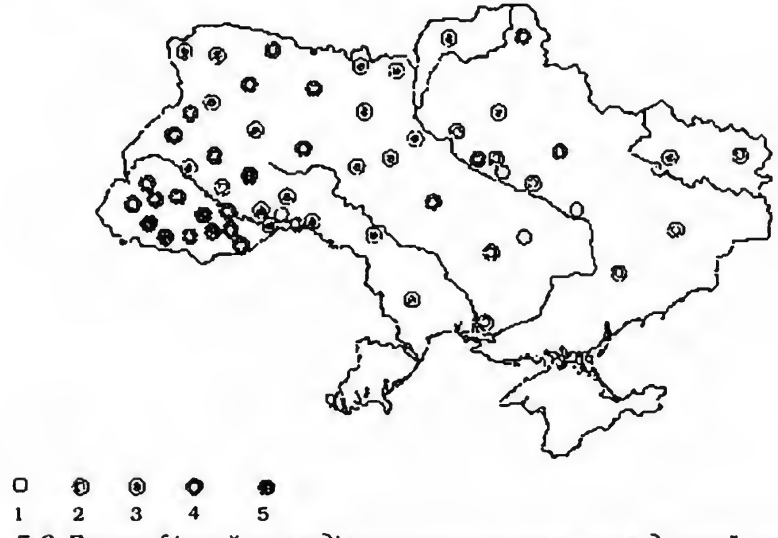

Іл. 5.6. Географічний розподіл показника голови серед української людності (за В.Д.Дяченком, 1965):

1 — до 81,9; *2* — 82.0 — 82.9; *3* — 83.0 — 83.9; *4* — 84.0 — 84.9; *5* — 85.0 і вище

Майже не відрізняється від решти вибірок центральної зони людність Поділля [Дяченко, Сегеда, 1994, с. 71]. Щоправда, вона характеризується трохи світлішим кольором очей.

Гомогенність фізичного типу корінної людності окресленого ареалу є наслідком процесів змішування вихідців із різних кутків історичних українських земель. Особливо інтенсивно ці процеси протікали в добу пізнього середньовіччя, надто під час національно-визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648—1654 рр. і «Руїни» другої половини XVII ст. Історичні джерела рясніють повідомленнями про масові винищення і полонення (взяття «ясиру» татарами та турками) корінної людності Правобережжя Середньої Наддніпрянщини під час безперервних військових дій у цей період [див., наприклад: Літопис Самовидця, 1971, с.120; Величко, 1991, с.178—179]. «Серед таких обставин населення Правобережжя заломилось, — зауважує І.Крип'якевич, — і почало масами переселятись на безпечнішу Лівобічну Україну» [Крип'якевич, 1990, с.204]. В 1679 р. гетьман Лівобережної України Іван Самойлович силою

Таблиця 5.4

Порівняння деяких провідних соматологічних ознак людності центральної зони та мешканців с. Іркліїв (дані В.Дяченка, 1965)

Ознаки	Населення центральної зони	Мешканці с. Іркліїв
Діаметр вилиць (мм)	142,2	144,0
Складка верхньої повіки (середній бал)	0,97	1,96
Горизонтальний профіль обличчя (середній бал)	2,11 — 2,25	до 2,10
Поперечний профіль спинки носа (середній бал)	понад 2,80	до 2,80

змусив залишки правобережної людності переселитись на лівий берег Дніпра. Це, як пише Д.Дорошенко, «був відомий в історії «великий згін», у результаті якого ціла середня й південна Київщина обернулись остаточно в безлюдну пустиню» [Дорошенко, 1991, с.324]. Природно, що вихідці із Правобережжя змішувались із лівобережними українцями. Після поновлення на правому березі Дніпра козацького самоврядування (1685) частина колишніх переселенців повернулась на рідні землі, де знову зустрілась із вихідцями з інших регіонів України. Подібні процеси мали місце також під час заселення Слобожанщини, чим і пояснюється поширення тут «центральноукраїнського» антропологічного типу.

Все ж інтенсивне змішування людності центральної зони не змогло повністю нівелювати деякі локальні відмінності її фізичного типу. Так, окремішне положення в її межах займають високорослі (170—171 см) і широколиці (діаметр вилиць — 143—144 мм) групи української людності, що мешкають на правому і лівому берегах Дніпра на південь від Києва (Богуславський район Київщини та Золотоніський і Чорнобаївський райони Черкащини). Крім згаданих ознак, цим і деяким іншим вибіркам Середньої Наддніпрянщини властиві також відносне ослаблення горизонтального профілювання обличчя, дещо сильніший розвиток складки верхньої повіки та тенденція до сплощення поперечної спинки носа. Сукупність цих ознак вказує на наявність певної «східної» домішки, походження якої пов'язано з: а) впливом тюркомовних кочівників давньоруського часу; б) наявністю більш пізнього кримсько-татарського компонента. Перше передусім стосується Поросся, де в XII ст. існував союз Чорних Клобуків, які

Іл. 5.7. Українці Центральної України (узагальнені портрети)

знаходились на службі у київських князів*; друге — Лівобережжя України, куди, за свідченням писемних джерел, в добу пізнього середньовіччя масово переселялись великі групи кримських татар. На одній із сторінок Львівського літопису XVII ст. читаємо: «В тім же року (1637. — автор) татаров поддалося дванадцять тисяч королю польському і присягнули пред гетьманом Конецпольським, і указано їм мешканнє за Дніпром межи козаками» [Бевзо, 1971, с.117]. Присутність тюркського компонента засвідчують деякі сучасні українські прізвища, поширені поблизу с. Ірклїв на Заході історичної Полтавщини**, а саме: Ханделій (вдатний хан), Хандюк (ханський слуга), Кучук (малий), Каракаш (чорнобривий) [Дяченко, 1965, с.109]. Тут-таки в 1959 р. Українська антропологічна експедиція зафіксувала «східні» відхилення від переважаючого в центральній зоні антропологічного типу (табл.5.4).

Важливо зазначити, що роль монголоїдного (кочівницького) компонента у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати: згадані морфологічні риси можна «вловити» лише при зіставленні з тими групами, які за будовою обличчя вважаються «еталоном» європеоїдної раси, наприклад вірменами [Дяченко, 1965, с.72].

* Основним завданням чорних клобуків був захист південних рубежів Київської Русі від нападів половців, які намагались прорватися так званим «бузьким степовим коридором» [Плетньова, 1975, с.282]. Тюркомовні середньовічні кочівники, за підрахунками О.П.Моці, становили приблизно п'яту частину населення Поросся [Моця, 1993, с. 130].

** За сучасним адміністративно-територіальним устроєм с.Ірклїв відноситься до Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

За підсумками соматологічних досліджень, у багатьох регіонах Лівобережжя простежуються сліди давнього іранського (південноєвропеоїдного) компонента, на що вказує посилення пігментації та доволі інтенсивний розвиток бороди.

В.Д.Дяченко спробував знайти аналогії українцям центральноукраїнської області серед росіян та білорусів — представників світлопігментованого валдайсько-верхньодніпровського комплексу, однак не знайшов підтримки з боку інших фахівців. Зокрема, Т.І.Алексєєва наголосила, що за забарвленням очей та волосся — ознаками, які відіграють дуже важливу роль в антропологічних класифікаціях європейських народів українці та «валдайці» перебувають майже на протилежних кінцях ланцюга, що сполучає північних та південних європеоїдів. «Весь антропологічний вигляд українців, — зауважує вона, — свідчить про південні зв'язки і, очевидно, немає підстав шукати йому аналогії серед груп, які включаються до кола північних європеоїдів» [Алексеева, 1973, с.242].

В центральній антропологічній зоні України представлені два одонтологічних комплекси — північно-західний (більша частина Київщини та Поділля), де переважають риси середньоєвропейського типу, та південно-східний (Південна Київщина та Полтавщина), який займає проміжне положення між середньоєвропейським та південним грацильним одонтологічним типами. Останнє вказує на присутність тут південноєвропеоїдного компонента.

Наявність даного компонента в центральній антропологічній зоні засвідчують також підсумки дерматогліфічних досліджень. Так, людності Південної, Південно-Західної Київщини та Поділля властиві риси південного дерматогліфічного комплексу, що склався на південноєвропеоїдній основі. Крім того, за даними дерматогліфіки в Середній Наддніпрянщині простежуються сліди давнього кочівницького морфологічного компонента.

Ареал центральної антропологічної зони України майже повністю збігається з виділеною Є.І.Даніловою центральноукраїнською гематологічною зоною. Вона обіймає майже всю Середню Наддніпрянщину (Київська, Житомирська, Полтавська, Черкаська області), Поділля (Вінницька, більша частина Хмельницької області) й деякі суміжні регіони Південної Волині (Південно-Східна частина Рівненщини) і Сумщини, людність яких характеризується переважанням гена r (0), тобто першої групи крові системи А, В, 0 (близько 60%); відносно високою варіабільністю гена p (A) — 22—30%; низькими (10—12%) й

Іл. 5.8. Географічний розподіл кольору очей (середній бал 0 — 2: 0 — світлі відтінки, 1 — мішані відтінки, 2 — темні відтінки) серед української людності (за В.Д.Дяченком, 1965):

1 — до 0,54; *2* — 0,55 — 0,64; *3* — 0,65 — 0,74; *4* — 0,75 — 0,84; *5* — 0,85 і вище

помірними (14—15%) частотами гена q (B), які у середньому становлять близько 15%. Крім того, їй властиві помірні в масштабі Східної Європи частоти генів M (58,6—63,3%), N (36,1—41,4%) та резус-негативності, яка на Правобережжі становить 10,5—13,8%, а на Лівобережжі — 16,7—17,4%. За цими ознаками українці окресленої зони знаходять аналогії серед росіян центральної та південної смуги європейської частини Російської Федерації [Данилова, 1971, с.95], що загалом відповідає підсумкам соматологічних, одонтологічних, і дерматогліфічних досліджень.

5.1.3. Західна антропологічна зона

Третя — західна — антропологічна зона України обіймає Закарпаття, гірські райони Карпат, Прикарпаття та Захід Буковини (Закарпатська область, південна Львівщина, Івано-Франківська область, західні райони Чернівецької області та ін), людність яких характеризується загалом найбільш округлою формою голови та

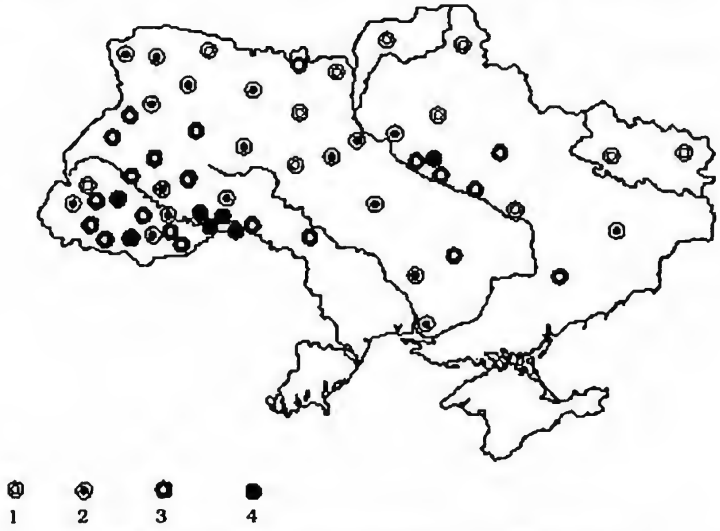

Іл. 5.9. Географічний розподіл кольору волосся (середній бал 0 — 4; 0 — русяве, 1 — темно-русяве ; 3 — чорне (№ 4 — 3); 4 — чорне (№27) серед української людності (за В.Д.Дяченком, 1965):

1 — до 1,24; *2* — 1,25 — 1,44; *3* — 1,45 — 1,64; *4* — 1,65 — 1,84; *5* — 1,85 і вище

найтемнішою пігментацією. Так, їй властивий найвищий в Україні головний показник (близько 85); темноокість (близько 5% темних і 58% змішаних відтінків райдужної оболонки) та відносна темноволосість (понад 58% темних відтінків волосся). Крім того, пересічний мешканець цієї зони характеризується сильним третинним волосяним покривом, про що свідчить середній бал розвитку бороди — 3,36 і волосся на грудях у чоловіків — 2,11. Як правило, він, за антропологічною рубрикацією, має середньовисокий зріст — понад 167 см, досить високе обличчя, показник якого становить 88—89, відносно довгий вузький ніс (носовий показник біля 61) з часто опущеною основою, що різко виступає з площини обличчя. Ще одна характерна риса: значне переважання опуклих спинок носа над увігнутими (відповідно близько 25 і 7%).

Аналіз даних В.Д.Дяченка та В.В.Бунака дає змогу виокремити в ареалі карпатської антропологічної зони два локальних варіанти, а саме: східний і північно-західний [Сегеда, 1999а].

Іл. 5.10. Українці Карпат і Буковини (узагальнені портрети)

Людність східної частини Українських Карпат, надто гуцули Закарпаття (Рахівський район Закарпатської області) і Буковини (Путильський район Чернівецької області), характеризуються яскраво вираженою брахікефалією, вузьким і високим обличчям, найпрямішим лобом з найслабкішим розвитком надбрів'я, найвищим в Україні відсотком темних очей, дуже темним забарвленням волосся, значним переважанням опуклих носів над увігнутими. Прямі аналогії даному комплексу ознак простежуються в Заставнівському та Сторожинецькому районах Чернівецької області [Дяченко, 1987, с.42]. Схожими рисами зовнішності характеризуються також мешканці Південного Закарпаття (Тячівський район Закарпатської області), які ще більш темноокі (лише 25% світлих відтінків райдужної оболонки), але мають меншу висоту обличчя. Наведений комплекс ознак, відомий під назвою «динарська раса» або «динарський тип», властивий також чорногорцям, сербам, боснійцям, північно-західним румунам, південно-західним словакам, окремим групам греків та угорцям. Зауважимо, що балканському різновиду динарської раси, або типу, характеристику якого містить праця Й.Денікера (1899), властивий дещо вищий зріст, ніж українцям карпатської зони. За підсумками досліджень В.Д.Дяченка та В.В.Бунака, він тут, надто в рівнинних районах Закарпаття, нижчий, ніж в інших регіонах України (табл.5.5).

На північному заході Східних Карпат, особливо в Північному Підкарпатті, спостерігається деяке ослаблення брахікефалії, збільшення ширини обличчя, часом — зменшення зросту. Крім того, тут значно нижчий відсоток випуклих носів, спинка якого здебільшого має пряму форму. Що ж стосується забарвлення во-

Таблиця 5.5

Основні соматологічні ознаки українців західної та південної зони (чоловіки) (за В.Дяченком, 1965)

Ознаки	Західна зона	Прутський варіант	Нижньодніпровський варіант
Кількість спостережень	736	320	320
Довжина тіла (мм)	1674	1698	1695
Поздовжній діаметр голови (мм)	186,0	188,7	189,2
Поперечний діаметр голови (мм)	157,7	153,7	155,6
Показник голови	84,8	81,5	82,2
Діаметр вилиць (мм)	141,7	141,2	142,3
Морфологічна висота обличчя (мм)	125,2	126,4	124,5
Показник обличчя	88,4	89,5	87,5
Висота носа (від брів) (мм)	57,1	56,3	54,9
Показник носа	60,9	62,7	64,3
Колір очей (за В.Бунаком) (%)			
темні	14,7	10,3	9,3
світлі	26,8	28,2	27,0
Середній бал	0,88	0,82	0,82
Колір волосся (за Фішером) (%)			
чорне (4—5, 27)	58,1	63,3	54,0
темно-русяве (6—8)	38,0	33,7	37,7
русяве (9—26)	3,9	3,0	8,3
Середній бал	1,79	1,24	
Третинний волосяний покрив (середній бал)			
борода	3,36	3,35	3,40
волосся на грудях	2,11	2,04	1,91
Складка верхньої повіки			
відсутня (%)	28,3	33,0	23,0
Середній бал	0,80	0,77	0,89
Епікантус (незначний)	0,0	0,0	0,0
Профіль спинки носа (%)			
увігнутий	6,8	14,5	9,3
опуклий	23,7	15,7	9,7
Поперечний профіль спинки носа (середній бал)	2,92	2,92	2,81
Нахил лоба (середній бал)	2,67	2,68	2,42
Розвиток надбрів'я (середній бал)	1,31	1,33	1,44

лосся та очей, то тут трапляються як дуже темнопігментовані, так і світлопігментовані варіанти*. Схожий комплекс ознак часто зустрічається у поляків, а також у тих етнічних груп, які населяють басейн р. Дунаю: словенців, хорватів, німців та австрійців. Це, очевидно, й дало підстави В.Дяченку назвати його «дунайським» [Дяченко, 1992, с.117].

Риси даного варіанта, які стосуються форми голови та пропорцій обличчя, поширені серед українців Лемківщини, а саме: брахікефалія (головний показник — 84,1), середнє за шириною (діаметр вилиць — 142 мм) і досить високе (морфологічна висота — 126, 8 мм) обличчя, показник якого стано-

Таблиця 5.6

Порівняльна характеристика провідних соматологічних ознак українців Лемківщини та деяких суміжних регіонів (чоловіки) (за В.Дяченком, 1965)

Ознаки	Регіони				
	Лемківщина	Північне Підкарпаття	Гуцульщина	Холмщина	Волинь
Довжина тіла (мм)	1674	1682	1671	1663	1678
Показник голови	84,1	83,80	85,0	84,5	84,3
Діаметр вилиць (мм)	142,8	142,3	142,1	142,3	143,1
Морфологічна висота обличчя (мм)	126,8	126,6	125,7	125,9	122,5
Колір очей (за В.Бунаком) (%)					
темні	53,0	57,0	49,0	57,0	57,0
світлі	6,0	7,0	14,0	5,0	8,0
Профіль спинки носа (%)					
увігнутий	3,0	7,0	4,0	8,0	6,0
опуклий	10,0	16,0	20,0	11,0	12,0
Третинний волосяний покрив (середній бал)					
борода	3,30	3,33	3,28	3,14	3,02
волосся на грудях	2,07	1,96	1,97	1,81	1,63

* Істотні відмінності в забарвленні волосся та очей простежуються між окремими групами людності Бойківщини. Загалом серед бойків переважає темна пігментація, однак одна із вибірок — мешканці смт. Бориня Турківського р-ну на Львівщині — належать до найсвітлоокіших (із 100 обстежених осіб жодного темноокого) і найсвітловолосіших в Україні [Дяченко, 1983].

вить 89,3, вузький ніс (показник 61,8), спинка якого має здебільшого пряму, дуже рідко увігнуту (3,0%) і трохи частіше опуклу (10,0%) форму. Водночас цій етнографічній групі українського народу властивий інтенсивніший третинний волосяний покрив (середній бал розвитку бороди — 3,30, волосся на грудях у чоловіків — 2,07), трохи світліший колір очей, змішані відтінки яких становлять 41,0% — ознаки (табл.5.6), за якими вони тяжіють до українців Холмщини і, меншою мірою, Волині [Сегеда, 1999, с. 38]. Характерно, що наявність на теренах Лемківщини, розділених державними кордонами Словаччини, України та Польщі, світлопігментованого «нордійського» та близького до нього «субнордійського» морфологічного компонента відзначали й представники «львівської» школи в антропології [Єндик, 1949, с.225].

Територія західної антропологічної зони України відповідає ареалу карпатського одонтологічного комплексу, який охоплює Прикарпаття, Гуцульщину, Закарпаття, Лемківщину. За рівнем редукції зубної системи він тяжіє до західного варіанта південного грацильного типу. Найбільш своєрідне положення в межах карпатського одонтологічного комплексу займають лемки Закарпаття, що вони за рядом ознак (редукція гіпоконуса другого верхнього моляра, горбик Карабеллі, варіант II впадіння другої борозни метаконіда) тяжіють до волинян [Сегеда, 1999, с.40].

Що ж до особливостей шкірного рельєфу людності Карпат, то в цьому регіоні України представлена західна гілка південного дерматогліфічного комплексу.

За даними Є.І.Данилової, українці карпатської зони відзначаються найсвоєріднішим у Східній Європі поєднанням серологічних характеристик. Так, їм властиві високі і дуже високі частоти гена p (A) (від 27,5 до 35,6%, середня 29,9%) і, навпаки, низькі і помірні відсотки гена q (B) (від 11 до 16 %, середня 14,2%). Крім того, у цій зоні спостерігається пониження частоти резус-негатовності. За цими ознаками українці Карпат близькі до молдаван, болгарів Болгарії та України, північно-східних румунів, угорців, словаків, меншою мірою сербів, боснійців та інших південнослов'янських народів [Данилова, 1971, с.99].

Наведений комплекс ознак свідчить про приналежність карпатоукраїнців до північнобалкансько-карпатської гематологічної зони, яка охоплює більшу частину Балканського півострова і суміжні регіони Європи.

На думку Є.І.Данилової, генетична своєрідність українців Карпат пояснюється принаймні двома обставинами: 1) територіальною близькістю цього регіону до Балканського півострова і давніми генетичними взаєминами з етнічними групами Південно-Східної Європи; 2) спільним з Балканами напрямком мутагенних процесів, зумовленим схожістю ландшафту і відносною ізоляцією окремих невеликих популяцій в гірській місцевості, що мала місце в минулому [Данилова, 1971, с.99].

Загалом за підсумками соматологічних, одонтологічних, дерматогліфічних і гематологічних досліджень карпатоукраїнці характеризуються яскраво вираженим європеоїдним комплексом морфо-фізіологічних характеристик (без щонайменшої монголоїдної домішки). Карпатська антропологічна зона може розглядатись як своєрідний «місток» між українським народом і етнічними групами Центральної та Південної Європи.

5.1.4. Південна антропологічна зона

Південна антропологічна зона України охоплює значну частину Буковини (Чернівецька область), Північно-Західного Причорномор'я (Одеська, Миколаївська, Херсонська області), Нижнє Подніпров'я (Південь Полтавщини, Дніпропетровщина та інші регіони), де В.Дяченко на підставі соматологічних даних виділяв прутський і нижньодніпровської варіанти.

Прутський варіант представлений серед українців східних районів Чернівецької області і Північної Молдови, характеризуючись темною пігментацією волосся (63,3% чорних відтінків) і очей (27—28% — світлооких, біля 10% — темнооких), менш округлою формою голови (головний показник 81,5), видовженим обличчям, морфологічна висота якого становить 126,5 мм, чітко окресленим носом, спинка якого характеризується переважанням випуклих форм (23,7%) над увігнутими (23,7%), дуже значним розвитком третинного волосяного покрову (середній бал розвитку бороди — 3,35, волосся на грудях у чоловіків — 2,11), а також високим зростом (близько 170 см). Схожий комплекс ознак властивий також суміжним групам румунів.

На думку В.Д.Дяченка та Т.І.Алексєєвої, антропологічний склад українців Закарпаття, гірських районів Карпат, Прикарпаття та Буковини включає певний давньофракійський компонент, наявність якого виявляється у відносно темній пігментації волосся

Іл. 5.11. Географічний розподіл густоти бороди (середній бал 1 — 3; 1 — незначна, 2 — середня, 3 — значна) серед української людності (за В.Д.Дяченком, 1965):

1 — до 1,99; 2 — 2,00 — 2,09; 3 — 2,10 і вище

та очей, максимальному розвитку третинного волосяного покриву та переважанні випуклих спинок носа над увігнутими [Дяченко, 1965, с.126; Алексеева, 1973, с.273]. З цим загалом можна погодитись, але з одним істотним застереженням: питання про його роль у формуванні генофонду людності окреслених регіонів ще дуже далеке від остаточного з'ясування. На заваді стоїть обмеженість палеоантропологічних даних.

Нижньодніпровський варіант відзначається високим зростом (біля 170 см.), темним і змішаним кольором очей, світлі відтінки яких складають лише 27%, переважанням темного кольору волосся (54,0%), нижчим, ніж у більшості регіонів України, показником голови (82,2%), значним розвитком бороди (середній бал — 3,40) та волосся на грудях у чоловіків (середній бал — 1,91). За цими ознаками він близький до прутського варіанта виділеної В.Д.Дяченком нижньодніпровсько-прутської області. Що ж до інших фізіономічних характеристик — морфологічної висоти обличчя (124,0 мм.), діаметра вилиць (142,3 мм), співвідношен-

Іл. 5.12. Українець степової зони (узагальнений портрет)

ня увігнутих (9,3%) і опуклих (9,7%) форм носа, розвитку складки верхньої повіки (середній бал — 0,89), то за ними людність Нижнього Подніпров'я тяжіє до представників центральної антропологічної зони.

Притаманні українцям Дніпропетровщини, Південної Полтавщини та деяких суміжних регіонів темне забарвлення волосся і очей, а також інтенсивний розвиток третинного волосяного покриву свідчать про збереження тут давньої південноєвропеоїдної (іранської) домішки. Крім того, тут фіксуються й сліди кочівницького (тюркського) компонента.

На думку В.Д.Дяченка, українці нижньодніпровсько-прутської антропологічної області виявляють схожість з росіянами так званого степового комплексу, що локалізується в середній течії Дону та Хопра, та деякими близькими до них тюрко- та фіномовними групами правобережжя Волги, наприклад татарами-мішарями та мордвою-мокшою [Дяченко, 1965, с.126]. Однак ці аналогії не зовсім коректні, оскільки, опираючись на схожість за пігментацією, ігнорують істотні відмінності за такими важливими антропологічними характеристиками, як розміри обличчя та зріст.

У південній антропологічній зоні України представлений південно-східний грацильний одонтологічний комплекс (Південно-Західна Полтавщина). Він розташований на сході «південної смуги грацильності», яка утворилась в результаті взаємодії середньоєвропейського та західного варіантів південного грацильного типу.

У Нижньому Подніпров'ї та в Північно-Західному Причорномор'ї, що входять до південної антропологічної зони України, поширені риси південного дерматогліфічного комплексу. Властиве даному комплексу поєднання ознак папілярного

шкірного рельєфу вказує на наявність південноєвропеоїдного компонента.

З ареалом південної антропологічної зони значною мірою, хоча і не повністю, збігається ядро південно-східної гематологічної зони, виділеної Є.І.Даниловою. Вона обіймає Причорноморську низовину (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Запорізька області) й Великий Донбас (Дніпропетровська, Луганська, Донецька й, очевидно, більша частина Харківської області), де спостерігається тенденція до підвищення відсотка генів р (А) — до 28%, q — до 7,2%, а головне — відносно висока концентрація гена М (аж до 67% у Харківській області), що значно вище, ніж у решти українських вибірок. Крім того, тут відзначена невисока частота резус-негативності. Таке сполучення ознак свідчить про те, що українці даної області зазнали певного впливу давніх іранського (південноєвропеоїдного) та тюркського (з певною монголоїдною домішкою) компонентів. За гематологічними маркерами вони дуже близькі до населення Ставропольського та Краснодарського країв Російської Федерації [Данилова, 1971, с. 100], значна частина якого є нащадками запорізьких козаків.

Вплив іранського та тюркського компонентів на генофонд південно-східних популяцій українців відзначила також Р.О.Старовойтова на підставі аналізу частот гена Hp та антигена Gm (1) [Старовойтова, 1979, с.129].

На закінчення слід особливо наголосити на тому, що антропологічна диференціація українців має помірний характер. «Українці, — писав з цього приводу В.Д. Дяченко, — загалом антропологічно менш різнорідні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні і північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом (пігментацією і рядом інших ознак)» [Дяченко, 1965, с.126]. Загалом пересічному українцю властивий відносно високий зріст, брахікефалія, доволі темний колір очей та волосся, відносно широке і невисоке обличчя з середнім горизонтальним профілюванням, переважанням прямої спинки носа. Наведене поєднання ознак зустрічається в усіх без винятку антропологічних зонах України, що дало підстави Ф.Вовку виділити «український», І.Раковському та С.Руденку — «альпо-адріятицький» типи, В.П.Алексєєву та Т.І.Алексєєвій — «дніпровсько-карпатську групу популяцій» [Вовк, 1995; Раковський, Руденко, 1927; Алексеева, Алексеев, 1989]. Між антропологічними зонами на території України

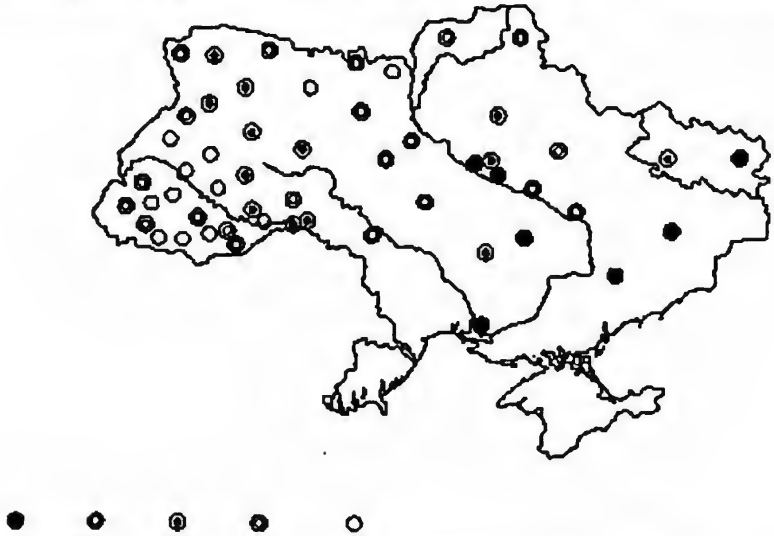

Іл. 5.13. Географічний розподіл середніх величин першої канонічної змінної провідних соматологічних ознак на території України (за В.Є. Дерябіним, 1999):

1 — великі; *2* — вище середніх; *3* — середні; *4* — нижче середніх; *5* — малі

існують перехідні варіанти, які вказують на поступове посилення південноєвропеоїдних особливостей з півночі на південний захід, південь і південний схід. Відсутність різких відмінностей між окремими територіальними групами українців засвідчили також їхні попарні зіставлення за комплексом провідних одонтологічних і дерматогліфічних маркерів методом «середніх таксономічних відстаней».

5.2. Статистична оцінка реальності локальних антропологічних варіантів на території України і співвідношення соматологічних, одонтологічних та дерматогліфічних даних

Враховуючи близькість фізичних характеристик українського народу, спробуємо з'ясувати, чи підтверджується об'єктивними критеріями реальність намічених нами антропологічних зон України?

Для відповіді на це запитання звернемось до підсумків статистичної обробки матеріалів Української антропологічної експедиції

Іл. 5.14. Географічний розподіл середніх величин другої канонічної змінної провідних соматологічних ознак на території України (за В. Є. Дерябіним, 1999):

1 — великі; *2* — вище середніх; *3* — середні; *4* — нижче середніх; *5* — малі

1956—1963 рр. методом міжгрупового канонічного аналізу, проведеної з урахуванням півтора десятка антропологічних ознак, а саме: розмірів голови і обличчя, кольору волосся і очей, інтенсивності розвитку бороди, форми носа, горизонтального профілювання обличчя, розвитку складки верхньої повіки тощо [Дерябин, 1999]. Було вирахувано 2 канонічні змінні, середні величини яких нанесені на карти.

Аналіз географічного розподілу першої змінної показує, що її найбільші величини зосереджені на Півночі Молдови, в Буджаку, в пониззях Південного Бугу, в Нижньому Подніпров'ї та середній течії Сіверського Дінця, людності яких властивий високий зріст, відносно вузький лоб і широке обличчя, широкий ніс з низьким переніссям. Найменші величини цієї характеристики відзначені в Прикарпатті, гірських районах Східних Карпат і Закарпатті, де спостерігається зменшення довжини тіла і посилення брахікефалії, що супроводжується зменшенням ширини обличчя і

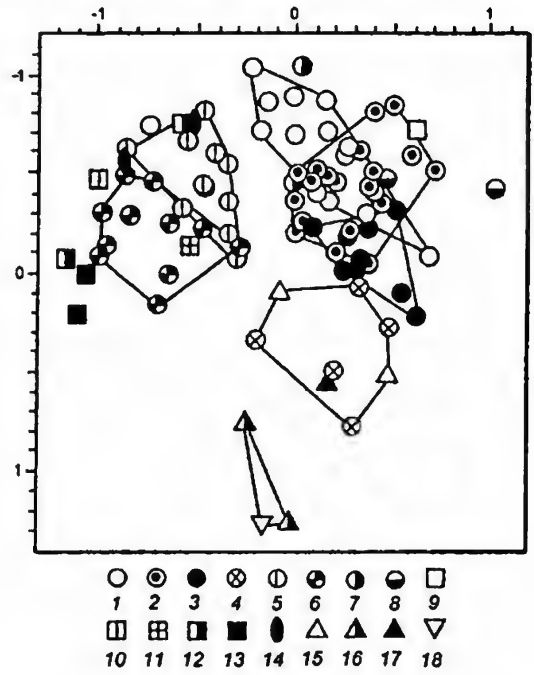

Іл. 5.15. Взаємостосунки соматологічних варіантів українців та інших етнічних груп, обстежених Українською антропологічною експедицією 1956 — 1963 рр., за підсумками канонічного аналізу (за В.Є.Дерябіним, 1999)

Умовні позначення: 1 — українці північної зони; 2 — українці центральної зони; 3 — українці Нижнього Подніпров'я;4 — українці Припруття; 5 — українці Північних Карпат;6 — українці карпатської зони; 7 — білоруси; 8 — росіяни; 9 — поляки; 10 — чехи; 11 — словаки; 12 — угорці; 13 — румуни; 14 — німці; 15 — молдавани; 16 — болгари; 17 — гагаузи; 18 — албанці.

збільшенням довжини носа (іл.5.14). Варіації першої змінної відображають реальність антропологічної диференціації українців по лінії «захід—схід».

Найбільші величини другої змінної, пов'язані з посиленням пігментації та розвитку бороди, локалізуються переважно на Південному Заході України — в Карпатах і пониззі Південного Бугу, а також на Півночі Молдови. Її невисокі значення зосереджені на Півночі Ук-

раїни, де спостерігається поєднання брахікефалії, меншої довжини носа, світлішого кольору очей і волосся, слабшого розвитку бороди. Географічний розподіл другої змінної вказує на реальність антропологічних відмінностей українців по лінії «північ — південь».

Наступний етап міжгрупового канонічного аналізу відображає взаємини українців і решти етнічних груп, обстежених Українською антропологічною експедицією 1956 — 1963 рр., з урахуванням величин обох змінних. Наочною ілюстрацією цих взаємин є графік (іл.5.16), ліва зона якого відповідає великим, права — малим величинам першої змінної; верхня зона — великим, нижня — малим значенням першої змінної [Дерябин, 1999, с. 41].

У лівій верхній частині графіка зосереджені вибірки карпатоукраїнців, чехів, словаків, румунів, угорців, німців Закарпаття, яким загалом властиві поєднання яскраво вираженої брахікефалії, темної пігментації волосся, високого та вузького носа, спинка якого часто має випуклу форму. Слід зазначити, що людність північно-західного соматологічного варіанта Східних Карпат (Лемківщина, Північне Прикарпаття)*, яка характеризується деяким ослабленням брахікефалії, світлішим кольором очей, більш широким обличчям тощо, за співвідношенням двох змінних тяжіє до волинян та поліщуків.

У верхній центральній частині графіка розміщуються українці північної зони та білоруси Полісся, яким притаманне поєднання брахікефалії, невисокого обличчя, світлішого забарвлення очей і волосся, ослаблення розвитку бороди. Привертає увагу, що окремі вибірки поліщуків та волинян потрапляють у кластер українців центральної зони, поруч з якими знаходяться південні росіяни і поляки. Всім цим вибіркам властиве більш «нейтральні» значення основних соматологічних ознак.

У правій частині графіка трохи нижче від представників центральних антропологічних варіантів розташовані українці південної зони, місцезнаходження яких зумовлене менш вираженою брахікефалією, вищим обличчям, темнішою пігментацією, інтенсивнішим розвитком бороди. У більш виразній формі ці південноєвропеоїдні риси виражені у носіїв прутського варіанта, які знаходять аналогії серед молдаван та гагаузів. На

* «Дунайський» тип — за термінологією В.Д. Дяченка, і «закарпатсько-верхньодніпровський» — за термінологією В.Є.Дерябіна.

Таблиця 5.7

Рангові коефіцієнти кореляції одонтологічних і соматологічних ознак для 11 українських груп* (♂)

Ознаки	Колір очей	Колір волосся	Ріст бороди	Поперечний профіль спинки носа	Складки верхньої повіки
Лопатоподібність I¹ (2+3)	–0,627**	–0,151	–0,29	–0,422	0,132
Дистальний гребінь	–0,272	–0,209	–0,663**	0,600**	0,129
Колінчата складка	–0,255	–0,372	–0,409	0,055	0,389
Чотиригорбкові M_1	–0,090	–0,236	0,128	0,219	0,510
Чотиригорбкові M_2	0,164	0,237	0,319	–0,409	–0,290
Горбик Карабеллі	–0,127	0,146	0,06	0,018	–0,354
Варіант 2 (II) med	0,555	0,482	0,728***	–0,109	–0,381

*Групи: обухівська, богуславська, менська, лохвицька, глобинська, ємільчинська, малинська, калуська, хотинська, верховинська, богуславська.
**Достовірно на рівні P = 0,95.
***Достовірно на рівні P = 0,99.

нижньому — «понтійському» — полюсі розташувались болгари і одна вибірка молдаван. Зауважмо, що окремі групи нижньодніпровського варіанта за підсумками зіставлення двох канонічних змінних потрапляють в ареал вибірок центральної зони, що цілком узгоджується з підсумками географічного аналізу соматологічних даних.

Отже, міжгруповий канонічний аналіз змінюваності соматологічних ознак беззаперечно підтвердив правомірність виділення на території України чотирьох антропологічних зон. Найбільш відокремлене положення серед них займає західна зона.

Наступним етапом статистичного аналізу є з'ясування взаємозв'язків змінюваності соматологічних, одонтологічних та дерматогліфічних ознак на території України шляхом застосування методу рангової кореляції.

Аналіз взаємозв'язків провідних одонтологічних і соматологічних ознак в 11 українських вибірках, отриманих у тих самих населених пунктах, показав, що більшість коефіцієнтів кореляції статистично недостовірні, коливаючись в рамках невеликих і помірних величин (до 0,3) (табл.5.7). Все ж у чотирьох випадках із 35 наявність взаємозв'язку між ними підтверджується статис-

Таблиця 5.8

Рангові коефіцієнти кореляції дерматогліфічних і соматологічних ознак для 13 українських груп* (♂)

Ознаки	DI_{10}	I_c	t	Додаткові міжпальцеві тріадіуси	Ну
Колір очей	0,715**	0,000	-0,153	-0,109	-0,274
Колір волосся	0,429	-0,546***	-0,192	-0,061	-0,011
Ріст бороди	0,511	0,011	-0,434	-0,475	0,126
Поперечний профіль спинки носа	0,165	-0,164	0,083	0,275	-0,197
Складка верхньої повіки	-0,137	0,220	-0,093	0,165	0,292

*Групи: обухівська, богуславська, менська, лохвицька, глобинська, ємільчинська, малинська, калуська, хотинська, верховинська, виноградівська, сарненська, острозька

** Достовірно на рівні P = 0,95.

*** Достовірно на рівні P = 0,95.

тичними критеріями, що становить майже 12% попарних зіставлень, а саме: варіант 2 (II) метаконіда — розвиток бороди (0,728); дистальний гребінь тригоніда — розвиток бороди (-0,663); дистальний гребінь тригоніда — поперечний профіль спинки носа (0,600); лопатоподібні різці — колір очей (-0,627).

З наведеного випливає, що інтенсивніший розвиток бороди в українських групах супроводжується підвищенням частоти варіанта II другої борозни метаконіда і пониженням відсотку дистального гребеня тригоніда. У найвиразнішій формі зв'язок між цими характеристиками спостерігається серед людності Карпат, що служить додатковим доказом правомірності виділення західної антропологічної зони.

Що ж до негативного зв'язку між лопатоподібними різцями і темнішою барвою волосся, то він спостерігається і в північній, і в західній, і в південній зонах України, відображаючи тенденцію до антропологічної диференціації людності України в напрямку «північ—південь», а точніше — «північ— південний захід» і «північ—південний схід».

Аналіз взаємозв'язків папілярних узорів і соматологічних ознак на матеріалах 13 вибірок показує, що більшість коефіцієнтів

Таблиця 5.9

Рангові коефіцієнти кореляції одонтологічних і дерматогліфічних ознак для 16 українських груп* (♂)

Ознаки	Dl_{10}	I^c	t	Додаткові міжпальцеві трирадіуси	Ну
Лопатоподібність I^t (2+3)	0,295	–0,008	–0,217	–0,350	0,362
Дистальний гребінь	–0,261	–0,006	0,159	0,106	–0,011
Колінчата складка	0,215	0,200	0,630**	0,303	–0,358
Чотиригорбкові M_1	–0,294	–0,155	–0,187	0,209	–0,141
Чотиригорбкові M_2	0,048	–0,250	–0,173	0,050	0,059
Горбик Карабеллі	0,053	0,095	0,349	–0,005	–0,267
Варіант 2 (II) med	0,142	–0,430	–0,023	0,009	0,195

*Групи: обухівська, богуславська, «половецька», калинівська, лохвицька, глобинська,ріпкинська, менська, ємільчинська,малинська, рокитнівська, гощанська, калуська, верховинська, хотинська, виноградівська
**Достовірно на рівні P = 0,95.

кореляції між ними статистично недостовірні, не виходячи за рамки малих величин (до 0,2) (табл. 5.8).

Статистично реальний зв'язок існує між двома парами ознак (8% випадків), а саме: дельтовий індекс — колір очей (0,715); індекс Каммінса — колір очей (— 0,546). Субдостовірні такі кореляції: дельтовий індекс — ріст бороди (0,511); дельтовий індекс — колір волосся (0,429); додаткові міжпальцеві трирадіуси — ріст бороди (— 0,475).

Отримані дані свідчать про те, що найбільш «активною» ознакою папілярних візерунків долоні і пальців є дельтовий індекс, підвищення якого, властиве людності Карпат, Півдня Середньої Наддніпрянщини, Нижнього Подніпров'я і Північно-Західного Причорномор'я, супроводжується посиленням південноєвропеоїдного компонента. Напрямок цих кореляційних зв'язків збігається з антропологічною диференціацією українців по лінії «північ—південь», вказуючи на те, що виокремлення північної та південної зон є статистично обґрунтованим.

Негативний зв'язок між підвищенням частот міжпальцевих додаткових трирадіусів і кольором волосся найбільш яскраво проявляється в північній зоні, а між індексом Каммінса і знову таки кольором волосся — в Карпатах.

Що ж до коефіцієнтів кореляції між одонтологічними та дерматогліфічними ознаками, для з'ясування яких залучались дані по 16 українських групах, то статистично достовірний зв'язок зафіксовано в одному випадку, а саме: колінчата складка метаконіда — осьові карпальні трирадіуси (0,650). Субдостовірні такі кореляції: варіант 2 (II) метаконіда — індекс Каммінса (— 0,430); лопатоподібні різці — узори на гіпотенарі (0,362); лопатоподібні різці — міжпальцеві додаткові трирадіуси (— 0,350); горбик Карабеллі — осьові карпальні трирадіуси (0,349).

Отже, підвищення частот колінчатої складки метаконіда в українських групах здебільшого супроводжується зниженням відсотків t-узорів. Позитивний зв'язок між цими характеристиками спостерігається передусім в Середній Наддніпрянщині. Це ж стосується і негативних зв'язків між лопатоподібними різцями і міжпальцевими додатковими трирадіусами t, виявленими в богуславській, калинівській, «половецькій» вибірках. Інші субдостовірні коефіцієнти кореляцій, які засвідчили негативний зв'язок між варіантом II впадіння другої борозни метаконіда й індексом Каммінса і позитивний зв'язок між горбиком Карабеллі й осьовим карпальним трирадіусом t, відображають тенденцію до диференціації українців по лінії «північний схід» — «північний захід».

Загалом аналіз кореляцій одонтологічних, дерматогліфічних і соматологічних ознак свідчить про певну узгодженість їхньої змінюваності серед обстеженої людності. Статистично достовірні і субдостовірні зв'язки між ними засвідчують основні напрямки антропологічної диференціації українців і, не зважаючи на відносну однорідність їхніх фізичних рис, вказують на реальність намічених антропологічних зон на території України.

5.3. Місце українців на антропологічій карті Східної Європи

Антропологічні дослідження народів Східної Європи показали, що їхні морфологічні особливості сформувалися в результаті довготривалих расотворчих процесів на даній території, витоки яких сягають мезолітичної доби. Їхні напрямки визначались двома головними чинниками, а саме: а) взаємодією депігментованих груп, основним ареалом яких здавна були Південна та Східна Балтія, і темнопігментованих популяцій, фізичні риси яких пов'язані з Середземномор'ям; б) змішуванням прадавньої європейської людності з носіями монголоїдних

рис — вихідців із Сибіру і Приуралля, які вперше з'явились у лісній зоні Східної Європи в добу мезоліту та неоліту, а в степовій — в І тис. н.е.

В залежності від пігментації волосся і очей, розвитку третинного волосяного покриву, будови лицевого скелету і м'яких тканин обличчя за межами України на території Східної Європи виділяється кілька територіальних комплексів, чи, за термінологією В.П.Алексєєва (1979), «груп популяцій», а саме: прибалтійський, білозірсько-камський, валдайсько-верхньодніпровський, центрально-східноєвропейський, степовий, волгокамський і приуральський [Алексеева, 1965]*.

Прибалтійський комплекс, вперше виділений М.М.Чебоксаровим під назвою «західнобалтійський тип» [Витов, Марк, Чебоксаров, 1959, с.89], поширений на лівому березі Німана, в нижній течії Західної Двіни, на південному узбережжі Фінської затоки, на правому березі Чудського озера і Нарви. Він характеризується високим зростом, світлим кольором волосся і очей, брахікефалією, значними розмірами голови і обличчя, середнім горизонтальним профілюванням обличчя, сильним виступанням носа і середнім розвитком бороди. Загальновизнано, що цей комплекс належить до атланто-балтійської групи антропологічних типів, знаходячи широкі аналогії в Фіноскандинавії, Північній Германії, на Британських островах, Ісландії, Північній Франції [Происхождение и этническая история русского народа по данным антропологии, 1965, с.230]. Його типовими представниками в межах Східної Європи є латиші й західні естонці. Мезокефальний варіант даного комплексу поширений серед карелів, росіян-поморів, деяких груп комі-зирян тощо.

Білозірсько-камський комплекс, відомий також як «східнобалтійський тип» [Витов, Марк, Чебоксаров, 1959, с.103], охоплює Білоозер'я, Прионежжя, басейн Північної Двіни, середню течію В'ятки та Ками** — ареал фіномовних народів — вепсів, водь, іжори, південних, західних і східних комі. Ці групи зберегли

* Провідні ознаки основних соматологічних комплексів народів Східної Європи представлені в табл.5.10, яка була складена Т.І.Алексєєвою з поправками на методичні розходження між різними авторами при визначенні описових ознак. Що стосується виділеного нею т. зв. придніпровського комплексу, то він охоплює українців північної та центральної смуг.

** За межами Східної Європи цей антропологічний комплекс представлений на сході Фінляндії.

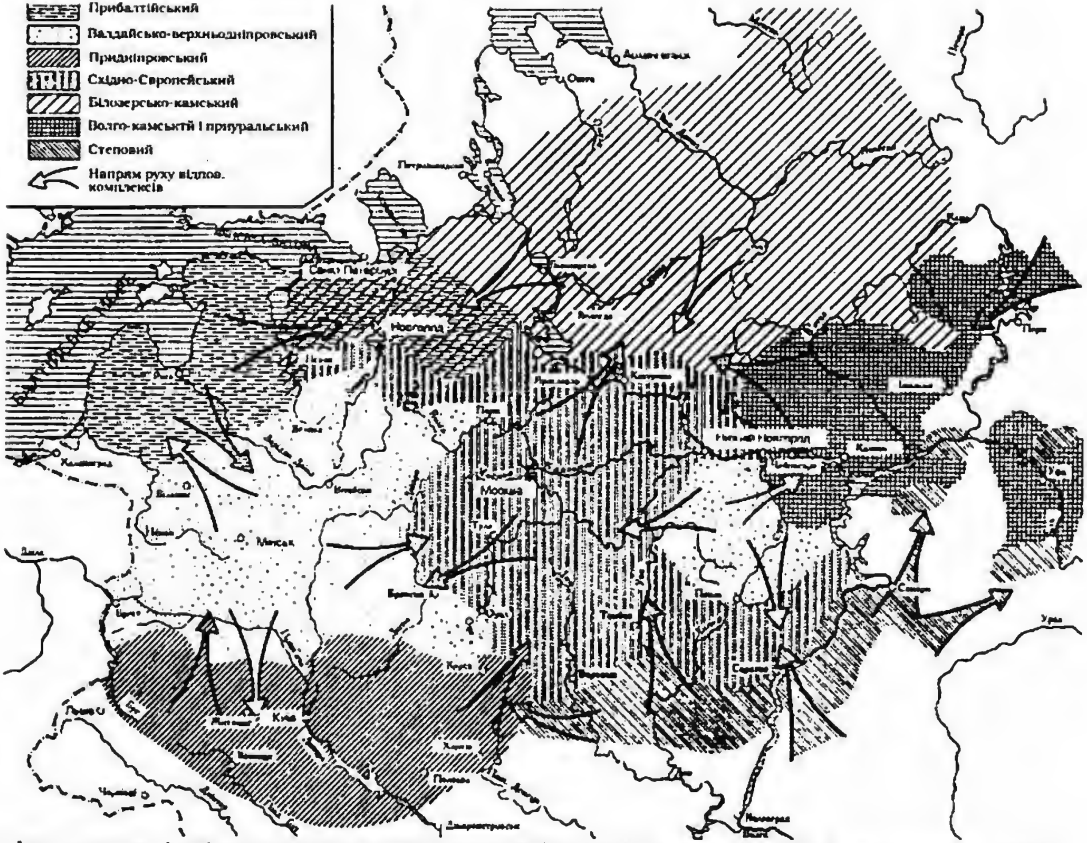

Іл. 5.16. Антропологічні комплекси на території Східної Європи (за Т.І.Алексєєвою: 1965)

риси літописної «чуді білоокої», а саме: відносно низький зріст, брахікефалію чи суббрахікефалію, світлий колір очей і волосся, невисоке і дещо сплощене обличчя, часто — увігнуту спинку носа, відносно слабкий розвиток бороди. Схожі ознаки властиві також росіянам окреслених регіонів. Білозірсько-камський комплекс належить до біломоро-балтійської групи антропологічних типів, або малої раси.

Південніше прибалтійського та білозірсько-камського комплексів знаходяться ареали валдайсько-верхньодніпровського, центрально-східноєвропейського та степового комплексів чи «груп популяцій».

Валдайсько-верхньодніпровський комплекс, розповсюджений у верхній течії Дніпра, межиріччі Західної Двіни і Прип'яті, басейні Німана, загалом характеризується трохи вищим від середнього зростом, брахікефалією, помірною пігментацією волосся і світлішою — очей, доволі широким і невисоким, середньопрофільованим обличчям. Наведені ознаки у найбільш виразній формі представлені у східних литовців [Денисова, 1958]. Східний різновид даного комплексу — «валдайський тип», починаючи з Є.М.Чепурковського (1913), традиційно розглядається як один із основних морфологічних варіантів російського народу. В західній частині цього ареалу, котра охоплює територію Білорусі, розрізняється два варіанти: північний і південний [Алексееу, Вітау, Цягяка, 1994]. Перший з них, представлений на Півночі та в центрі цієї республіки, відтворює риси валдайського типу; другий, поширений в Поліссі, — більш круглоголовий, широко- і низьколиций. Крім того, йому властиве темніше забарвлення волосся і розвинутіший третинний волосяной покрив [Дерябин, 1999, с.45].

Центрально-східноєвропейський комплекс, виділений ще Й.Денікером під назвою «східноєвропейська раса» [Deniker, 1899], широко розповсюджений в басейні Оки, Клязьми, Москви, вздовж берегів Цни і Хопра, у верхів'ях Дону, тобто у тих регіонах, які в минулому становили ядро етнічної території російського народу. Він відзначається середньою і трохи вищою, ніж середня, довжиною тіла, мезосуббрахікефалією, помірно темною пігментацією волосся і переважно світлою — очей, помірною висотою обличчя, якому властиве середнє горизонтальне профілювання, помірним розвитком бороди і доволі слабким — волосся на грудях у чоловіків. Крім росіян, це поєднання ознак трапляється й серед білорусів, народів Південної Балтії, мордви-ерзі, удмуртів.

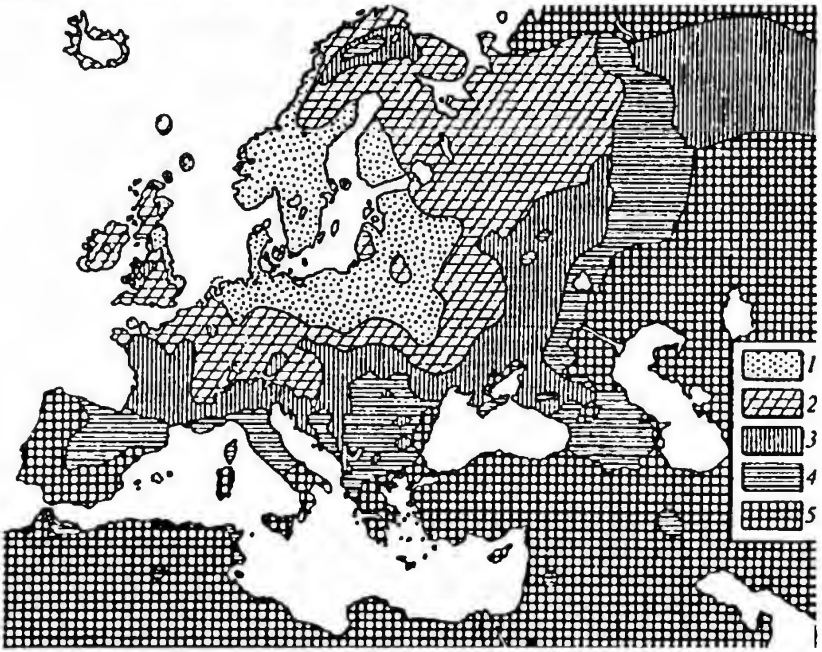

Іл. 5.17. Географічний розподіл пігментації волосся і очей в Європі (за К. Куном, 1939):

1 — переважання світлих і змішаних відтінків; *2* — світлих і змішаних відтінків більше, ніж темних; *3* — однакова частота світлих зі змішаними і темними; *4* — темних більше, ніж світлих і змішаних; *5* — темні переважають

Починаючи з Й.Денікера, центрально-східноєвропейський комплекс нерідко наділяли специфічними «лапоноїдними» рисами, прояви яких пов'язані з деяким сплощенням обличчя, відносно слабким випинанням носа, розвинутішою складкою верхньої повіки, помітним виступанням вилиць, слабким розвитком третинного волосяного покриву. Однак ці ознаки, наприклад слабке випинання носа, зустрічаються лише на Півночі і Сході його ареалу [Алексеева, Давыдова, 1999, с.70].

«Лапоноїдність» значно посилюється серед представників волго-камського комплексу, ареал якого знаходиться в басейні Волги та Ками: марійців, чувашів, удмуртів. Ці етнічні групи відзначаються низьким зростом, брахі-мезокефалією, слабким розвитком бороди, відносно темною пігментацією, невисоким,

дещо сплощеним обличчям, середнім випинанням носа із увігнутою спинкою. Наведене поєднання ознак притаманне також хантам і мансі — носіям приуральського комплексу, що він на території Східної Європи представлений лише в Тавда-Кондинському межиріччі. За своїми морфологічними особливостями волго-камський і приуральський комплекси займають проміжне положення між європейськими і азіатськими групами типів.

Степовий комплекс представлений серед росіян середньої течії Дону та Хопра і деяких тюркомовних груп Правобережжя Волги, зокрема татар-мішарів [Трофимова, 1949]. Загалом їм властиві середній і нижчий, ніж середній, зріст, мезокефалія, невисоке і середньошироке середньопрофільоване обличчя, досить темна пігментація, середній чи ослаблений розвиток бороди і волосся на грудях у чоловіків.

На думку багатьох фахівців валдайсько-верхньодніпровський і центрально-європейський комплекси належать до так званого «поясу шатенів», який починається на узбережжі Атлантичного океану і закінчується в Приураллі. На Півночі він межує з ареалами атланто-балтійських і біломоро-балтійських, на Півдні — індо-середземноморських і балкано-кавказьких антропологічних типів, або малих рас. Прикметною рисою популяцій, що входять до даного поясу, є поєднання відносно світлого забарвлення очей з темнорусявим чи каштановим волоссям, яке, як слушно зауважує М.М.Чебоксаров, «в побуті переважно і вважається характерним для шатенів» [Витов, Марк, Чебоксаров, 1959, с.117]. Природно, що в ареалі «поясу шатенів», який охоплює величезні території, розповсюджені найрізноманітніші комбінації ознак, які й слугують підставою для виділення окремих груп антропологічних типів. Однією з таких груп є атланто-причорноморська, яка, за визначенням М.М.Чебоксарова, «і географічно, і морфологічно займає проміжне положення між різко депігментованими типами Північної Європи і темнозабарвленими типами півночі Середземномор'я, Малої Азії і Кавказу» [Витов, Марк, Чебоксаров, 1959, с.117].

Крайнє північно-східне положення в межах атланто-причорноморської групи типів займає валдайсько-верхньодніпровський комплекс, в межах якого спостерігається поступове посилення пігментації волосся і очей від східних литовців до південних білорусів. На протилежному полюсі знаходяться антропо-

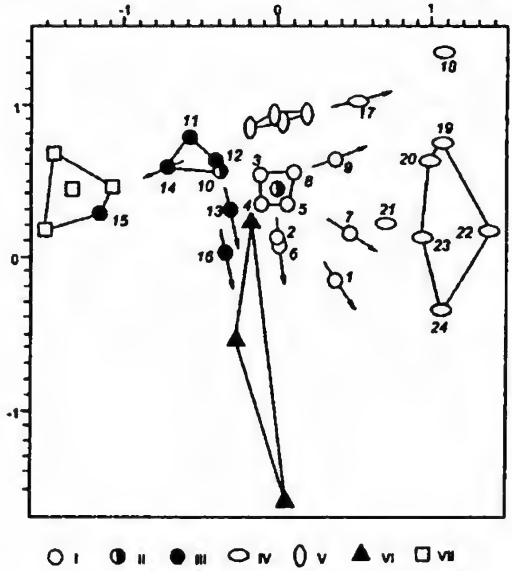

Іл. 5.18. Взаємостосунки антропологічних варіантів Східної Європи за підсумками канонічного аналізу (за В.Є.Дерябіним, 1999)

Етнічні групи: I — росіяни; II — білоруси; III — українці; IV — неслов'янські народи європейської частини Російської Федерації; V — народи Південної Балтії; VI — молдавани; VII — центральноєвропейські народи; антропологічні варіанти: нижньооксько-дон-сурський; 2 — верхньоокський; 3 — валдайський; 4 — центральний; 5 — клязьминський; 6 — західний верхньоволзький; 7 — східний верхньоволзький; 8 — ільменсько-білозірський; 9 — в'ятсько-камський; 10 — поліський (білоруси); 11 — поліський (українці); 12 — центральноукраїнський; 13 — нижньодніпровський; 14 — північно-карпатський; 15 — карпатський; 16 — прутський; 17 — біломоробалтійський; 18 — камський; 19 — волзько-камський; 20 — західні та північні комі; 21 — мордва-ерзя; 22 — мордва-мокша; 23 — волзько-камсько-степовий; 24 — степовий.

логічні типи, поширені серед деяких етнічних груп Північно-Західного Кавказу, Північного Причорномор'я — гагаузів, болгарів і, частково, молдаван, яким, крім доволі темного забарвлення волосся, властива також відносна довгоголовість. Цей південно-східний варіант атланто-причорноморської групи типів за пропозицією В.В.Бунака дістав назву «понтійського» [Bunak, 1932]. Проміжне положення між цими крайніми

варіантами якраз і займають українці північної, центральної та південної зон, північні групи яких тяжіють до південних груп валдайсько-верхньодніпровського, а південні — до понтійського різновиду атланто-чорноморської групи антропологічних типів. Що ж до українців Карпат — території, що також входить до «поясу шатенів, то вони за своїми морфологічними характеристиками ухилюються в напрямку «альпійського» пучка популяцій, широко розповсюдженого на Півдні Центральної Європи (Угорщина, Австрія, крайній Південь Німеччини, Швейцарія, Північ Італії тощо). В.В.Бунак, крім власне альпійської, виділяв також «східноальпійську» або карпатську підраси [Bunak, 1932], що дало підстави М.М.Чебоксарову в обережній формі висловитись про ймовірність виокремлення особливої «альпо-карпатської» підгрупи брахікефальних, помірно депігментованих типів [Витов, Марк, Чебоксаров, 1959, с.118].

Ілюстрацією взаємостосунків основних антропологічних комплексів Східної Європи є графік, побудований В.Є.Дерябіним на основі канонічного аналізу з урахуванням центральних точок антропологічних типів народів даного регіону, етнічних груп Центральної Європи, а також адигейців, що мешкають в Краснодарському краї Російської Федерації [Дерябин, 1999, с.55].

На «західному» полюсі, який знаходиться в лівому верхньому полі графіка, зосереджені всі локальні морфологічні варіанти українського народу, що вказує на правомірність виокремлення «дніпровсько-карпатської» групи популяцій. Загалом вони доволі виразно дистанціюються від антропологічних типів своїх північних сусідів. Виняток становлть південні білоруси, котрі розташувались поряд з українцями центральної зони. Карпатоукраїнці явно тяжіють до етнічних груп Центральної Європи, а людність південної зони — до носіїв «понтійських» рис. У центрі верхнього поля графіка розташовані варіанти валдайсько-верхньодніпровського центрально-східноєвропейського і, частково, білозірсько-камського типів, а у верхній частині — ті східноєвропейські «пучки популяцій», яким властива більш-менш виражена «лапоноїдність». Прикметно, що найнижче положення в правому полі графіка займають представники «степових» варіантів росіян та їхніх сусідів, фізичний тип яких поглинув суттєвий «понтійський» компонент. Що ж до відхилення «степового» комплексу в «східному» напрямку,

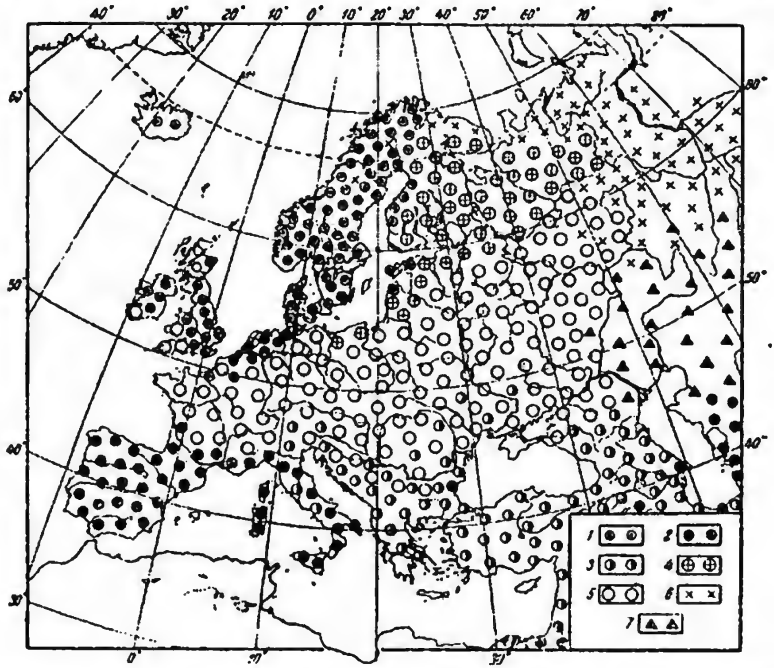

Іл. 5.19. Схематична карта поширення расових типів у Європі (за Я.Я.Рогінським М.Г. Левіним, 1955)

Умовні позначення: *1* — атланто-балтійська раса; *2* — індо-середземноморська раса; *3* — балкано-кавказька раса; *4* — біломорсько-балтійська раса; *5* — середньоєвропейська раса; *6* — уральська раса; південносибірська раса.

то воно пояснюється наявністю південносибірського морфологічного компонента.

За традиційною класифікацією, на Північному Заході Східної Європи поширена атланто- та біломоро-балтійська групи, а в центрі регіону — середньоєвропейська раса, яка на півдні межує з балкано-кавказькою та індо-середземноморськими расами [Чебоксаров, 1951]. Риси останньої, на думку Т.І.Алексєєвої, й притаманні українцям. «Із усіх перерахованих комплексів серед східнослов'янського населення , — писала вона в одній із своїх останніх праць — найбільш поширені: валдайсько-верхньодніпровський — у білорусів і їхніх російських сусідів, центрально-східноєвропейський — у

Таблиця 5.10

Провідні ознаки основних соматологічних комплексів на території Східної Європи (за Т.І.Алексєєвою, 1965)

Комплекси / Ознаки	Прибалтійський	Валдайсько-верхньодніпровський	Придніпровський	Східноєвропейський	Білозірсько-камський	Волго-камський	Приуральський	Степовий
Довжина тіла (см)	168 – 171	167 – 169	167 – 170	165 – 168	163 – 165	162 – 167	159 – 161	165 – 166
Головний показник	82 – 84	80 –84	82 – 84	79 – 82	79 – 83	80 – 83	80 – 81	79 – 80
Ширина вилиць (мм)	143 – 145	140 – 142	141 – 143	139 – 141	139 – 143	139 – 142	142 – 145	140 – 141
Висота обличчя (від брів) (мм)	126 – 128	122 – 125	123 – 126	125 – 127	123 – 126	123 – 126	124 – 125	124 – 125
Лицевий показник	87 – 89	87 – 89	87 – 88	88 – 91	86 – 90	88 – 91	84 –87	88 – 89
Носовий показник	59 – 63	59 – 65	61 – 65	61 – 65	64 – 67	59 – 67	67 – 68	61 – 66
Колір очей, М	0,37 – 0,53	0,49 – 0,56	0,53 – 0,85	0,50 – 0,70	0,40 – 0,63	0,77 – 1,07	1,11 – 1,13	0,72 – 0,90
% світлих очей (бали 9 – 12)	50,0 – 68,3	45,0 – 61,2	25,0 – 53,0	35 – 60	45,9 – 64,0	12,8 – 34,4	6,7 – 24,2	16,9 – 29,2
Ріст бороди, М	2,69 – 3,20	2,55 – 2,84	2,72 – 3,13	2,50 – 3,00	2,01 – 2,34	1,74 – 2,38	1,55 – 1,85	2,58 – 2,80
Ріст волосся на грудях, М	1,90 – 2,70	1,55 – 2,23	1,98 – 2,49	1,80 – 2,10	1,20	1,01 – 1,	—	—
Горизонтальне профілювання обличчя, М	1,73 – 2,18	2,03 – 2,19	1,98 – 2,14	2,00 – 2,20	1,66 – 1,98	1,71 – 2,33	1,53 – 1,60	1,93 – 2,10
% вігнутих спинок носа	4 – 17	6 – 17	11 – 26	5 – 17	16 – 31	16 – 31	7 – 25	17 – 24
% випуклих спинок носа	15 – 33	11 – 21	4 – 23	7 – 19	4 – 14	0 – 9	9 – 23	6 – 18
Найбільш характерні представники	Естонці, латиші	Білоруси, литовці, росіяни західних областей	Українці	Росіяни	Вепси, комі південні, західні, північні	Марійці, удмурти, чуваші	Мансі	Татари-мішарі

росіян, придніпровський — в українців. Якщо дотримуватися введеної М.М.Чебоксаровим і майже загальновизнаної класифікації, то перший може бути віднесений до балтійської малої раси, третій — до індо-середземноморської, другий — до проміжної між ними. Балтійська раса належить до кола північних європеоїдів, індо-середземноморська — до кола південних» [Алексеева, Давыдова, 1997]. Ці визначення Т.І.Алексєєвої суперечать результатам комплексного аналізу антропологічного складу українського народу.

Поняття «середньоєвропейська раса», що міцно утвердилось в антропологічній літературі, по суті, є синонімом поняття «пояс шатенів», куди й належать всі антропологічні зони України. З цього логічно випливає, що переважаючий серед українців антропологічний тип (високий зріст, брахікефалія, доволі темне забарвлення волосся і трохи світліше — очей) слід розглядати як різновид середньоєвропейської раси, який поглинув істотний південноєвропеоїдний компонент, що має як південно-східне, так і південно-західне походження. Займаючи проміжне положення між північними та південними європеоїдами, українці як представники дніпровсько-карпатської групи популяцій більшою мірою тяжіють до останніх [Сегеда, 2001, с.324].

Істотним аргументом на користь цієї тези є дані одонтології, які свідчать про приналежність обстежених українських вибірок до середньоєвропейського одонтологічного типу, численні різновиди котрого розповсюджені в середній смузі Східної Європи. Що ж до долі грацильного компонента в західній, південній і навіть центральній антропологічних зонах України, то за своїм масштабом вона значно поступається «мірі грацильності» носіїв південноєвропеоїдних одонтологічних варіантів, наприклад азербайджанців — до речі, типових представників індо-середземноморського «пучка популяцій», чи, за традиційною термінологією, раси.

З висновком про приналежність українців до південного варіанту середньоєвропейської групи типів не розходяться також дані дерматогліфіки та гематології.

РОЗДІЛ 6
ОСНОВНІ ЕТАПИ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ІСТОРІЇ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

6.1.Витоки фізичних рис праслов'янської людності. Доба неоліту

Відомо, що сучасні слов'янські народи істотно відрізняються між собою за своїми антропологічними характеристиками. Однак це не затушовує того факту, що середньовічні слов'янські племена Центральної, Східної і Південної Європи мали й деякі спільні риси, а саме: доліхомезокранну форму черепа, середню ширину обличчя, здебільшого різко профільоване обличчя й середнє чи значне випинання носа [Алексеева, 1999, с.310]. Наявність цих спільних рис, властивих більшості слов'янських краніологічних серій X—XIII ст., дає підстави для пошуків прабатьківщини і «вихідного» морфологічного типу слов'янських народів. Їх можна вести за допомогою ретроспективного методу, застосування якого виправдано консервативністю більшості антропологічних ознак, за винятком форми голови, яка зазнала певних змін у процесі «брахікефалізації» європейських народів [Бунак, 1959, с. 220 — 224]*.

* Ще в минулому столітті було помічено, що в різних місцях земної кулі протягом останнього тисячоліття відбулось значне збільшення показника голови — брахікефалізація, тобто заміна видовженої форми голови короткою. Так, від XII-XIV ст. до середини XIX ст. у населення Підмосков'я цей показник збільшився приблизно з 74 до 81 [Богданов, 1867]. Брахікефалізація мала місце в багатьох країнах Європи — у Франції, Німеччині, Австрії, Чехії, Польщі, Україні, а також на Півдні Сибіру, в Японії тощо. Природа цих епохальних змін не зовсім зрозуміла. В.Бунак пов'язував їх зі змінами в темпах росту організму людини, зумовленими підвищенням загального рівня життя. Висловлювалось й припущення, що брахікефалізація була викликана метисацією довгоголових та короткоголових груп. «Можливо також, що підвищення головного показника — писали з цього приводу М.Чебоксаров та І.Чебоксарова, — найбільш інтенсивне в змішаних популяціях, залежить від домінування у ряду полімерних алелів, які контролюють форму голови, генів, які контролюють ріст черепа в ширину, над генами, які стимулюють його ріст у довжину» [Чебоксаров, Чебоксарова, 1985, с.161].

Підвалини сучасних уявлень про антропологічні витоки слов'янських народів заклав визначний чеський учений-славіст — яскравий представник французької антропологічної школи — Л.Нідерле. Узагальнивши широкий комплекс археологічних і антропологічних даних, він дійшов висновку про те, що «праслов'яни» не могли бути однорідними в антропологічному відношенні. «Безсумнівно, — писав він із цього приводу, — що вони не відзначались ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...» [Нидерле, 1956, с.26.], оскільки прабатьківщина слов'ян, яка, за Л.Нідерле, охоплює Східну Польщу, Полісся, Поділля, Волинь і Київщину, знаходилась на стику ареалів північноєвропеоїдної доліхокефальної світлопігментованої та південноєвропеоїдної брахікефальної темнопігментованої рас. Тут здавна мешкали носії різних антропологічних типів, жоден з яких не може вважатись «праслов'янським». «Слов'яни вже на початку свого етнічного розвитку включали в себе різні антропологічні елементи ... — писав чеський вчений. — Як давніх довгоголових (і причому різних), так і короткоголових можна вважати справжніми слов'янами ...» [Нидерле, 1956, с.112]. Це безперечно так, хоча довготривалі контакти представників цих типів, які передували виникненню праслов'янської спільноти, все ж сприяли формуванню деяких спільних рис, завдяки яким предки слов'ян відрізнялись від предків германців, фінів, фракійців чи ілірійців.

За висновками Т.І. Алексєєвої до них, передусім, належить відносна широколицість — ознака, яка в добу неоліту—енеоліту була широко розповсюдженою на території Центральної, Східної та Північної Європи. На півночі ареал широколицьості обмежувався верхньою та середньою течією Західної Двіни, на півдні — лівими притоками середньої течії Дунаю, на заході — верхньою та середньою течією Вісли, на сході — нижньою течією Дніпра (іл.6.1). У його північній частині широке обличчя здебільшого поєднувалось із видовженою (доліхокранною), в південній — як з доліхокранною, так і мезокранною формою черепа.

Широколицість і доліхокранність — риси, властиві племенам шнурової кераміки, представлених похованнями в курганах із кам'яними ящиками на території Південної Балтії, а також людності ладозького неоліту і, частково, фатьянівської культури цього регіону. Що ж до мезокранних широколицих форм, то вони в добу енеоліту були розповсюдженими в Північно-Західному Причорномор'ї і Подунав'ї, де межували з мезокранними вузь-

6.1. Ймовірна «прабатьківщина» слов'ян (за Т.І.Алексєєвою та В.П. Алексєєвим, 1989)

Умовні позначення: *1* — за даними антропології; 2 — за даними археології

колицими варіантами Балканського півострова [Алексеева, 1974, с.43, 44].

Коментуючи ці висновки Т.І.Алексєєвої, відомий російський археолог В.В.Сєдов зауважив, що звернення до палеоантропо-

логічних матеріалів віддалених історичних епох для пошуків генетичних витоків слов'ян є буцімто неправомірним. «Зіставлення антропологічних матеріалів, розірваних трьохтисячолітнім періодом панування обряду трупоспалення, — писав він — носить гіпотетичний характер і не може бути використане для серйозних висновків. Зокрема, для вирішення конкретних питань етнічної історії слов'янства воно абсолютно нічого не дає» [Седов, 1979, с.35].

Це твердження є надто категоричним. Згодом Т.І.Алексєєва показала, що за специфічними пропорціями основних розмірів черепа і лицевого скелета середньовічні слов'яни доволі чітко відрізнялись від середньовічних германців, виявляючи спорідненість з балтами*. В основі цієї диференціації лежить гетерогенність населення попередніх історичних епох, зокрема племен культур шнурової кераміки, які були широко розселені на території Північної і Центральної Європи. В їхньому антропологічному складі розрізнялись два антропологічних типи, а саме: відносно високоголовий, з низькими орбітами і доволі широким носом і відносно низькоголовий з високими орбітами і вузьким носом. Перший з них, згодом представлений серед слов'ян і балтів, був поширений в Піденно-Східній Балтії, другий, властивий середньовічним германцям — у Північній Європі [Алексеева, Макаров та ін., 1993, с.30]. З цього, всупереч твердженням В.В.Седова, можна зробити принаймні два важливих етногенетичних висновки, а саме: по-перше, предки сучасних германських, слов'янських і балтських народів вже в добу енеоліту-бронзи займали різні ареали; по-друге, антропологічні дані принаймні опосередковано підтверджують тезу про існування в минулому балто-слов'янської спільноти, яку обстоюють фахівці в галузі порівняльно-історичного мовознавства [Георгієв, 1958; Мартынов, 1983 та ін.].

Розглядаючи питання про найдавніші морфологічні витоки слов'янства, Т.І.Алексєєва чомусь не залучила даних з антропології неолітичних племен гребінцево-накольчастої кераміки Подніпров'я, які залишили пам'ятки цілої низки культур дніпродонецької спільноти, а саме: волинської, київсько-черкаської, донецької тощо [Телегин, Титова, 1998]. Згідно з радіокарбонними визначеннями, вони датуються серединою VII — серединою III

* До ознак, які доволі чітко диференціюють середньовічних германців та слов'ян, Т.І.Алексєєва включала співвідношення висоти черепа до півсуми поздовжнього та поперечного діаметрів, висоти обличчя до висоти черепа, ширини носа до ширини обличчя [Алексеева, 1973, с.257].

Іл. 6.2. Чоловік із неолітичного могильника біля с. Вільнянка (реконструкція Г. В.Лебединської)

тис. до н.е. [Потехина, 1999, с.8]. Найдовше проіснували культури північного ареалу цієї етнокультурної спільноти, які мають аналогії з культурами гребінцево-накольчастої кераміки Південної Польщі та Південно-Східної Польщі. Д.Я.Телегін об'єднав їх в один «вісло-дніпровський блок».

Аналіз краніологічних матеріалів з великих колективних некрополів показав, що неолітичні племена України належали до своєрідного варіанта протоєвропеоїдного типу*. У його формуванні брали участь два компоненти. Перший з цих компонентів, який характеризується доліхокранією, середньовисоким, добре профільованим обличчям, склався на місцевій основі, успадкувавши риси мезолітичної людності України. Другий, який відзначався мезокранією і обличчям із ослабленим горизонтальним профілюванням, — був пов'язаний з прибулими племенами. Обом варіантіам були властиві низькі орбіти, середньоширокий ніс із високим переніссям, а головне — широке (у носіїв першого варіанта — 143,5—147,5 мм) і виключно широке (серед представників другого варіанта — 149—159 мм) обличчя [Потехина, 1999, с.159]. Риси першого варіанта переважають серед носіїв київсько-черкаської, і, очевидно, інших культур північно-західного ареалу дніпро-донецької спільноти.

Характерно, що саме в Середньому Подніпров'ї, на Волині і на Південному Сході Польщі — ареалі вісло-дніпровського блоку

* За термінологією В.В.Бунака (1959) — «вовнизького», Г.Ф.Дебеця (1966) — «кроманьйонського в широкому розумінні», І.І.Гохмана (1966) — «надпорізько-приазовського».

Іл. 6.3. Жінка із неолітичного могильника біля с. Вільнянка (реконструкція Т. С.Сурніної)

культур гребінцево-накольчастої кераміки, — зосереджені дуже архаїчні слов'янські гідроніми, деякі з яких є похідними ще від індоєвропейської праоснови [Топоров, Трубачов, 1962: Железняк, 1987 та ін.]. Останнє, на думку Д.Я.Телегіна, дає підстави розглядати широколицих носіїв цих культур як давніх предків слов'ян [Телегін, 1996].

Важливим аргументом на користь цієї тези є підсумки антрополого-одонтологічного аналізу черепів із Нікольського та Ясинуватського могильників надпорізької культури дніпро-донецької спільноти. Обидві краніологічні серії, дуже близькі між собою за провідними маркерами зубної системи, характеризуються відсутністю чотиригорбкових перших нижніх молярів і більшості ознак «східного походження» (лопатоподібних верхніх медіальних різців, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складки метаконіда), за винятком $\Sigma 6M_1$ (9,1%); низьким рівнем редукції гіпоконуса другого нижнього моляра (10,5—14,3%); невисокою та середньою частотою горбика Карабеллі (26,7—34,7%) (табл. 6.1). Наведений комплекс ознак слід розглядати як архаїчний варіант середньоєвропейського одонтологічного типу — своєрідного «антропологічного еквіваленту» давньої балто-слов'янської спільноти [Зубов, 1987]. Починаючи з доби неоліту—бронзи, він був властивий попередникам балтів на території Південної Балтії [Денисова, Граудонис, Гравере, 1985] і слов'ян на території Східної Європи [Гравере, 1985; Сегеда, 1996а]. Впадає до ока, що як у віддалені історичні періоди, так і досі він властивий передусім відносно широколицим групам.

Отже, наявні на сьогодні антропологічні дані, які ґрунтуються на двох системах ознак — краніологічній та одонтологічній, — да-

ють підстави думати, що найдавніші морфологічні витоки праслов'ян пов'язані з широколицими носіями вісло-дніпровського блоку культур гребінцево-накольчастої кераміки. Незважаючи на всю гіпотетичність цієї тези, вона добре узгоджується з археологічними та лінгвістичними джерелами.

Таблиця 6.1

Архаїчні варіанти середньоєвропейського одонтологічного типу

Культурна приналежність / Ознаки	Надпорізька культура дніпро-донецької спільноти VI — V тис. до н.е.	
	мог. Ясинуватка	мог. Нікольське
	Сегеда, 1996	
Лопатоподібні I^1 (бали 2-3)	0,0 (2)	0,0 (2)
Редукція гіпоконуса на M^2	10,5 (22)	14,3 (14)
Горбикк Карабеллі на M^1	34,7 (23)	26,7 (15)
6-горбкові M_1	9,1 (22)	9,1 (11)
4-горбкові M_1	0,0 (22)	0,0 (11)
6-горбкові M_2	0,0 (23)	0,0 (15)
4-горбкові M_2	86,9 (23)	80,0 (15)
3-горбкові M_2	0,0 (23)	0,0 (15)
Колінчата складка метаконіда на M_1	0,0 (14)	0,0 (10)
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	0,0 (6)	0,0 (6)
T.a.m.i.	0,0 (13)	9,1 (22)
Варіант 2 (II) med на M_1	0,0 (7)	16,7 (6)
Варіант 2 (III) med на M_1	85,7 (7)	50,0 (6)
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 4—6)	64,2 (14)	70,0 (10)
Міжкореневий заток емалі на M^2 (бали 5—6)	14,5 (14)	20,0 (10)

6.2. Епоха енеоліту-бронзи

Починаючи з енеолітичної доби (IV — середина III до н. е.), на території України широко розповсюджуються носії грацильних вузьколицих антропологічних типів, генетично пов'язаних з Се-

6.4. Чоловік і жінка із пізньотрипільського могильника поблизу с. Вихватинці (реконструкція М.М. Герасимова)

редземномор'ям і Причорномор'ям — Балканами, Південною Європою, Північним Кавказом. Найчисельнішими серед них були племена трипільської культури (IV — середина III до н. е.), пам'ятки якої обіймають територію Правобережної України і частково лівобережні райони Середньої Наддніпрянщини. Окреслений ареал входив до зони, де формувались морфологічні особливості праслов'ян.

Найбільш представницькими серіями трипільської культури є дві: із Вихватинського могильника і печери Більче Злоте в Верхній і Середній Наддністрянщині. Чоловічі черепи обох серій відзначались доліхокранією, вузьким, добре профільованим обличчям, з площини якого виразно випинається чітко окреслений — «вірменоїдний» — ніс. Подібне сполучення ознак властиве південним європеоїдам — представникам західного варіанта давньосередземноморського типу, який в добу неоліту—енеоліту був широко представлений у Південній Європі, на Балканах, у Передній Азії тощо [Великанова, 1975, с.23]. На думку Т.І.Алексєєвої, вузьколицих трипільців не можна розглядати як гіпотетичних предків слов'ян [Алексеева, 1974, с.44]. Все ж властивий їм південноєвропеоїдний компонент, безперечно, вплинув на формування фізичних рис їхньої південної гілки. Це перш за все стосується болгар, морфологічний тип яких склався на основі властивого фракійцям південноєвропеоїдного субстрату [По-

Іл. 6.5. Чоловік із могильника середньостогівської культури поблизу с.Олександрія (реконструкція Т.С.Сурніної)

пов, 1959]. Останній пов'язаний з культурою Боян, спорідненою з трипільською*.

Східними сусідами трипільців з середини IV ст. були носії середньостогівської культури, які частково асимілювали, а частково витіснили на північ дніпро-донецькі племена. «Середньостогівці» характеризувались загальною масивністю, доліхокранією, широким, добре профільованим обличчям, тобто рисами протоєвропеоїдного типу. Це вказує на те, що «середньостогівська популяція склалась на основі надпорізько-приазовського варіанту дніпродонецької культури» [Потехина, 1983, с. 154].

Антропологічні дані свідчать про те, що трипільські племена активно взаємодіяли з носіями масивних антропологічних типів. Так, аналіз вихватинської серії показав, що, на відміну від чоловічих, жіночі черепи, отримані під час розкопок даної пам'ятки, відносяться не до давньосередземноморського, а до «пом'якшеного» варіанта протоєвропейського типу. Ці розбіжності помітні і в будові скелета: кістки чоловіків дуже грацильні, а жінок — масивні [Великанова, 1975, с.23]. Два морфологічні компоненти — грацильний мезокранний, поширений в Середземномор'ї, і масивний (гіперморфний), типовий для неолітичних племен України, представлені і в краніологічній серії із пізньо-

* Малоймовірно, що півторатисячолітнє перебування трипільських племен, чисельність яких наприкінці середнього етапу розвитку цієї культури (кінець IV тис. до н.е.) складала понад 400 тис чол. [Давня історія України, 1997, с. 340], на території України не залишило жодного сліду в генофонді наступних поколінь. Говорити про повну зміну населення лісостепової зони в якийсь із історичних періодів немає жодних підстав.

Іл. 6.6. Жінка із могильника середньостогівської культури поблизу с.Олександрія (реконструкція С.О.Горбенка)

трипільського могильника поблизу с. Чапаївка на Правобережжі Середньої Наддніпрянщини [Круц, 1997, с.376].

В середині III тис. до н.е. в Криму, пониззі Дніпра та Південного Бугу поширились племена кемі-обинської археологічної культури, які характеризувались яскраво вираженою доліхокранією, високим мозковим відділом черепа, розвинутим м'язовим рельєфом, вузьким високим обличчям, різко профільованим у горизонтальній площині [Круц, 1972]. Наведене поєднання ознак знаходить аналогії в Закавказзі, на Близькому Сході, в Середній Азії, де в V—III тис. до н.е. були широко розповсюджені різновиди східносередземноморських (індосередземноморських) антропологічних типів.

Принаймні останню чверть III тис. до н.е. — початок першої половини II тис. до н.е. Дніпровське Лівобережжя, за винятком північних районів, і частину Правобережжя займали племена ямної культури, морфологічні особливості яких склались за участі багатьох компонентів, а саме: масивних, пов'язаних з місцевими неолітичними племенами і прибулими східними групами, та грацильних, що склались під впливом племен кемі-обинської культури і енеолітичних культур Балканського півострова [Круц, 1985, с.532]. Основний напрямок відмінностей між локальними антропологічними варіантами «ямників» на території України йшов по лінії «північ — південь». Характерно, що в лісостеповій зоні Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, яка входила до ймовірної «прабатьківщини» слов'ян, переважав масивний доліхомезокранний, широколиций протоєвропейський тип (могильник Баштечки) [Круц, 1997, с. 381]. Близьке в антропологічному відношенні

Таблиця 6.2

Провідні одонтологічні ознаки населення ямної культури території України (кінець III — початок II тис. до н.е.)

Місцезнаходження / Ознаки	Лісостепова смуга (мог. Баштечки)	Нижнє Подніпров'я (мог.Орджонікідзе)	Північно-Західне Причорномор'я (збірна серія)
	Сегеда, 1996	Сегеда, 2001	
Лопатоподібні I^1 (бали 2-3)	9,1 (11)	18,7 (8)	14,3 (21)
Редукція I^2 (бали 2-3)	0,0 (7)	0,0 (2)	0,0 (11)
Редукція гіпоконуса на M^2	—	10,0 (10)	16,7 (6)
Горбик Карабеллі на M^1	29,4 (17)	40,0 (20)	29,4 (17)
6-горбкові M_1	0,0 (15)	4,5 (22)	8,0 (62)
4-горбкові M_1	6,7 (15)	4,5 (22)	6,5 (62)
6-горбкові M_2	0,0 (15)	0,0 (13)	0,0 (48)
4-горбкові M_2	93,4 (15)	93,3 (13)	93,7 (48()
3-горбкові M_2	0,0 (15)	0,0 (13)	2,1 (48)
Колінчата складка метаконіда на M_1	8,3 (12)	7,7 (13)	12,0 (28)
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	0,0 (15)	0,0 (20)	1,9 (55)
T.a.m.i.		0,0 (22)	
Варіант 2 (II) med на M_1	33,3 (12)	21,4 (14)	21,4 (28)
Варіант 2 (III) med на M_1	41,7 (12)	71,1 (14)	75,0 (28)
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 4 - 6)	44,4 (9)	62,5 (8)	64,0 (25)
Міжкореневий заток емалі на M^2 (бали 5 - 6)	33,3 (9)	25,0 (8)	24,0 (25)

населення мешкало в південніших регіонах — межиріччі Бугу та Інгульця, лівого і правого берега Нижнього Дніпра. За висновками С.І.Круц, «більшість масивних протоєвропейських груп ямного населення України має місцеві корені. Суттєвих слідів ... східних племен поки що не встановлено» [Круц, 1997, с. 382].

Неоднорідність антропологічного складу племен ямної культури засвідчують також підсумки одонтологічних досліджень трьох краніологічних серій ямної культури, отриманих під час розкопок курганних могильників в лісостеповій зоні Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, Нижньому Подніпров'ї та Північно-Західному Причорномо'ї (табл.6.2).

Краніологічна серія із могильника біля с.Баштечки характеризується помірною частотою лопатоподібних форм верхніх медіальних різців (9,1%); середнім рівнем редукції першого нижнього мо-

ляра (4 M_1 — 6,7%); відсутністю дистального гребеня тригоніда і невисоким відсотком колінчатої складки метаконіда (8,3%). Це — типово «середньоєвропейське» поєднання ознак, що склалось на основі одонтологічних комплексів неолітичної людності України.

У збірній серії черепів із курганів Північно-Західного Причорномор'я відзначено підвищення частоти лопатоподібних I' (14,3%); шестигорбкових M_1 (8,0%); колінчатої складки метаконіда (12,0%); балів 4—6 міжкореневого затіку емалі (64,0%); поява дистального гребеня тригоніда (1,9%) і 3-горбкової форми M_2 (2,1%); зниження відсотку варіанта 2 (II) med (21,4%). Сукупність цих ознак вказує на певну присутність південноєвропеоїдного компонента [Сегеда, 1991, с. 98].

Наявність певного компонента південного грацильного одонтологічного типу властива також черепам із курганів Нижнього Подніпров'я.

Масивні носії ямної культури активно взаємодіяли з пізньотрипільською людністю, що спричинювало появу змішаних антропологічних типів. Один із них був властивий усатівським племенам, які наприкінці енеолітичної доби мешкали в Північно-Західному Причорномор'ї. Їхній антропологічний склад утворився за участі кількох компонентів, а саме: протоєвропейського, давньосередземноморського та змішаного, для формування якого повинно було пройти кілька поколінь людей [Потехина, 1989].

Що ж до племен культури кулястих амфор, які наприкінці енеолітичної доби локалізувались на Волині, то для них були властиві мезокранія, середній розвиток м'язового рельєфу, помірно широке обличчя. Стверджено, що цей комплекс ознак склався за участі населення південної групи культури лійчастого посуду, ареал якого охоплював територію Польщі, Південної Німеччини, Чехії, Словаччини, Західної України [Кондукторова, 1972а].

Загалом антропологічний склад енеолітичного населення території України був дуже строкатим. Він включав у себе різні морфологічні компоненти, а саме: масивний протоєвропейський, генетичні витоки якого пов'язані з неолітичними племенами дніпро-донецької культурної спільноти; грацильний давньосередземноморський, розповсюджений на Балканах, Закавказзі, Передній і Середній Азії; помірно масивний, поширений у Центральній Європі. Носії різних антропологічних типів активно взаємодіяли між собою, внаслідок чого формувались змішані варіанти. Останні поступово розповсюдились у «зоні широколицьості», де колись мешкали найдавніші фізичні пращури сучасних слов'янських народів.

Іл. 6.7. Чоловік із поховання стжижовської культури (реконструкція М.М. Герасимова)

Неоднорідними в антропологічному відношенні були й племена, які жили на території України в добу бронзи (II тис. до н.е.).

Протягом IX—X ст. на території Приазов'я, Лівобережжя, а згодом і Правобережжя, включаючи лісостепову зону, поширились племена катакомбної культури, принаймні частина яких належала до індоаріїв. Населення її раннього та пізнього етапу істотно розрізнялось між собою за своїм антропологічним типом.

На ранньому етапі переважали високий зріст, доліхокранія, відносно вузьке і високе обличчя. Ці морфологічні особливості склались на основі антропологічних варіантів ямних та кемі-обинських племен. На пізньому етапі поширився низькорослі-ший, мезобрахікранний тип із широким ортогнатним обличчям, що сформувався за участі масивних широколицих носіїв північнокавказької культури Калмикії та Передкавказзя. «Різниця між «ранніми» та «пізніми» (групами. — Автор) наскільки суттєва, — зауважила С.І.Круц — що мова може йти про зміну населення на другому, пізньому етапі існування катакобної культури майже на всій території Північного Причорномор'я» [Круц, 1997, с.33].

У XVII—XVI ст. до н.е. степову та лісостепову зони між Доном і Прутом населяли індоіранські племена культури багатоваликової кераміки, які характеризувались рисами одного з варіантів давньосередземноморського типу, а саме: середнім зростом (169,6 см у чоловіків), доліхокранією, вузьким і високим обличчям з вузьким носом [Круц, 1997, с.538].

В XVI ст. до н.е. в Дніпровському Лівобережжі з'явились іраномовні племена зрубної культури, які поступово асимілювали або відтіснили на захід носіїв культури багатоваликової кераміки.

Таблиця 6.3

Провідні одонтологічні ознаки населення культури Ноуа (XV — XIII ст. до н.е.) і білозірської культури (XII ст. до н.е.)

Культурна приналежність	Культура Ноуа		Білозірська культура
Могильник / Ознаки	с. Старі Бедражі	с.Нові Бедражі	Південно-Західне Причорномор'я (збірна серія)
	Сегеда, 2001	Сегеда, 1990, 1991	
Лопатоподібні I^1 (бали 2-3)	27,3 (11)	9,1 (11)	33,3 (6)
Редукція гіпоконуса на M^2	18, 2 (11)	26,9 (26)	33,9 (9)
Горбик Карабеллі на M^1	26,7 (11)	33,3 (18)	80,0 (10)
6-горбкові M_1	7,7 (11)	7,4 (27)	16,7 (12)
4-горбкові M_1	0,0 (11)	7,7 (27)	8,3 (12)
4-горбкові M_2	60,0 (11)	84,0 (11)	100,0 (11)
Колінчата складка метаконіда на M_1	22,2 (11)	7,7 (13)	28,6 (7)
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	16,7 (11)	8,7 (23)	10,0 (10)
Варіант 2 (II) med на M_1	10,0 (11)	13,0 (23)	28,6 (7)
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 4 — 6)	76,9 (11)	66,6 (27)	—

Протягом наступних століть вони обіймали величезний ареал від Дністра на заході до Уралу на сході, від Ками, Середньої Оки й Десни на півночі до прикаспійських степів і Криму на півдні. Загалом племена зрубної культури характеризувались високим зростом (174 см у чоловіків), доліхокранією, середньою шириною обличчя. За багатьма краніологічними ознаками вони посідають проміжне положення між людністю культури багатоваликової кераміки та «зрубниками» Поволжя [Круц, 1985, с.533].

Мішаним був і антропологічний склад племен культури Ноуа, які в XV—XIII ст. до н.е. на території України займали лісостепове Подністров'я. Він склався за участі двох компонентів: масивного широколицього та грацильного вузьколицього [Кондукторова, 1980, с.122]. Це засвідчують також одонтологічні дані (табл.6.3). Дане культурне утворення, очевидно, було пов'язане з фракійським світом.

До завершального етапу доби бронзи (XII ст. до н.е.) в степовій зоні Північного Причорномор'я відносять пам'ятки білозірської культури, людність якої характеризувалась рисами давньосередземноморського типу, а саме: високим зростом (171 см), здебільшого доліхокранною формою мозкового черепа, вузьким і широким лицем, досить широким носом [Круц, 1984]. За своїми одонто-

логічними характеристиками воно належало до представників південного грацильного типу [Сегеда, Литвинова, 1990; 1991].

Особливе місце на антропологічній карті України доби бронзи посідають племена культур шнурової кераміки (перша чверть II тис. до н.е.), а саме: середньодніпровської, які заселяли лісну зону Верхнього й Середнього Подніпров'я; городоцько-здовбицької та стжижовської, що мешкали на півночі Волині; підкарпатської, яка локалізувалась на суміжних районах Поділля.

За даними краніології, носії городоцько-здовбицької та стжижовської культур характеризувались яскраво вираженою доліхокранією, середньою висотою мозкової коробки, вузьким обличчям, з площини якого різко виступав ніс. Аналогії цьому поєднанню ознак можна знайти серед племен шнурових культур Польщі та Словаччини (Кондукторова, 1978).

Прямими нащадками «шнуровиків» у XVI—XI ст. до н.е. були творці тшинецько-комарівської культури, поширеної на правобережжі Північної України, в Прикарпатті, верхній та середній течії Дністра, Південній Білорусі. Вони відзначались середнім зростом (близько 167,7 см), доліхокранією, невеликими розмірами обличчя, вузьким носом [Кондукторова, 1979]. Отже, тшинецько-комарівські племена, з якими багато дослідників пов'язують початковий період історії слов'ян, успадкували риси своїх безпосередніх попередників в окресленому ареалі.

Лісостепову смугу Дніпровського Правобережжя населяли землеробські племена білогрудівської культури, яким була властива загальна грацильність, мезодоліхокранія, вузьке обличчя. Це пряме продовження генетичної лінії, започаткованої племенами культур шнурової кераміки [Круц, Литвинова, 1994].

Загалом за доби бронзи на території України відбувались складні етногенетичні процеси. У них брали участь носії найрізноманітніших антропологічних типів, які належали до основних етнічних масивів Східної Європи, а саме: східних гілок індоіранців та індоаріїв, прафракійського і праслов'янського* [Сегеда, 2000, с.262]. Остаточно ці масиви склались у наступні історичні епохи.

* У XIII—VIII ст. до н.е. поліська та лісостепова зони України входили до ареалу бондарихінської археологічної культури, яку пов'язують з предками сучасних угро-фінських народів. На жаль, фізичний тип носіїв цього культурно-історичного утворення поки що не визначений.

Іл. 6.8. Скіф із Нижнього Подніпров'я (реконструкція М. Герасимова)

6.3. Скіфо-сарматська доба

У VII ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї поширились племена скіфської культури, пам'ятки якої відомі як у степовій, так і лісостеповій зоні України. Загалом за своїми краніологічними характеристиками (доліхокранія, середнє за шириною ортогнатне обличчя, добре профільоване в горизонтальній площині, з чітко окресленим, середньої ширини носом) вони належали до типових європеоїдів [Кондукторова, 1972, с.18], являючи собою «антропологічно консолідовану спільність» [Ефимова, 2000]. Все ж між лісостеповими і степовими групами скіфської людності існували певні відмінності [Дебец, 1948; Зіневич, 1985; Круц, 1997а; Ефимова, 2000 та ін.].

За даними краніології, серед населення лісостепової зони переважав доліхокранний вузько- і низьколиций, європеоїдний комплекс. Степовим групам був властивий ширший і коротший череп з ширшим, помірно профільованим обличчям з більш високими орбітами. Наявність цих відмінностей підтверджується результатами канонічного аналізу, проведеного С.Г.Єфімовою (2000). Наочною ілюстрацією взаємостосунків 16 груп Європейської Скіфії на основі значень двох змінних є графік (іл 6.9), на якому чітко виокремлюються два ареали: лісостеповий, розташований в правому нижньому, та степовий, який локалізується в лівому верхньому кутку поля графіка.

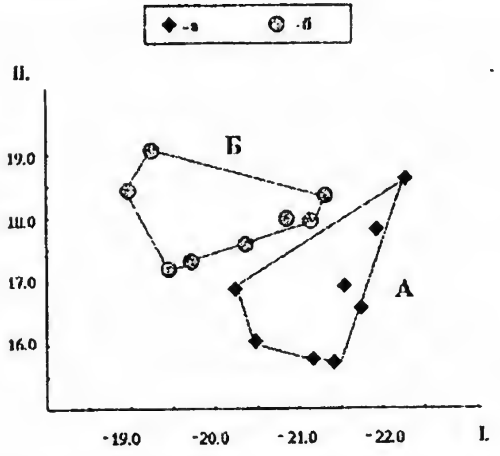

6.9. Зіставлення краніологічних серій лісостепового і степового населення скіфського часу за результатами канонічного аналізу (за С.Г. Єфімовою, 2000):

а — лісостепові серії; б — степові серії; А — ареал краніологічної змінюваності лісостепових серій; Б — ареал краніологічної змінюваності степових серій.

Висновки про неоднорідність антропологічного складу скіфоїдних племен добре узгоджуються з підсумками антрополого-одонтологічних досліджень (табл. 4), які також дозволили виокремити серед скіфських краніологічних серій кілька варіантів, що мають певну географічну відповідність [Сегеда, 1997а].

Лісостеповий варіант, представлений медвинською та світловодською вибірками, характеризується помірним рівнем редукції першого нижнього моляра, чотиригорбкові форми якого становлять 7,4%; невисокими частотами або відсутністю більшості ознак «східної» орієнтації, за винятком лопатоподібних форм верхніх медіальних різців (22,8%) і міжкореневого затока емалі (74,9%); середньовисоким горбиком Карабеллі (45,7%); низьким відсотком варіанта 2 (II) med (19,7%). Наведене сполучення ознак склалось на «середньоєвропейській» основі, включивши й певну домішку грацильного компонента.

Степовий варіант, представлений збірними серіями із Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Причорномор'я, є іншим різновидом середньоєвропейського типу, який відзначається різким

Таблиця 6.4

Середні значення провідних одонтологічних ознак краніологічних серій скіфської культури із могильників України

Ознаки	Регіон	Лісостепова зона		Нижнє Подніпров'я		Північно-Західне-Причорномор'я	
	Могильники	Медвин-ський	Світловод-ський	Вишетара-ський	Миколаївсь-ко-Козаць-кий	«Чауш», Плавні I, Мреснота Могила	Миколаївсь кий
	Автор	Сегеда, 1996					
Лопатоподібні I^1		25,0 (8)	21,9 (16)	28,6 (7)	20,0 (45)	50.0 (2)	12,5 (8)
Редукція на M^2		—	—	—	—	—	—
Горбик Карабеллі на M_1		55,6 (18)	41,4 (41)	38,5 (13)	38,3 (68)	71,5 (21)	45,5 (22)
4-горбкові M_1		6,3 (16)	7,9 (38)	0,0 (14)	4,9 (61)	7,1 (28)	11,1 (27)
6-горбкові M_1		0,0 (15)	0,0 (38)	0,0 (61)	1,6 (61)	3,6 (28)	7,4 (27)
4-горбкові M_2		100,0 (13)	87,5 (40)	100,0 (8)	91,8 (61)	90.0 (30)	84,6 (26)
Колінчаста складка метаконіда на M_1		9,1 (11)	4,8 (21)	16,7 (7)	17,3 (23)	6,3 (16)	10,0 (10)
Дистальний гребінь тригоніда на M_1		0,0 (12)	0,0 (32)	0,0 (10)	3,9 (51)	3,4 (29)	4,3 (23)
Варіант 2 (II) med. на M_1		18,2 (11)	21,1 (19)	0,0 (5)	28,0 (25)	0,0 (7)	40,0 (15)
Міжкореневий заток емалі на M^2 (бали 4-6)		66,6 (3)	77,8 (9)	20,0 (5)	42,6 (68)	42,9 (21)	67,9 (28)

зменшенням балів 4-6 міжкоренового затоку емалі (32%). Крім того, йому притаманні «мозаїчні» вкраплення ознак «східної» орієнтації, що пов'язано з впливом грацильних комплексів (табл.6.4).

Відмінності між лісостеповими та степовими групами скіфської людності, засвідчені краніологічними та одонтологічними даними, очевидно, мають глибоке історичне коріння. Дуже цікаву думку з цього приводу висловила С.Г.Єфімова, яка вказала на аналогії краніологічних комплексів (поєднання доліхокранії та вузьколицості) носіїв тшинецько-комарівської культури та населення скіфської культури лісостепової зони. «Можливо, лісостепове населення Середнього Подніпров'я на початку I тис. до н.е., — писала вона із цього приводу, — мало близькі комплекси краніометричних ознак, що й викликало відзначені антропологічні особливості лісостепових серій скіфського часу» (Ефимова, 2000, с.41). Що ж до скіфських племен степової зони, то їхні антропологічні особливості, за висновками більшості дослідників, сформувались на основі морфологічних варіантів населення зрубної культури [Дебец, 1948, 1971; Кондукторова, 1972, 1979; Зиневич, 1967 та ін.]. У цьому процесі брали також участь вузьколиці нащадки племен багатоваликової кераміки та носіїв білозірської культури.

На іншій основі склався одонтологічний комплекс краніологічної серії із могильника Миколаївка на східному березі Дністровського лиману, який характеризується поєднанням підвищеного рівня редукції першого нижнього моляра до 11,1% і помірним комплексом ознак «східного» походження. Це — риси південного грацильного типу.

Стверджено, що за деякими краніологічними ознаками, надто вилицевим діаметром, черепи із Миколаївського могильника займають проміжне положення між скіфськими і фракійськими серіями. Їхні морфологічні особливості склались за участі двох компонентів: відносно масивного, властивого скіфам Нижнього Подніпров'я, і грацильного, притаманного фракійцям Балканського півострова і суміжних регіонів [Великанова, 1975, с.69]. Останнє, очевидно, й спричинило переважання грацильного одонтологічного комплексу в даній серії.

Сукупність антропологічних даних свідчить про те, що між скіфськими та фракійськими племенами існували шлюбні взаємини, які відбились у зміні фізичного типу. Вони були особливо інтенсивними на західних околицях Великої Скіфії. Роль природного рубежу між двома великими етнічними масивами другої половини I тис. н.е. відігравав Дністер.

В III ст. до н.е. в степовій зоні Північного Причорномор'я з'явились нові іраномовні племена — сарматські, які раніше кочували

Іл. 6.10. Сармат із Придністров'я (реконструкція Г. В.Лебединської)

в Приараллі, на Південному Уралі та Поволжі. Вони частково витіснили, а частково асимілювали своїх попередників. В I—II ст. н.е. частина сарматів проникла в лісостепову зону Правобережжя Дніпра (басейн р. Тясмин), де, мабуть, змішалась з корінною землеробською людністю.

Краніологічні дослідження показали, що сармати Північного Причорномор'я загалом характеризувались дещо коротшою (мезокранною), ніж у скіфів, черепною кришкою, ширшим, ніж у них, обличчям, помірним розвитком м'язового рельєфу, відносно широким середньовисоким обличчям, помірно профільованим в горизонтальній площині, середнім виступанням носових кісток з площини лиця, тобто європеоїдними рисами з певною «східною» домішкою [Кондукторова, 1972, с. 29; Круц, 1993]. За цими характеристиками вони були дуже близькими до сарматських племен Поволжя, Південної Башкирії, Приаралля.

Одонтологічні комплекси сарматських племен носять дуже своєрідний характер, поєднуючи в собі дуже високий рівень редукції нижніх молярів (чотиригорбкові форми M_1 становлять понад 20%) і високу концентрацію ознак «східного» походження, надто дистального гребеня тригоніда (вище 10%) і колінчатої складки метаконіда (близько 15%) (табл.6.5). Їх можна розглядати як східні різновиди південного грацильного типу.

Загалом антропологічні дані безперечно свідчать про східне походження сарматських племен. Припускають, що вони гене-

Таблиця 6.5

Середні значення провідних одонтологічних ознак сарматських краніологічних серій з могильників України

Регіон / Могильник	Нижнє Подніпров'я	Північно-Західне Причорномор'я
	мог. Усть-Кам'янка	Збірна серія.
Ознаки	Сегеда, 1979	
Краудінг I^2	20,0(5)	100,0 (1)
Діастема I^1-I^1	0,0 (4)	—
Редукція I^2	0,0 (6)	0,0 (2)
Лопатоподібні I^1	20,0 (5)	50,0 (4)
Редукція на M^2	16,7 (18)	16,7 (6)
Горбик Карабеллі на M^1	33,3 (15)	70,0 (10)
4-горбкові M_1	22,2 (18)	20,0 (10)
6-горбкові M_1	0,0 (18)	0,0
4-горбкові M_2	81,3 (16)	87,5 (8)
Колінчата складка метаконіда на M_1	16,7 (6)	14,3 (7)
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	12,5 (16)	10,0 (10)
T.a.m.i.	0,0 (13)	18,2 (11)
Варіант 2 (II) med. на M_1	14,3 (7)	14,3 (7)
Варіант 2 (III) med. на M_1	71,4 (7)	71,4 (7)
I a (3) M^1	0,0 (2)	20,0 (5)
Міжкореневий затік емалі на M^2(бали 4-6)	30,0 (10)	71,4 (7)
Міжкореневий затік емалі на M^2(бали 5-6)	20,0 (10)	37,5 (7)

тично пов'язані з населення андронівської культури доби бронзи, пам'ятки якої поширені на теренах Казахстану та Мінусинської улоговини в Західному Сибіру.

На рубежі I тис. до н.е. — I тис. н.е. закінчується дослов'янський і починається «власне слов'янський» етап антропологічної історії України. Морфологічні наслідки багатовекторних етногенетичних процесів на її території, що мали місце впродовж тисячоліть, послужили тим підґрунтям, на якому формувались фізичні риси літописних слов'янських племен — полян, древлян, волинян, сіверян, тиверців, уличів, білих хорватів. Практично всі фахівці-антропологи, які торкались даної проблематики, відзначали величезну роль дослов'янського субстрату в етногенезі слов'ян. У тих регіонах Центральної та Східної Європи, які входили до їхньої «прабатьківщини», вони прямо успадкували риси попередніх поколінь, в інших — асимілювали місцеву дослов'янську людність, наслідком чого були зміни вихідного фізичного типу. Так, збільшення «питомої ваги» компонента з ослаб-

Іл. 6.11. Співвідношення основних морфологічних компонентів населення Східної Європи доби Київської Русі (за Т.І.Алексєєвою, 1973)

леним випинанням носа і деяким сплощенням обличчя в напрямку на Північ, Схід і Північний Схід Східної Європи (іл 6.11), властиве східним групам кривичів, новгородських словен і в'ятичів, пов'язане з асиміляцією ними місцевих дослов'янських фіномовних племен (мері, муроми, мещери, чуді, весі та ін.) [Алексеева, Алексеев, 1989, с.68]. Подібні процеси мали місце й на території сучасної України, де впродовж I тис. н.е. носії різних антропологічних типів продовжували активно взаємодіяти між собою. Активну роль в антропологічній історії українських земель відігравали племена черняхівської культури (III—V ст.).

6.4. I тис. н.е. Черняхівська та салтівська культури

Черняхівська культура — одне з найяскравіших культурно-історичних явищ першої половини I тис. н.е. на Південному Сході Європи [Баран, 1981], в творенні якого брали участь германські племена — готи, а також гепіди, вандали, герули; східні слов'яни, іранці — скіфи, та сармати, фракійці — даки та карпи, етнічно неоднорідне населення римських провінцій [Магомедов, 1999, с.20 — 25].

Переважну більшість краніологічних матеріалів черняхівської культури дослідила Т.С.Кондукторова (1972). Окремі серії були вивчені М.С.Великановою (1975), С.П.Сегедою та В.Д.Дяченком

Іл. 6.12. Чоловік і жінка із поховань черняхівської культури в Подністров'ї (реконструкція Г. Лебединської)

(1984), Т.О.Рудич (1999, 1999а). Підготовлені до друку дані П.М.Покаса, який пішов із життя, не встигнувши опублікувати їх*.

Загалом черепи із могильників черняхівської культури характеризуються європеоїдними рисами, а саме: доліхомезокранією, високою черепною коробкою, помірно розвинутим рельєфом, вузьким обличчям, чітко окресленим носом. Висловлювалась думка, що «відмінності між окремими територіальними групами не чіткі і статистично не підтверджуються» [Кондукторова, 1979, с. 66]. Розширення джерельної бази дозволило переглянути цей песимістичний висновок.

У північно-західній частині ареалу черняхівської культури (верхня та середня течії Дністра, верхів'я Західного Бугу) намічається відносно масивний краніологічний варіант, який характеризується доліхокранною черепною кришкою, низьким і вузьким обличчям, широкими і низькими орбітами. Він знаходить аналогії з синхронними серіями Центральної, Північно-Західної і Південно-Східної Литви [Ефимова, 1999а, с. 303].

У межиріччі Пруту і Дністра були поширені риси грацильного мезодоліхокранного типу, що йому властиві найменші серед чер-

* Результати обмірів краніологічних серій черняхівської культури, проведених П.М.Покасом, були використані С.Г.Єфімовою для аналізу антропологічних особливостей населення I тис. н.е. території Східної Європи [Ефимова, 1999а, с. 303-306].

Середні значення провідних одонтологічних ознак з могильників черняхівської культури України і Молдови

Місцезнаходження могильника / Ознака	с.Журавка		с.Успенка		с.Боромля		с.Гаврилівка		с.Холмське		с.Коблево		с. Будешти, Малаешти	
	Сегеда, 1994												Гравере. 1984	
	N	%	N	N	%	N	%	N	%	%	N	%	N	%
Краудінг I^2	26	30,8	5	10	20,0	8	0,0	6	33,3	20,0	10	20,0	20	6,3
Діастема I^1 - I^1	25	16.0	3	7	0,0	3	33,3	7	28,6	0,0	5	0,0	20	10,0
Редукція I^2	31	6,5	1	6	0,0	2	0,0	6	0,0	0,0	7	0,0	14	0,0
Лопатоподібні I^1	23	4,3	1	10	0,0	4	0,0	2	25,0	0,0	9	11,1	10	0,0
Редукція Ну на M^2	38	28,9	7	13	7,7	5	50,0	10	40,0	14,3	10	10,0	24	16,7
Горбик Карабеллі на M^1	32	28,1	6	12	8,3	16	25,0	7	57,1	66,7	12	58,3	24	25,0
Чотиригорбкові M_1	28	7,1	10	11	18,2	11	9,1	9	0,0	10,0	17	11,8	18	11,1
Шестигорбкові M_1	28	0,0	10	11	0,0	11	0,0	9	0,0	10,0	47	5,9	18	0,0
Чотиригорбкові M_2	36	97,2	5	13	0,0	8	100,0	11	90,9	80,0	18	88,9	25	92,7
Колінчата складка метаконіда на M_1	13	7,7	6	5	20,0	7	0,0	4	0,0	0,0	10	20,0	10	0,0
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	26	7,7	9	7	0,0	9	0,0	5	0,0	11,1	15	0,0	10	00
Т.а.т.і.	35	5,7	10	10	0,0	11	0,0	9	0,0	0,0	18	0,0	—	—
Варіант 2 (II) med на M_1	12	25,0	7	4	25,0	6	50,0	2	0,0	14,3	10	20,0	18	0,0
Варіант 2 (III) med на M_1	12	50,0	7	4	25,0	6	50,0	2	100,0	71,4	10	70,0	18	72,2
Варіант I ра (3) на M^1	7	14,3	2	1	0,0	3	50,0	—	—	50,0	5	40,0	—	—
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 4 – 6)	23	60,8	8	12	50,0	6	50,0	9	55,5	75,0	12	49,9	—	—
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 5 – 6)	23	21,8	8	12	50,0	6	50,0	9	11,1	37,5	12	16,6	—	—

Таблиця 6.7

Середні значення провідних одонтологічних ознак у збірних краніологічних серіях регіональних комплексів черняхівської культури України та Молдови

Комплекси / Ознаки	Подніпровський		Лівобережний		Дунайсько-дністровський	
	N	%	N	%	N	%
Лопатоподібні I^1	27	3,7	13	7,7	13	0,0
Горбик Карабеллі на M^2	38	26,3	17	11,8	32	25,0
Чотиригорбкові M_1	33	6,1	39	7,7	28	10,7
Шестигорбкові M_1	33	0,0	39	5,2	28	0,0
Чотиригорбкові M_2	42	97,6	22	95,4	33	94,5
Колінчата складка метаконіда на M_1	17	5,9	22	13,6	16	0,0
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	31	3,2	33	3,0	19	0,0
Варіант 2 (II) med на M_1	15	26,7	22	13,6	24	66,7

няхівських серій абсолютні розміри черепної кришки, більш вузьке і низьке обличчя.

Найближчі аналогії даному поєднанню ознак виявлені в збірній фракійській серії VII—V ст. до н.е. з території Румунії та Угорщини [Великанова, 1975, с.88].

У південній і південно-східній частині ареалу черняхівських пам'яток (Північне Причорномор'я) виокремлюються два краніологічних комплекси: мезокранний, середньошироколиций з відносно високими орбітами і середньопрофільованим обличчям і більш широколиций, мезобрахікранний варіант, який знаходить аналогії серед пізньосарматських серій [Ефимова, 1999, с. 303].

Ще один комплекс властивий краніологічним серіям черняхівської культури із могильників на території Румунії та Косанівського некрополя на Середньому Дністрі. За великими розмірами черепної кришки він тяжіє до груп північноєвропеоїдного походження [Великанова, 1975, с. 75].

Наявність локальних відмінностей засвідчують також одонтологічні дані [Segeda, 1994], які дають підстави для виділення на території України та Молдови трьох регіональних комплексів черняхівської культури, а саме: подніпровського, лівобережного та дунайсько-дністровського (табл.6.6, 6.7).

Подніпровський комплекс виділений на матеріалах черняхівської та переяслав-хмельницької серій, які охоплюють 49 че-

репів. Він характеризується середнім рівнем редукції першого нижнього моляра, помірною присутністю ознак «східної» орієнтації — лопатоподібних різців, колінчатої складки метаконіда та дистального гребеня тригоніда, середнім відсотком горбика Карабеллі, та середньонизьким — варіанта 2 (II) med (табл. 6.7). Наведене сполучення ознак відоме під назвою «середньоєвропейський одонтологічний тип».

Лівобережний комплекс виділений на матеріалах близьких між собою боромлянської, успенської та садівської серій (50 черепів). Він характеризується середньовисоким рівнем редукції першого нижнього моляра, дуже високою частотою горбика Карабеллі, дещо підвищеною (в європеоїдному масштабі) концентрацією деяких «східних» ознак, надто колінчатої складки метаконіда та балів 4-6 міжкореневого затікання емалі, дуже низьким відсотком варіанта 2 (II) med. Дане сполучення ознак властиве представникам східної гілки південного грацильного типу.

Дунайсько-дніпровський комплекс виділений за підсумками вивчення холмської, будештської та малаєштської серій (близько 70 черепів). Його визначальні риси: підвищений рівень редукції верхніх молярів, відсутність «східних» ознак, низьке значення горбика Карабеллі і, навпаки, дуже високе — варіанта II впадіння другої борозни метаконіда. За деякими характеристиками до груп цього комплексу тяжіє також коблівська вибірка. Основу даного комплексу складає грацильний одонтологічний компонент південного походження, аналогії якому серед синхронних груп досі невідомі.

Дуже своєрідним сполученням одонтологічних ознак характеризується гаврилівська серія, яку неможливо віднести до жодного з намічених комплексів.

Територіальна відповідність краніологічних і одонтологічних комплексів дозволяє ставити питання про роль окремих морфологічних компонентів у формуванні антропологічного складу населення черняхівської культури.

На думку Т.С.Кондукторової, фізичний тип черняхівських племен склався за участі двох компонентів, а саме: субдоліхокранного, з середнім за шириною обличчям і чітко окресленим носом, властивого пізнім скіфам степової зони Північного Причорномор'я, і більш доліхокранного високоголового, що характеризується меншими розмірами обличчя, пов'язаного з давнім населенням лісостепової зони України, морфологічні особливості якого простежуються «в серії скіфського часу Середньої Наддніпрянщини» [Кондукторова, 1979, с.67]. Обидва компоненти, як бачимо, мають місцеве походження.

Протилежну точку зору висловила С.Г.Єфімова. Зауваживши, що «пропорції обличчя і черепа черняхівців ближчі до європейських груп, ніж до скіфів» [Ефимова, 1999а, с.306], вона виділила в черняхівському ареалі два угруповання, а саме: а) варіанти з менш грацильною будовою обличчя і черепа; б) грацильні вузьколиці варіанти. До першої входить основний масив черняхівських серій, які, на думку цієї дослідниці, схожі з серіями ранньосередньовічних вестготів Кастилії, середньовічних мешканців о. Готланд у Балтійському морі, вихідцями з якого були готи, кашубсько-краєнською серією вельбарської культури і гото-гепідською вибіркою Силезії. Друге угруповання включає ряд черняхівських пам'яток (могильники Дерев'янé в Середній Наддніпрянщині, Курники на Поділлі та Малаешти в Прутсько-Дністровському межиріччі), вестготів Португалії, скандинавську серію гальштатського часу і пізніші матеріали із Мекленбурга [Ефимова, 1999, с.306]. Отже, за логікою С.Г Єфімової, всі могильники черняхівської культури на території України і Молдови були залишені германськими племенами.

Логічна пастка, до якої потрапила ця дослідниця, очевидна: навіть припущення про те, що інші етнічні групи, які входили до конгломерату черняхівських племен, не залишили після себе поховальних пам'яток, викликає суттєві заперечення. Висновки С.І.Єфімової абсолютно не узгоджуються з даними інших фахівців, які займались висвітленням даної проблематики [Кондукторова, 1972, 1979; Великанова, 1975 та ін.], і підсумками одонтологічних досліджень.

Для з'ясування «внеску» германських племен у формуванню антропологічних рис носіїв черняхівської культури звернемось до порівняльного аналізу одонтологічних характеристик черняхівських серій та черепів із двох некрополів так званої «масломенчської» групи, розташованих біля сс.Масломенч і Грудек на Південному Сході Польщі. На думку польського археолога А.Коковського, який виділив цю локальну групу серед черняхівсько-вельбарських пам'яток Побужжя, в її створенні, очевидно, брали участь готи і місцеві племена, асимільовані готами під час їхнього пересування у напрямку Мазов'я, Підляшшя, Полісся та Волині [Kokowski, 1987].

Аналіз одонтологічних ознак об'єднаної серії черепів масломенчської групи (табл.6.8) показує, що їй властиві високий рівень редукції нижніх молярів (M_1 — 14,0%), висока частота горбика Карабеллі, середньовисоке значення варіанта II метаконіда, дещо підвищена частота «східних» ознак, причому колінчата складка метаконіда зустрічається значно частіше (15,9%), ніж дис-

Таблиця 6.8

Середні значення провідних одонтологічних ознак краніологічних серій із могильників «масломенчської групи» на території Південно-Східної Польщі

Місцезнаходження могильника / Ознака	с.Грудек		с.Масломенч		«Група масломенчська», об'єднана серія	
	Сегеда, 1994					
	N	%	N	%	N	%
Краудінг I^2	4	0,0	2	0,0	6	0,0
Діастема I^1-I^1	4	25,0	1	0,0	5	0,0
Редукція I^2	6	0,0	5	20,0	11	9,1
Лопатоподібні I^1	9	11,1	16	12,5	25	12,0
Редукція Ну на M^2	13	38,5	18	16,7	31	25,8
Горбик Карабеллі на M^1	17	47,0	21	47,7	38	47,4
Чотиригорбкові M_1	21	9,5	29	17,1	50	14,0
Шестигорбкові M_1	21	14,3	29	3,4	50	8,0
Форма +5 на M_1	21	19,1	29	17,2	50	18,0
Чотиригорбкові M_2	13	76,9	18	94,4	31	87,1
Колінчата складка метаконіда на M_1	19	26,3	25	8,0	44	15,9
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	22	0,0	27	7,4	49	4,1
T.a.m.i.	24	0,0	28	3,6	52	2,0
Варіант 2 (II) med на M_1	16	37,5	24	29,2	40	32,5
Варіант 2 (III) med на M_1	16	37,5	15	62,5	21	52,5
Варіант I ра (3) на M^1	8	25,0	10	70,0	18	50,0
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 4 — 6)	14	50,0	17	53,0	31	51,6
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 5 — 6)	14	0,0	17	11,8	31	6,6

тальний гребінь тригоніда (4.1%) [Kozak-Zychman, Segeda, 1994]. Наведене поєднання характеристик властиве носіям північного грацильного типу, що здавна був поширений серед населення Скандинавії та Південно-Східної Прибалтики.

Порівняння одонтологічних комплексів об'єднаної «масломенчської» серії з черняхівськими вибірками України та Молдови свідчать про те, що відмінності між ними здебільшого носять принциповий характер. Переважна більшість останніх характеризується рисами середньоєвропейського і південного грацильного

типу, які відомі на території Подніпров'я та Північного Причорномор'я принаймні з доби неоліту та енеоліту і були властивими скіфській, сарматській і, очевидно, фракійській та праслов'янській людності. Винятком є лише гаврилівська серія, де виявлені деякі визначальні риси північного грацильного типу (наприклад, поєднання високого рівня редукції першого нижнього моляра з високою частотою колінчатої складки метаконіда). Прикметно, що її специфічні особливості (великі розміри мозкового черепа, широкі орбіти тощо) засвідчили й краніологічні дослідження, що, як пише Т.С.Кондукторова, «... до певної міри може служити доказом для зближення цієї серії з германцями» [Кондукторова, 1972, с.117].

Можливо, з германськими племенами пов'язаний також доліхокранний високоголовий, відносно широконосий та низькоорбітний морфологічний компонент із поховань з північною орієнтацією, аналогії якому простежуються серед синхронних груп Південної Балтії*.

Все ж сукупність краніологічних та одонтологічних даних вказує на те, що фізичний тип носіїв черняхівської культури України склався на місцевій основі, яку умовно можна назвати «скіфською»**. Частково це можна пояснити тим, що а) за своєю чисельністю готи й інші германські племена, безумовно, значно поступались місцевій людності, яка успадкувала морфологічні риси своїх попередників; б) серед германських племен був широко розповсюджений обряд кремації небіжчиків, що значно обмежує можливості антропологічного аналізу.

Відомо, що на рубежі I тис. до н.е. — I тис. н.е. в писемних джерелах з'явились перші згадки про слов'ян, яких вони називають спочатку «венедами», згодом — «антами» і «склавінами»***. Постає питання, чи можна зафіксувати присутність слов'янських племен серед носіїв черняхівської культури на підставі даних антропології?

Згідно з дослідженнями Т.О. Рудич, черепам із західноорієнтованих поховань Західної України (Чистилів, Романківці, Косаново,

* За спостереженнями Т.С.Рудич він склався на основі фізичного типу племен культур шнурової кераміки, характеризуючись північно-західними та західними напрямками антропологічних зв'язків [Рудич, 1999].

** Що ж до Прутсько-Дністровського межиріччя, то там істотну роль у формуванні фізичного типу населення черняхівської культури, очевидно, відігравав фракійський субстрат [Великанова, 1975, с.88; Segeda, 1994, s.132].

*** Детальну інформацію про писемні джерела рубежу і перших століть нашої ери містить праця В.Д.Барана, Д.Н.Козака, Р.В.Терпиловського (1991), присвячена походженню слов'ян.

Курники, Чернелів-Руський, Романове Село, Петриківці) властиві такі пропорції, які є типовими для слов'янських і, особливо, східнослов'янських серій X—XIII ст. За лицевим, орбітним, носовим показниками, співвідношенням висоти і півсуми поздовжнього і поперечного діаметрів, верхньої висоти обличчя і висоти черепа, висоти орбіт і висоти черепа, ширини носа і ширини обличчя, — ознаками, які чітко диференціюють германські, слов'янські і балтські серії — вони близькі до черепів із могильників в'ятицьких, володимирських, ярославських і тверських кривичів, сіверян і сільських некрополів полян. Схожі антропологічні типи були поширені також і серед деяких західнослов'янських груп — полян польських, віслян, ободритів [Рудич, 1999, с.131]. З наведеного можна дійти висновку про те, що слов'яни входили до конгломерату племен — творців черняхівської культури. Опосередковано про це свідчить також і близькість антрополого-одонтологічних характеристик черняхівської та давньоруської людності Правобережжя Середньої Наддніпрянщини [Segeda, 1994]. Подальші дослідження попри неабиякі складнощі, пов'язані з обмеженістю джерел, все ж дозволять чіткіше окреслити роль слов'ян у формуванні морфологічних рис людності черняхівської культури. Що ж до внеску самих «черняхівців» у генофонд їхніх спадкоємців на теренах України, то він є безперечним.

Наприкінці VII ст. в Південно-Східній Європі, включаючи Лівобережну Україну, поширились пам'ятки салтівської культури*, носіями якої були в основному іраномовні аланські та тюркомовні болгарські племена [Плетнева, 1981].

За підсумками краніологічних досліджень серед племен цієї історико-культурної спільноти досить чітко вирізняються два морфологічних типи, а саме: доліхомезокранний, середньоширококолиций, з гарно профільованим обличчям і різко виступаючим вузьким носом, відомий під назвою «салтівський», та брахікранний із відносно широким, дещо сплощеним обличчям і помірно виступаючим носом, за яким закріпилась назва «зливкінський». Перший з них, представлений в катакомбних могильниках верхів'їв Дону і Сіверського Дінця, знаходить аналогії серед синхронних аланських груп Північного Кавказу (могильники «Мощова балка» на Кубані, Херх в Осетії, Дубаюрт в Чечні, Дегва в Дагестані та ін.) [Алексеєв, 1962; Кондукторова, Сегеда, 1987; 1990];

* Більшість пам'яток салтівської культури датується VIII-IX ст., однак окремі групи нащадків протоболгар та аланів мешкали на Півдні України і в Молдові й значно пізніше (аж до XIV ст.).

другий, з деякою монголоїдною домішкою, вперше виявлений в ґрунтовому Зливкінському могильнику, вважається основним краніологічним варіантом ранніх болгар Східної Європи, поширеним також серед кочовиків Приаралля та Південного Уралу [Наджимов, 1955, Акимова, 1964; Рудь, 1987; Ефимова, 1991; Ефимова, Кондукторова, 1993].

Схожі результати були отримані й нами в процесі антропологоодонтологічного аналізу, який дозволив виокремити в ареалі салтівської культури північний, або лісостеповий, та південносхідний, або степовий варіанти [Сегеда, 1989, с.203].

Північний варіант, властивий аланам верхів'їв Дону та Сіверського Дінця (Верхньо-Салтівський, Маяцький і Дмитрівський могильники), характеризується дещо підвищеними в європейському масштабі частотами лопатоподібних різців, колінчатої складки метаконіда, дистального гребеня тригоніда, середньовисоким рівнем редукції нижніх молярів, дуже високим значенням горбика Карабеллі (табл.6.9). Наведений комплекс ознак є різновидом південного грацильного одонтологічного типу. Цікаво, що середньовічні аланські вибірки за багатьма найважливішими расово-діагностичними показниками будови зубів дуже близькі до носіїв північнокавказького одонтологічного комплексу, виділеного В.Ф.Кашибадзе (1984) на підставі досліджень сучасної людності Кавказу.

Південно-східний варіант виділяється на матеріалах Зливкінського, Кам'янського та Велико-Тарханського могиль-

Таблиця 6.9

Середні значення провідних одонтологічних ознак краніологічних серій салтівської культури

Місцезнаходження могильника / Ознаки / Автор	с. Верхній Салтів	с. Дмитрівське	с. Дивногір'я (мог. Маяки)	с. Великі Тархани
	Сегеда, 1987, 1990			
Лопатоподібні I^1	25,0 (4)	21,7 (60)	28,0 (25)	35,3 (17)
Горбик Карабеллі на M^1	40,6 (32)	43,7 (71)	52,6 (38)	28,3 (46)
4-горбкові M_1	3,7 (27)	8,8 (57)	12,0 (50)	7,9 (38)
6-горбкові M_1	11,1 (27)	1,7 (57)	2, 0 (50)	2,6 (38)
4-горбкові M_2	83,3 (18)	90,8 (55)	79,2 (53)	94,1 (34)
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	7,7 (26)	10,4 (48)	10,8 (37)	24,3 (37)
Колінчата складка метаконіда на M_1	8,2 (11)	13,3 (30)	28,0 (25)	28,0 (25)
Варіант 2 (11) med на M_1	15,4 (4)	18,2 (33)	22,2 (18)	20,8 (24)
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 4-6)	52,3 (21)	40,4 (52)	45,3 (53)	71,2 (45)

ників, залишених болгарськими племенами або їхніми нащадками. Будучи європеоїдним у своїй основі, він включає також істотну долю монголоїдного компонента, який виявляється у високій частоті лопатоподібних різців, колінчатої складки метаконіда, дистального гребеня тригоніда та низькому відсотку горбика Карабеллі. Є підстави думати, що даний комплекс склався у першій половині І тис. н.е. на території Приуралля та Середньої Азії внаслідок взаємодії місцевих європеоїдних (сарматських і, ймовірно, угорських) популяцій з прийшлими монголоїдними групами, поява яких у даних регіонах пов'язана з гунським нашестям.

Антрополого-одонтологічне дослідження дозволило також висвітлити деякі аспекти генетичних взаємостосунків людності салтівської культури. В цьому плані найцікавіші дані отримані в процесі внутрішньогрупового аналізу однієї з аланських серій — маяцької, що виявив істотні відмінності між чоловічими черепами, які характеризуються рисами південноєвропеоїдного грацильного типу, та жіночими, що для них властива наявність «степової» домішки [Кондукторова, Сегеда, 1987]. На наш погляд, це свідчить про наявність тісних шлюбних контактів між аланськими та болгарськими племенами, зумовлених їхньою територіальною близькістю та підпорядкуванням одній і тій же державі — Хазарському каганату.

6.5. Доба Київської Русі

За даними краніологічних досліджень середньовічні східні слов'яни — нащадки літописних племен Східної Європи характеризувались доволі однорідним європеоїдним комплексом морфологічних рис, а саме: доліхомезокранією, середнім за шириною чи вузьким обличчям, добре профільованим у горизонтальній площині, відносно широким, помірно чи різко виступаючим носом з високим переніссям. Поряд з цим, у міжгруповому розподілі деяких найважливіших ознак, надто черепного показника та ширини вилиць, простежуються певні закономірності [Алексеева, 1999, с. 164], що свідчить про наявність специфічних рис фізичної подоби окремих територіальних груп східнослов'янської людності.

Аналіз краніологічних матеріалів з давньоруських некрополів Русі-України [табл. 6.10] дозволив виокремити тут 4 морфологічні варіанти, носіями яких були нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів [Алексеева, 1973]. Два з них представлені в західних, ще два — в центральних та східних регіонах [табл. 6.11].

Таблиця 6.10

Провідні краніологічні ознаки давньоруської людності України*

Групи / Ознаки	Поляни київські		Поляни чернігівські	
	min—max	M	min—max	M
1. Поздовжній діаметр	180,4—186,4	183,9	181,7—183,3	182,5
8. Поперечний діаметр	137,4—140,4	139,2	137,3—138,5	138,1
9. Найменша ширина лоба	93,7—96,6	95,4	94,9—95,9	95,4
17. Висотний діаметр від ba	133,3—137,1	134,9	135,5—135,7	135,6
45. Діаметр вилиць	129,6—134,2	131,6	130,9—132,1	131,5
48. Верхня висота обличчя	67,4—69,3	68,3	67,0—68,5	67,8
51.Ширина орбіти (mf)	40,0—41,0	40,6	40,5—40,9	40,75
52.Висота орбіти	31,2—33,4	32,6	31,2—31,5	31,35
54.Ширина носа	23,3—26,0	24,9	25,3—25,6	25,45
55.Висота носа	49,1—51,3	50,0	49,7—50,2	49,95
77 Назомалярний кут	132,5—141,0	137,2	138,2—138,8	138,6
Zm Зиго-максилярний кут	124,5—128,1	126,4	125,3—128,6	126,95
32.Кут профіля лоба (nasion)	79—85,9	82,5	84,2—84,8	84,1
72.Загальний кут обличчя	81,0—86,3	83,8	83,0—84,0	83,5
75 (1) Кут виступання носа	24,6—32,5	29	28,1—28,2	28,15
8 : 1 Черепний показник	73,9—77,1	75,6	74,7—76,3	75,5
48 : 45 Верхньолицевий показник	50,7—52,9	51,7	50,9—52,3	51,6
52:51.Орбітний показник /mf/	73,6—83,5	79,9	76,6—77,8	77,2
54:55.Носовий показник	47,3—52,9	50,1	51—51,1	51,15

*За даними Т.О. Рудич (1999)

Групи / Ознаки	Поляни переяславські	Сіверяни		Древляни	
	M	min—max	M	min—max	M
1. Поздовжній діаметр	186,6	187,7—191,5	189,8	186,2—187,9	187,1
8. Поперечний діаметр	138,1	134,1—136,9	135,6	142,6—143,1	140,4
9. Найменша ширина лоба	96,7	95,5—97,9	96,9	98,6—99,0	98,8
17. Висотний діаметр від ba	134,9	136,7—140,2	138,6	139,7—139,8	136,0
45. Діаметр вилиць	135,5	130,5—133,6	131,7	136,6—137,1	136,9
48. Верхня висота обличчя	69,8	67,6—72,8	69,4	69,4—72	70,7
51.Ширина орбіти (mf)	41,3	39,4—42,9	41,6	41,2—42,9	42,1
52.Висота орбіти	31,7	31,6—32,9	32,1	31,3—32,0	31,7
54.Ширина носа	25,1	25,7—26,0	25,9	23,6—24,7	24,2
55.Висота носа	50,1	48,8—52,5	51,3	48,8—50,7	48,8
77 Назомалярний кут	137,5	136,9—137,8	137,3	139,5*	139,5
Zm Зиго-максилярний кут	128,5	123,9—128,81,4	126,3	126,6*	126,6
32.Кут профіля лоба (nasion)	84,1	81,4—85,9	83,5	87,0—87,2	87,1
72.Загальний кут обличчя	84,3	83,8—84,8	84,2	86,1—86,5	86,3
75 (1) Кут виступання носа	28,7	27,3—30,8	28,6	26,2—34,7	30,5
8 : 1 Черепний показник	74,1	70,4—73,0	71,7	75,9—76,7	76,3
48: 45 Верхньолицевий показник	52,9	50,5—55,4	52,5	52,7	52,7
52:51.Орбітний показник /mf/	77,0	74,2—81,0	77,3	72,9—77,6	75,3
54:55.Носовий показник	50,0	49,3—51,5	50,1	48,7—49,0	48,9

*Ознака визначена лише в одній серії (могильник Возвягель).

Продовження таблиці 6.10

Групи / Ознаки	Волиняни	Тиверці	
	M	min—max	M
1. Поздовжній діаметр	190,9	186,5—189,1	187,8
8. Поперечний діаметр	140,4	140,8—143,1	141,9
9. Найменша ширина лоба	96,6	96,2—96,4	96,3
17. Висотний діаметр від ba	136,0	136,2—135,3	135,25
45. Діаметр вилиць	134,4	135,2—133,6	131,7
48. Верхня висота обличчя	70,8	69,1—73,6	71,35
51.Ширина орбіти (mf)	40,6	41,8—43,2	42,5
52.Висота орбіти	31,3	32,8—33,3	33,05
54.Ширина носа	25,0	25,6—25,9	25,8
55.Висота носа	50,6	50,6—52,5	51,6
77 Назомалярний кут	—	138,7—139,1	139,0
Zm Зиго-максилярний кут	—	126,1—126,5	126,3
32.Кут профіля лоба (nasion)	85,3	78,8—81,4	80,1
72.Загальний кут обличчя	85,7	83,2—83,4	83,3
75 (1) Кут виступання носа	33,8	27,7—33,1	30,4
8 : 1 Черепний показник	73,5	75,7	75,7
48: 45 Верхньолицевий покажчик	52,6	51,0—54,4	52,7
52:51.Орбітний показник /mf/	77,0	76,0—79,6	77,8
54:55.Носовий показник	49,4	48,8—51,0	49,9

В Середній Наддніпрянщині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) переважали риси мезодоліхокранного типу з середніми розмірами обличчя і, зокрема, середньою шириною вилиць, вираженим горизонтальним профілюванням обличчя та помірним виступанням носа. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялись від київської трохи нижчим головним показником, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі серії з некрополів Правобережжя (Княжа гора, Сагунівка та ін.) за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя схожі з черепами нащадків древлян. З наведеного можна зробити висновок про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини. На користь цієї тези свідчить також а) підвищена

Краніологічні типи давньоруського населення України (за Т.І.Алексєєвою)

	Доліхкраний		Мезодоліхокраний	
	відносно широколиций	середньолиций	відносно широколиций	середньолиций
Черепний показник	73—74	71—73	75	74—76
Ширина вилиць	134—136	130—133	135	130—132
Кут виступання носа	31—32	27—30	30	27—29
Носовий показник	49—51	50—51	50	50—52
Племінні території	Волиняни, полоцькі кривичі	Сіверяни, радимичі, дреговичі, смоленські кривичі, тверські кривичі	Тиверці, уличі, древляни	Поляни чернігівські, переяславські, київські

варіабельність багатьох важливих ознак (поздовжній і виличний діаметри, черепний і верхньолицевий показники, назомолярний кут), виявлена в краніологічній серії з некрополів Поросся [Орлов, Моця, Покас, 1985, с.60]; б) приналежність окремих груп населення даного регіону до різних одонтологічних типів, а саме: середньоєвропейського (збірні серії із мм. Києва та Любеча і сс. Григорівки та Бучаків), південного грацильного (с. Казаровичі) та своєрідного «степового», властивого протоболгарам та пізньосередньовічним тюркомовним кочівникам [с. Лука] [табл.6.12].

В середній течії Десни, басейні Сейму і верхів'ях Сули, де в другій половині I тис. н.е. мешкали літописні сіверяни, в давньоруський час був поширений доліхокранний середньолиций тип, який знаходить певні аналогії серед нащадків радимичів, дреговичів, смоленських та тверських кривичів. За більшістю провідних краніологічних ознак він схожий з попереднім, відрізняючись від нього трохи довшою формою черепної кришки та вужчим обличчям.

У верхів'ях Здвижу, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувались древляни, Г.Ф.Дебец, Т.О.Трофімова та Т.І.Алексєєва виділяли мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти поширені і на захід від окресленої території — у верхів'ях Стиру та Горині, де вони пов'язані з курганними похованнями на горизонті. Що ж стосується поховань в ямах під курганними насипами, які частіше зустрічаються в межиріччі Стиру та Горині — ареалі волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, однак

Таблиця 6.12

Середні значення провідних одонтологічних ознак краніологічних серій давньоруського часу із могильників України

Місцезнаходження могильника	сс.Григорівка, Бучаки (збірна серія)	с. Лука	с.Казаровичі	мм.Київ, Любеч (збірна серія)	с. Липове	м. Галич
Ознаки / Автор	Сегеда, 1999			Гравере, 1987	Сегеда, 1999	
Лопатоподібні I^1	5,0 (20)	0,0 (4)	0,0 (4)	0,0 (4)	11,1 (9)	0,0 (4)
Редукція на M^2	32,5 (32)	33,0 (12)	33,3 (15)	29,9 (67)	29,6 (27)	22,2 (17)
Горбик Карабеллі на M^1	49,9 (30)	44,0 (28)	37,6 (16)	37,1 (35)	30,8 (39)	63,6 (22)
4-горбкові M_1	6,7 (30)	10,0 (10)	13,3 (15)	6,7 (15)	3,6 (28)	10,7 (28)
6-горбкові M_1	6,7 (30)	10,0 (10)	6,7 (15)	0,0 (15)	3,6 (28)	0,0 (28)
4-горбкові M_2	77,0 (26)	92,9 (14)	93,3 (15)	80,0 (20)	88,4 (26)	54,6 (33)
Колінчата складка метаконіда на M_1	3,3 (30)	20,0 (5)	0,0 (10)	0,0 (9)	14,3 (19)	5,9 (17)
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	3,1 (32)	33,3 (9)	13,3 (15)	0,0 (8)	7,1 (28)	0,0 (32)
Варіант 2 (II) med на M_1	37,5 (16)	28,6 (7)	27,3 (11)	40,0 (10)	12,5 (16)	42,9 (14)
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 4-6)	62,1 (29)	33,3 (21)	27,3 (11)	-	29,7 (37)	

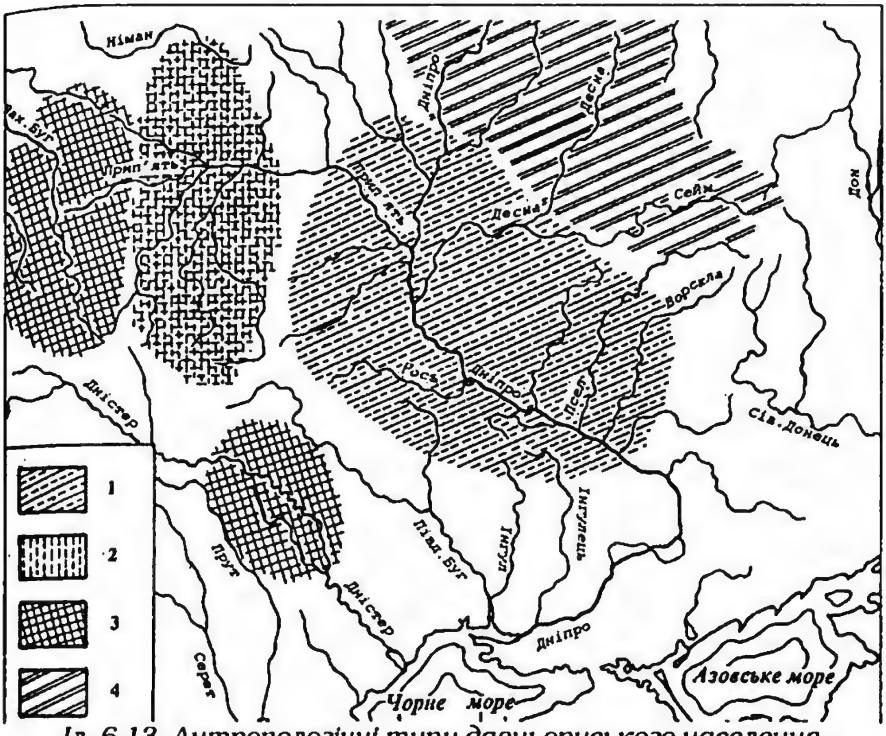

Іл. 6.13. Антропологічні типи давньоруського населення України. (За Т.І. Алексєєвою, 1973):

1 — мезокефальний середньолиций; *2* — доліхокефальний широколиций; *3* — мезокефальний широколиций; *4* — доліхокефальний середньолиций.

відрізняється від нього більш видовженою і трохи нижчою формою черепної кришки, а також дещо вужчим обличчям.

Давньоруське населення Середнього Подністров'я — території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами — характеризувалось мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, дуже широкими і невисокими орбітами, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям, середнім виступанням носа. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древлян.

Для перевірки статистичної реальності намічених вище морфологічних варіантів звернемось до результатів канонічного аналізу 84 давньоруських серій, проведеного С.Г.Ефімовою [Ефимова, 1999, с.186 — 199]. За значеннями 1-ї перемінної, яка відо-

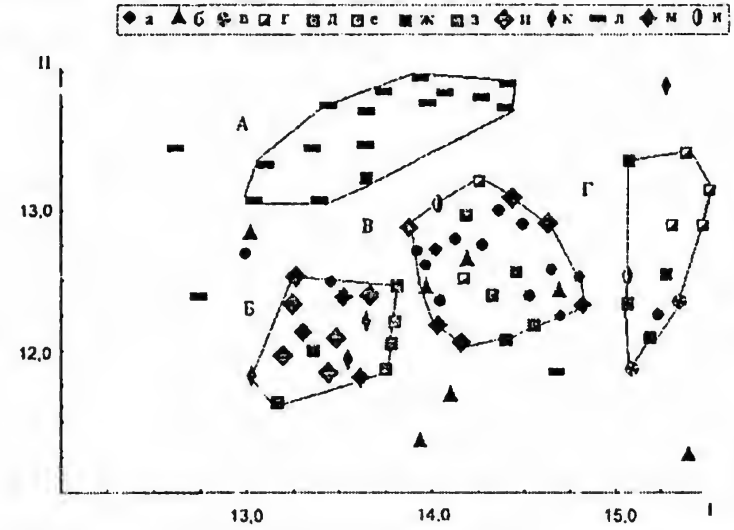

Іл. 6.14. Взаємостосунки антропологічних типів східних слов'ян доби Київської Русі за даними канонічного аналізу (за С.Г.Єфімовою, 1999)

Умовні позначення: а — поляни; б — сіверяни; в — древляни; г — волиняни; д — дреговичі; є — радимичі; ж — людність басейну р.Німан; з — смоленсько-полоцькі кривичі; і—кривичі Середньої і Верхньої Волги; к — північні групи кривичів; д — словени новгородські; м — в'ятичі; н — слов'яни Подністров'я.

бражає ступінь загальної масивності обличчя та мозкового черепа, пропорції обличчя та носової області, на території України і в суміжних регіонах чітко виокремлюються два основних територіальних комплекси: західний та східний. Перший з них локалізується в області Середнього та Верхнього Подністров'я, басейні Прип'яті та Верхнього Подніпров'я, охоплюючи ті краніологічні серії, які характеризуються видовженим масивним черепом, відносно широким обличчям, високими, нешироками орбітами, вузьким носом, що сильно виступає з площини лиця. Ареал другого — Середня Наддніпрянщина та Дніпровське Лівобережжя. Тут зосереджені мезоморфні варіанти, що їм властива середня масивність доліхомезокранного черепа, відносно нешироке обличчя та помірне виступання носа. Отже, наявність специфічних рис краніологічного типу нащадків літописних племен,

що мешкали на території сучасної України, підтверджується статистичними критеріями.

Неоднорідність антропологічного типу давньоруської людності України, засвідчена даними краніології та одонтології, пояснюється а) наявністю кількох варіантів фізичного типу слов'ян, які утворились внаслідок змішування носіїв різних морфологічних типів на території їхньої «прабатьківщини»; б) розмаїттям антропологічних варіантів давнього населення України в дослов'янський період.

Аналіз наявних на сьогодні краніологічних даних свідчить про те, що відносна широколицість як одна з визначальних рис слов'ян у найбільш виразній формі простежується серед північно-західних груп давньоруської людності України — нащадків літописних древлян і волинян. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи належать до кола масивних північних європеоїдів. Північні напрямки етногенетичних зв'язків нащадків древлян і волинян пояснюються не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною цього могли бути їхні безпосередні контакти. На думку В.В.Сєдова, частина поховальних комплексів давньоруського часу на Волині, де використовувалось каміння при зведенні насипів, була залишена дреговицько-ятвязьким населенням [Седов, 1970, с.81; 1982, с.105]. З цим погоджується й О.П.Моця, відзначивши на деяких могильниках даної території характерну для балтських чоловічих поховань східну орієнтацію померлих [Моця, 1993, с.136]. Присутність ятвягів на території Правобережного Полісся зафіксував також Б.А.Звіздецький [Звіздецький, 1997]*.

Вище вже йшлося про те, що широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Північної Буковини і Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки південно-західної групи літописних племен — тиверців і уличів. Аналізую-

* За усним повідомленням Т.О.Рудич, черепи з давньоруського м.Возвягель характеризуються мезокранією, широколицістю, тенденцією до ослаблення горизонтального профілювання обличчя, помірним виступання носа. Цей своєрідний комплекс краніологічних ознак знаходить чіткі аналогії зі збірною краніологічною серією ятвягів II-V ст.

Іл. 6.15. Давньоруський мешканець Галицької землі (реконструкція С.О. Горбенка)

чи морфологічні витоки слов'ян у цих регіонах. М.С.Великанова вказала на різкі відмінності між ними і їхніми безпосередніми попередниками — носіями черняхівської культури. Ці відмінності носять наскільки виразний характер, що, за словами дослідниці, «повністю виключають ймовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я прибулим» [Федоров, Чеботаренко, Великанова, 1984, с.95]. Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М.С.Великанова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялась вихідцями з північніших областей східнослов'янського ареалу.

В одній із краніологічних серій з території Середнього Подністров'я (василівській) простежується певна тенденція до високолицесті, високоорбітності та вузьконосості — ознак, властивих західним слов'янам. Аналізуючи варіації лицевого, орбітного та носового показників у згаданій серії, М.С.Великанова зауважує, що вони «ухиляються в західнослов'янському напрямку і лежать по суті поза східнослов'янськими межами коливань цих ознак» [Великанова, 1975, с.110]. Це дійсно так, хоча причини цих відхилень можуть мати різне пояснення: а) василівська серія походить з кам'яних саркофагів біля давньоруського храму, які належала знаті, родинні зв'язки якої простирались далеко за межі Середнього Подністров'я; б) морфологічні особливості василівської серії вказують на певну антропологічну спорідненість східних і західних слов'ян карпатського регіону. Останнє здається більш пе-

Таблиця 6.13

Порівняльна характеристика слов'янських краніологічних серій із василівського могильника і некрополів карпатського регіону*

Регіон	Молдова				Олтенія		Мунтенія	
Серія / Ознака	Василів XII пд.		Дойна, Траян XIII—XVI ст.		Вербичиора Турну-Северин XII-XVI ст.		Страулешти I и II, Брагадиру-Зимнича, Кокони XIV—XVI ст.	
8:1 Черепний показник	1	75,7	6	83,4	57	78,6	3	78,4
45. Вилицевий діаметр	8	132,2	12	132,3	38	130,8	37	132,2
54:55 Носовий показник	7	48,8	13	47,7	40	47,1	39	49,1
52:51a Орбітний показник (від d)	7	82,4	14	82,6	44	80,0	36	82,2

*Джерело: Федоров, Чеботаренко, Великанова, 1984, с. 95.

реконливим: і за носовим, і за орбітним показником василівська вибірка дуже схожа зі слов'янськими серіями карпатського регіону, які походять з території сучасної Румунії [табл.6.13]. Характерно, що й сучасні українці Карпат за своїми фізичними рисами (включаючи й відносно вузький ніс та вищі орбіти) досі мають широкі аналогії серед своїх західних сусідів: словаків, південно-західних поляків, окремих груп чехів та ін.

Південними сусідами подністровських слов'ян були носії балкано-дунайської культури — осілі нащадки «болгарської» частини населення салтівської культури. Уявлення про фізичний тип цієї групи середньовічної людності Південно-Східної Європи дає остеологічна колекція з могильника Лимбарь (XII—XIУ ст.), розташованого в центральній частині сучасної Молдови. За підсумками її дослідження М.С.Великанова дійшла висновку про те, що в антропологічному складі «лимбарців» доволі чітко простежується два компоненти, а саме: високорослий, суббрахікранний, широколиций, вузьконосий, з легкою монголоїдною домішкою, властивий чоловікам, та доліхокранний, з вужчим обличчям та ширшим носом, що характеризував жінок [Великанова, 1975, с.121]. Перший з них пов'язаний з протоболгарами, другий — слов'яна-

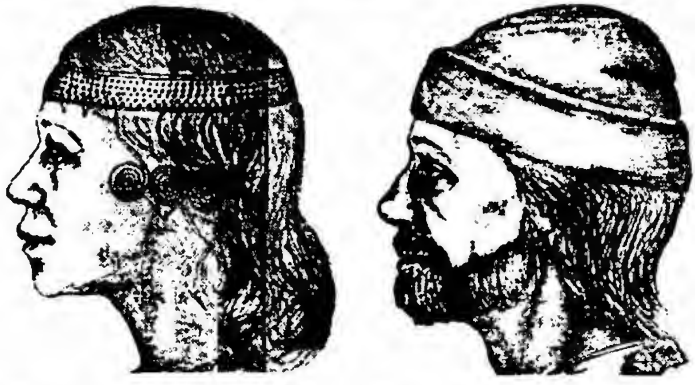

Іл. 6.16. Давньоруські мешканці Середньої Наддніпрянщини (реконструкція Т.С.Балуєвої)

ми, що є незаперечним свідченням шлюбних контактів між колишніми кочовиками та давньоруською людністю Придністров'я. Посилаючись на відсутність «степового» компонента в бранештській серії, М.С.Великанова висунула припущення про однобічний напрямок цих контактів [Федоров, Чеботаренко, Великанова, 1984, с.94], що, на наш погляд, маловірогідно. Слід враховувати, що могильник біля с.Бранешти датується X—XI ст., а лимбарський — XI—XIV ст.

На принципово іншій основі склався антропологічний тип давньоруського населення Середньої Наддніпрянщини, де напередодні утворення Київської Русі існував могутній полянський племінний союз. Як і всім іншим східнослов'янським групам, йому були властиві специфічні пропорції лицевого скелета (відносно низьке лице з низькими орбітами і досить широким носом), за якими воно відрізнялось від більш високолицих, високорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури I пол. I тис. н.е. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, ці групи доволі схожі. Останнє, на думку М.С.Великанової, «дозволяє припустити певну роль черняхівського елемента у формуванні антропологічного типу полян» [Великанова, 1975, с.107]. Ще категоричніше з цього приводу висловилась Т.І.Алексєєва: «поляни по суті є безпосередніми нащадками черняхівців» [Алексеева, 1974а, с.75], однак це, безумовно, перебільшення: весь комплекс наявних на сьогодні да-

них свідчить про те, що фізичні риси русичів Середньої Наддніпрянщини склались у процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів — грацильного черняхівського та масивнішого, носієм якого, очевидно, були племена празько-корчакської культури. На жаль, фізичний тип останніх залишається невідомим внаслідок обряду кремації, поширеного серед слов'янських племен до запровадження християнства.

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Лівобережжя — нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліплявська та інші групи). Показовою в цьому відношенні є краніологічна серія з некрополя XI—XII ст. біля с.Камінне [Дяченко, Покас, Сухобоков, 1984] на правому березі середньої течії ріки Псел: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам масивного компонента. Що ж стосується назомалярного та зиго-максилярного кутів, які є мірилом ступеню сплощення обличчя, то за цими ознаками черепи з камінського некрополя виразно тяжіють до краніологічної серії з Верхнього Салтова [Алексєєв, 1962]. З наведеного випливає, що морфологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участі принаймні трьох компонентів: «власне слов'янського», черняхівського та салтівського (аланського)*. На такі самі висновки наводить і порівняння одонтологічних характеристик давньоруської, салтівської (аланської)* та черняхівської людності цього регіону України**.

Порівняння черняхівських та аланських серій свідчить про певні відмінності між ними: алани були більш високолицими, мали довший ніс, ширші орбіти, сильніше розвинений надбрівний рельєф. Однак у них є й деякі спільні риси, що стосуються основ-

* Одним із перших схожість фізичних рис аланів та слов'ян відзначив В.П.Алексєєв. «В усякому разі немає сумніву, — писав він з цього приводу, — що типи, які увійшли до складу слов'ян, відіграли значну роль у формуванні фізичної подоби населення, яке залишило Салтівський могильник» [Алексєєв, 1962, с. 81]. Це, безумовно, так, але доцільніше вести мову не про всіх слов'ян, а лише про нащадків деяких східнослов'янських племен, а саме: сіверян, в'ятичів і, частково, полян.

** Про вплив алано-сарматського антропологічного компонента на формування одонтологічного комплексу давньоруської людності Лівобережного Подніпров'я див.: Сегеда, 1988, с. 29.

них розмірів черепної кришки, кутів виступання обличчя й носа [Кондукторова, 1972, с. 118]* , а також рівня редукції нижніх молярів та концентрації «східних» одонтологічних ознак. Наявність спільних рис фізичної будови, властивої цим групам, пояснюється тим, що вони склались на основі «неопонтійського» субстрату. На думку В.В.Бунака, він протягом тривалого часу переважав у степовій зоні Східної Європи, де здавна взаємодіяли носії середньоєвропейських та давньосередземноморських, тобто південноєвропеоїдних варіантів [Происхождение и этническая история русского народа, 1965, с.184—190]. Починаючи з I тис. до н.е., «неопонтійські» антропологічні типи були тісно пов'язаними зі скіфо-сарматським світом.

З наведеного випливає: просуваючись територією Дніпровського Лівобережжя, слов'яни асимілювали місцеву людність, набувши домішки «неопонтійського» типу, властивого їхнім попередникам у даному регіоні. Нагадаємо, що ці давні південноєвропеоїдні риси (відносно темне забарвлення волосся та очей, інтенсивніший розвиток третинного волосяного покриву, тобто росту волосся на грудях і розвитку бороди у чоловіків тощо) й досі простежуються в багатьох регіонах Лівобережної України.

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово ставилось питання про роль кочівницького (східного) компонента у формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини за доби Київської Русі і знахідками кочівницьких поховань у давньоруських некрополях. Ще в кінці минулого століття Д.Я.Самоквасов отримав на території колишнього Канівського повіту невелику краніологічну серію, яка характеризувалась рисами, не властивими давньоруській людності цього регіону, а саме: брахікранією, низькою висотою склепіння черепа, великими розмірами обличчя, слабким його профілюванням в горизонтальній площині, низьким кутом виступання носа і т.п. [Алексеева, 1973, с. 59]. За цими ознаками, що вказують на наявність певної монголоїдної домішки, вона близька до черепів зі зливкінського могильника VIII—IX ст. [Наджимов, 1955], залишеного тюркомовними болгарами. Черепи з монголоїдними рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщи-

* Особливо схожі за своїми антропологічними характеристиками алани й черняхівські групи Північного Причорномор'я [Кондукторова, 1972, с.118].

Іл. 6.17. Пізній кочовик (реконструкція С. О.Горбенка)

ни, надто в Пороссі. Так, певна монголоїдна домішка (сплощеність обличчя в горизонтальній площині, слабке виступання носових кісток із площини обличчя тощо) властива трьом із восьми жіночих черепів із Миколаївського ґрунтового могильника [Зіневич, 1967, с. 141]. Ще в виразнішій формі вона фіксується на чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепах із могильника поблизу с.Хутір Половецький, звідки походить усього 26 черепів. Зокрема, чоловічим черепам з поховань № 9 (22), 3 (12), 9 (8), 9 (15) властиві нешироке, низьке, дещо сплощене обличчя, слабке виступання носа, невисоке перенісся тощо, що й вплинуло на загальну характеристику серії [Зіневич, 1967, с.142]. Три із вісімнадцяти чоловічих черепів, знайдених під час розкопок могильника біля с.Яблунівка (поховання № 11, 28, 31), відзначались сплощеністю обличчя [Орлов, Моця, Покас, 1985, с.59]. Наявність «східної» домішки (високі частоти колінчатої складки, шестигорбкових M_1 і, особливо, дистального гребеня тригоніда) властива й одонтологічному комплексу краніологічної серії із могильника біля с. Лука. Присутність кочівницького компонента в Пороссі в давньоруський час і спричинила деяке ослаблення європеоїдного комплексу ознак, властиве сучасній людності даного регіону України.

Слід мати на увазі, що домішка кочівницького компонента в давньоруських серіях фіксується лише тоді, коли її носії мають певні монголоїдні риси. Якщо ж вони відсутні, то «вловити» її дуже тяжко, а то й неможливо взагалі. Так, печеніги . причорноморських степів характеризувались майже європеоїдним комплексом ознак [Восточные славяне. Антропология и этническая история, 1999, с. 191], і,

Таблиця 6.14

Середні значення провідних краніологічних ознак давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини та кочовиків південноруських степів

Групи	Населення Поросся		Населення Переяславщини		Населення Чернігівщини		Кочовики X — XII ст.	
Автори	Зіневич,1967, Покас, 1985		Алексєєва, 1973				Дебец, 1948	
Ознаки	N	M	N	M	N	M	N	M
1. Поздовжній діаметр	64	183,4	85	186,6	32	183,3	35	181,3
8. Поперечний діаметр	60	141,5	84	138,3	29	137,3	35	150,5
8 : 1 Черепний показник	58	76,4	82	74,7	28	74,7	35	83,2
17. Висотний діаметр від ba.	48	134,4	80	134,9	31	135,9	20	134,2
45. Діаметр вилиць	38	130,5	69	132,5	22	130,9	29	141,1
48. Верхня висота обличчя	49	68,7	79	69,8	28	68,5	32	73,8
48: 45 Верхньолицевий показник	37	52,7	68	52,9	20	52,3	25	53,1
54 : 45 Носовий показник	-	-	82	50,0	28	51,1	13	46,2
77 Назомалярний кут	40	138,5	42	137,5	23	138,2	—	—
Zm Зигомаксилярний кут	41	126,2	33	128,1	17	125,3	—	—
78 Загальний кут обличчя	40	84,0	63	84,3	23	83,0	25	86,3
75 (1) Кут випинання носа	30	29,4	53	28,7	12	28,2	24	31,9

природно, оцінка їхнього внеску в генофонд давньоруської людності пов'язана з неабиякими труднощами. Що ж до половців, то, за даними А.В.Шевченка, вони відзначались своєрідним поєднанням расових прикмет, а саме: широкого, високого, сплощеного обличчя, властивого носіям монголоїдних типів, та різкого виступання носа, притаманного південним європеоїдам [Шевченко, 1980, с.161]. Останнє вказує на те, що поява черепів з монголоїдними рисами в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини, скоріше за все, пов'язана саме з цією групою кочових тюркомовних племен. Ще

однією причиною наявності «східної» домішки в середньовічної людності Поросся може бути присутність тут ясів (аланів), полонених у 1029 р. синами Володимира Святославовича [Моця, Покас, 1998].

Для оцінки ступеню «східних» впливів на антропологічний склад давньоруської людності Поросся звернімось до підсумків порівняльного аналізу, проведеного П.М.Покасом. Він залучив до цього дві збірні краніологічні серії: пороську, куди включив черепи з могильників біля сс. Миколаївка, Хутір-Половецький, Яблунівка і на Замковій Горі літописного Юр'єва, та кочівницьку, яка походить із курганів Харківської та Дніпропетровської областей [Орлов, Моця, Покас, 1985, с.59—60]. Попри певну неоднорідність населення Поросся, середні значення більшості провідних ознак (черепний показник, вилицевий діаметр, горизонтальне профілювання обличчя тощо) вказують на його схожість з іншими синхронними давньоруськими групами Середньої Наддніпрянщини (табл.6.14). Що ж до морфологічних рис кочовиків — носіїв так званого туранського типу, то він, характеризуючись брахікранією, високим, широким обличчям, склався на зовсім іншій основі [Дебец, 1948, с.263]. Наведене застерігає від перебільшення ролі кочівницького компонента в генофонді давньоруської людності Поросся.

Специфічними рисами фізичної подоби характеризувалось осіле середньовічне населення Нижнього Подніпров'я, яке залишило ґрунтові могильники біля сс.Каїри [Зіневич, 1960], Кам'янка [Кондукторова, 1957], Велика Знам'янка (могильник Мамай-Сурка) [Литвинова, 2000], Благовіщенка [Козловський, 1992]. В історико-археологічній літературі висловлювались різні думки щодо його етнічного складу. Так, за С.О.Плетньовою, згадані пам'ятки належали до змішаних бродницько-половецьких груп, куди входили також печеніги, торки, слов'яни, алани, сармати, болгари [Плетньова, 1981, с.221]. А.О.Козловський вважав, що XII — першій пол. XIII ст. тут переважали слов'яни — вихідці із Середньої Наддніпрянщини, які змішались із нащадками уличів, аланів, болгар, і, можливо, половців [Козловський, 1992, с.174—175]. О.Б.Бубенок дійшов висновків про те, що Кам'янський некрополь був залишений ясами чи бродниками [Бубенок, 1997, с. 171—172]. Як бачимо, більшість дослідників вважали, що етнічний склад середньовічного осілого населення Нижнього Подніпров'я був неодорідним.

Аналіз морфологічних особливостей черепів з могильників Каїри та Мамай-Сурка показав, що їх загалом можна віднести до

мезо- чи суббрахікранних варіантів, які характеризуються середніми та малими розмірами обличчя, добре або помірно профілюваним у горизонтальній площині, чітко окресленим носом, що досить виразно виступає з площини лиця. Подібне поєднання ознак загалом властиве «понтійським» варіантам європеоїдної раси, широко представленим серед середньовічних аланських племен Кавказу та Східної Європи. Зазначимо, що в могильнику Мамай-Сурка фіксується й певний «східний» компонент, який виявляється в сплощенні верхнього й середнього відділів лицевого скелета й слабкому випинанню носових кісток, властивих окремим черепам [Литвинова, 2000, с.371].

Що ж до краніологічної серії із Кам'янського могильника, то вона відзначається брахікранією, середнім за шириною обличчям, виразною тенденцією до сплощення обличчя в горизонтальній площині, помірним виступанням носа — комплексом ознак, що вказує на наявність певної монголоїдної домішки [Кондукторова, 1957, с.56). Це ж стосується і одонтологічних характеристик, а саме: високих частот лопатоподібних різців (33,3%), дистального гребеня тригоніду (33,3%), колінчатої складки метаконіда (30,8%), шестигорбкових перших нижніх молярів (9,8%) тощо. Впадає до ока, що за більшістю провідних антрополого-одонтологічних маркерів кам'янська серія відчутно тяжіє до черепів із Зливкінського та Благовіщенського могильників (табл.6.15).

Наявність двох основних морфологічних компонентів в антропологічному складі осілого середньовічного населення Нижнього Подніпров'я підтвердив й аналіз внутрігрупової структури краніологічної серії із могильника Мамай-Сурка, проведений Л.В.Литвиновою шляхом застосування кількох методів статистичного аналізу. Перший з них характеризується мезокранією, високим склепінням черепа, вузьким і низьким обличчям, добре профільованим у горизонтальній площині, зі значним випинанням носа; другий — брахікранією, низьким мозковим черепом, дещо сплощеним обличчям, помірним випинанням носа [Литвинова, 2000, с. 372]. З наведеного випливає, що у формуванні антропологічного складу цієї групи середньовічної людності Нижнього Подніпров'я переважали носії «салтівського» та «зливкінського» краніологічних типів. Крім того, в цьому процесі могли брати участь і південні групи давньоруської людності, здебільшого, нащадки тиверців, які залишили Бранештський могильник [Литвинова, 2000, с.377].

Відомо, що в давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служи-

Таблиця 6.15

Середні значення провідних одонтологічних ознак краніологічних серій із могильників степової зони доби Київської Русі

Місцезнаходження могильника / Ознаки / Автор	с.Благовіщенка	с.Іллічівка (мог.«Зливки»)	смт.Кам'янка
	Сегеда, 1987, 1990		
Лопатоподібні I [1]	25,0 (8)	33,3 (12)	33,3 (12)
Горбик Карабеллі на M^1	19,1 (21)	22,2 (27)	14,3 (21)
4-горбкові M_1	15,8 (19)	12,5 (16)	19,1 (21)
6-горбкові M_1	5,3 (19)	6,3 (16)	9,5 (21)
4-горбкові M_2	80,0 (20)	100,0 (14)	81,8 (22)
Дистальний гребінь тригоніда на M_1	25,0 (12)	13,3 (15)	33,3 (21)
Колінчата складка метаконіда на M_1	22,3 (18)	33,3 (12)	30,8 (13)
Варіант 2 (II) med на M_1	46,2 (13)	9,1 (11)	20,0 (15)
Міжкореневий затік емалі на M^2 (бали 4—6)	61,1 (18)	66,7 (21)	66,7 (21)

ли в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (германського) компонента у формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Запорукою його вирішення є антропологічні відмінності між середньовічними германцями та східними слов'янами: як уже згадувалось вище, пересічний германець характеризувався трохи нижчою черепною кришкою, дещо вищим обличчям і вищими орбітами, а також вужчим носом, ніж східний слов'янин.

Особливої уваги стосовно порушеної проблематики заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідкіля походить багато варязьких речей. Шестовицькі черепи характеризуються мезодоліхокранією, дуже вузьким, середньої висоти обличчям, помірним виступанням носа. На думку дослідниці шестовицьких черепів Г.П.Зіневич, вони репрезентують слов'янську групу , найімовірніше локальну групу сіверян [Зіневич, 1961, с. 47]. З цим можна було б погодитись, якщо не брати до уваги відносну низькоголовість та високорбітність шестовицької серії — ознак, що вказують на наявність германського морфологічного компонента. Торкаючись цього питання, Т.І.Алексєєва зауважує: «Тут явно спостерігається змішування норманських та слов'янських рис» [Алексеева, 1973, с.267], хоча і не висловлює міркувань з приводу їхньої «питомої ваги».

Аналізуючи морфологічні особливості краніологічної серії зі Старої Ладоги, норманське походження якої не викликає сумнівів, С.Л.Санкіна та О.Г.Козінцев залучили для порівняння з нею 38 вибірок зі Східної, Західної та Північної Європи, включаючи й шестовицьку. За підсумками проведеного дослідження вони дійшли добре аргументованих висновків про близькість морфологічних комплексів середньовічних германців, населення Старої Ладоги та Шестовиці, основу яких становить поєднання низького видовженого черепа з високими орбітами [Санкина, Козинцев, 1995, с.103]. Наочним підтвердженням цього висновку є дендрограма, побудована на підставі кластерного аналізу матриці відстаней Махаланобіса, для розрахунку яких залучались поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепної кришки, найменша ширина лоба, вилицевий діаметр, розміри носа та орбіти. Так, шестовицька вибірка опинилась в одному кластері з населенням Старої Ладоги, середньовічними лівами, британцями, шведами, ісландцями, норвежцями та ірландцями (іл.6.18). Отже, норманський (германський) компонент все ж відіграв істотну роль у формуванні даної групи.

Т.І.Алексєєва зробила спробу визначити його наявність ще в двох серіях давньоруського часу — з чернігівських та київських некрополів — і в обох випадках отримала негативні результати. Характерно, що сумарна київська серія більше, ніж інші давньоруські вибірки Східної Європи відрізняється від середньовічних германців. За словами дослідниці, «... жодних слідів (варягів. — Автор) в антропологічному вигляді населення міста не виявлено» [Алексеева, 1973, с.267].

Присутність варягів у князівських дружинах безперечна — вона засвідчена численними писемними джерелами. Та й у зовнішності деяких київських князів (наприклад, Ярослава Мудрого) відзначені окремі риси їхніх скандинавських пращурів [Герасимов, 1949]. Однак, за підрахунками П.П.Толочка, поховання варягів та їхніх родичів у київському некрополі становили лише 3—3,5% від загальної кількості [Толочко, 1990, с.117]. Природно, що за таких умов виявити скандинавську (північноєвропейську) домішку в сумарній серії практично неможливо.

Загалом, антропологічний склад населення південноруських земель утворився в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів як слов'янського, так, частково, і неслов'янського походження. У ньому знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що мали місце на теренах сучасної України і за її межами впродовж тисячоліть.

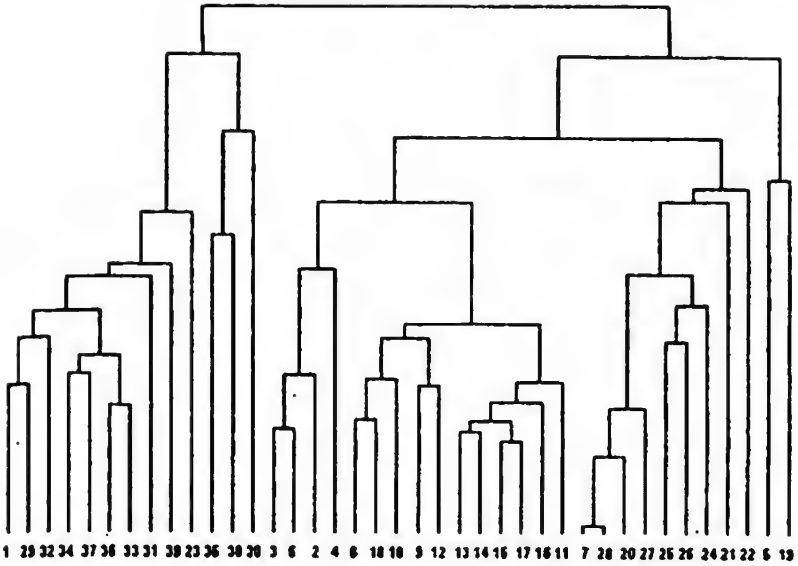

Іл. 6.18. Результати кластерного аналізу матриці відстаней Махалонобіса (D^2) між середньовічними групами Європи (за С.Л.Санкіною і О.Г.Козінцевим, 1995)

Умовні позначення краніологочних серій: 1 — Стара Ладога XI — XII ст.; 1а — Стара Ладога (глибокі поховання) XI — XII ст.; 1б — Стара Ладога (неглибокі поховання) XI — XII ст.; 2 —Псков XIV — XVI ст.; 3 — Славенка XIII — XIV ст.; 4 — Раглиці XIV — XVI ст; 5 — Приладожжя XI — XIII ст.; 6 — Конезер'я XIII — XIV ст.; 7 — Удрай XI — XIV ст.; 8 — Ожогіно XIII — XIV ст.;9 — Рутиліци XIII — XV ст.; 10 — Волосово XII — XV ст.; 11 —Волгово XIII — XIV ст.; 12 — Плещевиці XIII — XIV ст.; 13 — Бесєда XII — XIV ст.; 14 — Калитіно та ін. XII — XIII ст.; 15 — Артюшкіно та ін. XII- XIII ст.; 16 — Борниці та ін. XII — XIII ст.; 17 — Нов. Заріччя та ін. XII — XIII ст.; 18 — Гатчина XII — XIV ст.; 19 — Ольгин Хрест XI — XIII ст.; 20 — Смоленськ XII — XIII ст.; 21 — кривичі полоцькі X — XII ст.; 22 — кривичі смоленські X — XII ст.; 23 — Шестовиця IX — X ст.; 24 — ободрити X — XII ст.; 25 — поморяни X — XII ст.; 26 — поляни (польські) X — XII ст.; 27 — латгали X — XII ст.; 28 — сели X — XII ст.; 29 — ліви X — XII ст.; 30 — ести XI — XIII ст.; 31 — Норвегія (залізний вік); 32 — Британія (залізний вік); 33 — Середня Швеція (Вестерхус) XII — XIV ст.; 34 — Швеція X — XIII ст; 35 — Данія VI — VIII ст.;36 — Ісландія 1 (епоха вікінгів); 37 — Ісландія2 (XI — XII ст.); 38 —Германія (рядові могили) VI — VIII ст.; 39 — Ірландія VI — VIII ст.

ПІСЛЯМОВА

Залучення нових систем морфологічних ознак дозволило: а) дати загальну антропологічну характеристику українців на підставі широкого комплексу расово-діагностичних маркерів; б) виокремити на території України регіональні антропологічні варіанти (зони); в) простежити витоки фізичних рис сучасної людності за даними палеоантропології.

За підсумками комплексного аналізу, серед українців загалом переважає відносно високий зріст, брахікефалія, здебільшого доволі темний колір волосся і очей, відносно широке обличчя з середнім горизонтальним профілюванням, переважання прямої спинки носа. Крім того, їм властиві помірна редукція зубної системи, яка поєднується з низькою частотою маркерів «східного» походження — лопатоподібної форми верхніх медіальних різців, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складки метаконіда тощо; середньонизький дельтовий індекс, середньовисокий індекс Каммінса, середньовисока кількість узорів на гіпотенарі, середньонизька частота осьових карпальних трирадіусів t; середня частота міжпальцевих додаткових трирадіусів. На Півночі, Заході і Півдні України спостерігаються відхилення від наведеного комплексу ознак, що дає підстави для виділення в її межах чотирьох антропологічних зон, а саме: північної, центральної, західної та південної.

Північна зона охоплює Волинь, Правобережне та Лівобережне Полісся, Північ Галичини. Згідно з даними соматології, у цих регіонах України розповсюджені волинський, поліський, валдайський, або деснянський та ільменсько-дніпровський морфологічний варіанти, які за певними характеристиками (відносно широке і невисоке обличчя, помірний розвиток третинного волосяного покриву, світліша пігментація волосся тощо) тяжіють до білорусів, західних росіян, східних литовців і східних естонців — носіїв так званого «валдайсько-верхньодніпровського» антропологічного комплексу. Відзначалось, що на Волині і Правобережному Поліссі — прадавній колисці слов'янства — збереглися деякі архаїчні риси фізичного типу (Ф.Вовк, Р.Єндик, В.Д. Дяченко), витоки яких сягають неолітичної доби. Ці спостереження добре узгоджуються з

одонтологічними даними, які засвідчили наявність на Північному Заході України «класичних» варіантів так званого середньоєвропейського типу, який вважається «антропологічним еквівалентом» балто-слов'янської єдності, що мала місце у минулому. Їхні найдавніші різновиди (дуже низький рівень редукції нижніх молярів і майже повна відсутність ознак «східної» орієнтації) представлені в краніологічних серіях із могильників дніпро-донецької культури епохи неоліту. Територія північної зони майже повністю збігається з ареалом одного із дерматогліфічних варіантів українців, який, відзначаючись низьким дельтовим індексом, знаходить аналогії серед білорусів басейну ріки Прип'ять та росіян Північного Заходу та Півночі Російської Федерації. Про наявність північних зв'язків людності Українського Полісся свідчать також дані гематології (Данилова Є.І., Старовойтова Р.О.).

Центральна антропологічна зона охоплює майже всю Середню Наддніпрянщину, більшу частину Поділля і Слобожанщини. Тут, за даними В.Д.Дяченка, поширений центральноукраїнський тип, властивий більшості українців. За багатьма соматологічними характеристиками він є проміжним між крайніми морфологічними варіантами, зосередженими в північних, західних та південних областях України, що, пояснюється а) давніми етногенетичними процесами; б) змішуванням вихідців із різних куточків історичних українських земель в добу середньовіччя. У деяких районах Середньої Наддніпрянщини, надто в Пороссі, простежується певна степова (монголоїдна) домішка, пов'язана із впливом кочівницьких груп давньоруського часу. Загалом вона носить незначний характер: її можна виявити лише в порівнянні з тими популяціями, які відзначаються найбільш «європеоїдною» будовою обличчя. Крім того, в центральній зоні присутній південноєвропеоїдний компонент, засвідчений соматологічними, одонтологічними і, особливо, дерматогліфічними даними. Так, майже третина вибірок Середньої Наддніпрянщини (Південна Київщина, Східне Поділля, Південно-Західна Полтавщина належать до південного дерматогліфічного комплексу України, який за своїми характеристиками (підвищений дельтовий індекс, відносно низький індекс Каммінса, невисока кількість міжпальцевих додаткових трирадіусів тощо) знаходить аналогії серед гагаузів, болгар, молдаван, окремих груп південних росіян.

Західна зона обіймає Закарпаття, гірські райони Карпат, Прикарпаття та Захід Буковини. За даними соматології, тут виокремлюються два локальні варіанти: східний та західний. Людність

східної частини Українських Карпат, надто гуцули Закарпаття і Буковини, характеризуються рисами, властивими носіям «динарських» варіантів (яскраво виражена брахікефалія, вузьке і високе обличчя, дуже темне волосся, найвищий в Україні відсоток темних очей і опуклих спинок носа), широко представлених на Балканах і суміжних з ними територіях серед чорногорців, сербів, боснійців, північно-західних румунів, південно-західних словаків, окремих груп греків і угорців. На Північному Заході Українських Карпат спостерігається деяке ослаблення брахікефалії, збільшення ширини обличчя, іноді — зменшення зросту і поява світлих відтінків кольору волосся і очей. Схожий комплекс ознак часто зустрічається серед поляків і етнічних груп басейну Верхнього і Середнього Дунаю: словенців, хорватів, німців, австрійців.

Територія західної антропологічної зони практично повністю збігається з ареалом карпатського одонтологічного комплексу, який за рівнем редукції зубів ухиляється від сумарної української вибірки в напрямку південного грацильного типу, поширеного серед південних європеоїдів. Південно-західні зв'язки українців Карпат засвідчують також дані дерматогліфіки та гематології. Загалом західна зона може розглядатись як своєрідний «місток» між антропологічними типами українського народу й етнічних груп Центральної та Південної Європи.

Висловлювалась думка, що в антропологічному складі українців Карпат та Буковини простежується вплив давнього фракійського компонента, наявність якого виявляється у відносно темній пігментації волосся та очей, інтенсивному розвиткові третинного волосяного покриву та переважанні випуклих спинок носа над увігнутими (В.Д.Дяченко, Т.І.Алексєєва). Певною мірою на це вказує також схожість одонтологічних характеристик дунайсько-дністровського варіанта черняхівської культури і карпатського комплексу сучасної людності України. Однак остаточному вирішенню даного питання перешкоджає обмеженість палеоантропологічних даних.

Південна антропологічна зона України охоплює значну частину Буковини, Північно-Західне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я, де В.Д.Дяченко на підставі соматологічних даних виділив прутський і нижньодніпровський варіанти. Обидва варіанти, які відрізняються між собою за деякими ознаками будови обличчя, характеризуються наявністю «нео-

понтійських» (південноєвропеоїдних) рис, тобто менш округлою формою голови, високим зростом, темною пігментацією волосся та очей, значним розвитком третинного волосяного покриву. У південній зоні представлений південно-східний одонтологічний комплекс, розташований в «південній смузі грацильності» на території України, що спричинено впливом південноєвропеоїдного морфологічного компонента. Наявність останнього засвідчують також дані дерматогліфіки та гематології.

Поширення південноєвропеоїдних рис у цій зоні пов'язано з впливом «неопонтійського» субстрату, який протягом тривалого часу переважав у степовій смузі Східної Європи, де принаймні з енеолітичної доби активно взаємодіяли носії протоєвропейських та давньосередземноморських варіантів. Починаючи з I тис. до н.е., «неопонтійські» антропологічні типи були поширені серед іраномовних скіфо-сарматських племен (В.В.Бунак), включаючи й середньовічних аланів басейну Сіверського Дінця. Через них він увійшов до антропологічного складу сіверян, а згодом — українців Лівобережного та Нижнього Подніпров'я. У південній зоні України фіксуються також сліди давнього монголоїдного кочівницького компонента, який був принесений сюди протоболгарами, кочовиками доби Київської Русі, окремими групами кримсько-татарської людності.

Попри наявність у межах України антропологічних зон, відмінності між окремими територіальними групами українського народу носять помірний характер, що дало підстави Ф.Вовку виділити «український», І.Раковському та С.Руденку — «альпоадріяцький», В.Д.Дяченку — «центральноукраїнський», Т.І.Алексєєвій — «подніпровський» типи, які, за висновками цих фахівців, охоплюють переважну більшість українців. Відсутність різких відмінностей між людністю різних регіонів України засвідчили підсумки статистичного аналізу одонтологічних та дерматогліфічних даних. Всі обстежені системи ознак вказують на поступове посилення південноєвропеоїдного компонента з Півночі на Південний Захід, Південь і Південний Схід України. Що ж до загальної антропологічної оцінки українців — носіїв дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів, — то вони займають проміжне положення між північними та південними європеоїдами, тяжіючи до останніх.

Відомо, що деякі російські вчені XIX — початку XX ст. вслід за істориком М.Погодіним намагались довести відсутність генетичної спадковості між середньовічною та сучасною людністю України. «Малорос, — писав із цього приводу антрополог Є.М. Чепурковський [1924], — найновіший поселенець, що змінив після татарського ярма дотатарську людність». Ці й подібні твердження суперечать фактичним даним.

За підсумками краніологічних досліджень, в добу Київської Русі на нинішній етнічній території українського народу мешкали носії двох основних морфологічних варіантів: масивного, властивого древлянам, волинянам, тиверцям та уличам, та грацильнішого, притаманного полянам і сіверянам. Сучасна людність України споріднена з представникам обох варіантів: із першими їхріднить ступінь виступання та будова носа, з другими — розміри обличчя [Алексеева, 1973, с. 203]. Дуже глибока лінія морфологічної спадковості, пов'язана з доліхокранним вузько- і низьколицим типом, простежується в Середній Наддніпрянщині, а саме: племена тшинецької культури доби бронзи → скіфи лісостепової смуги → населення черняхівської культури → нащадки літописних полян → сучасні українці. На такі ж висновки наводять антрополого-одонтологічні дані: починаючи з енеолітичної доби, в Середній Наддніпрянщині представлений один і той самий тип — середньоєвропейський, який взаємодіяв з грацильними варіантами південного походження.

Загалом, в антропологічному складі українського народу знайшли відображення багатовекторні етногенетичні процеси, що мали місце на Південному Заході Східної Європи упродовж тисячоліть. У них брали участь різні за походженням морфологічні компоненти, витоки котрих можна знайти як на території України, так і за її межами, а саме: в Центральній Європі, на Балканах, в Південній Балтії, на Північному Кавказі, в Поволжі, Приуралі, Середній Азії та в інших регіонах Євразії. Слід мати на увазі, що фізичні риси українців почали формуватись задовго до появи слов'янства на історичній арені. «Коли ми кажемо, що є автохтонами на нашій землі, — писав із цього приводу В.Петров [1992, с.25], — що живемо на ній не від VI ст. по Різдву, а ще від III тис. перед Різдвом, ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була

плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, у бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині». З цими словами тяжко не погодитись.

Таблиця 1

Лінгвальна поверхня верхніх різців (бали лопатоподібності, %)

Групи	Медіальні різці (I^1)						Латеральні різці (I^2)				
	N	0	1	2	3	Σ2+3	0	1	2	3	Σ2+3
Українці											
Волинська обл.											
1. Ставровижівський р-н	110	58,2	41,8	0,0	0,0	0,0	110	43,6	55,5	0,9	0,9
Рівненська обл.											
2. Рокитнівський р-н	100	86,0	12,0	2,0	0,0	2,0	100,0	68,0	29,0	3,0	3,9
3. Гощанський р-н	90	73,4	22,2	4,4	0,0	4,4	90	66,6	26,7	6,7	6,7
Житомирська обл.											
4. Олевський р-н	102	59,8	39,2	1,2	0,0	1,0	102	42,1	53,9	4,0	4,0
5. Ємільчинський р-н	110	81,8	18,2	0,0	0,0	0,0	110	61,0	34,5	4,5	4,5
6. Малинський р-н	100	76,0	12,0	2,0	0,0	2,0	98	43,9	53,1	3,0	3,0
7. Овруцький р-н	162	53,7	44,4	1,9	0,0	1,9	155	49,0	45,8	5,2	5,2
8. Народицький р-н	96	57,3	39,6	3,1	0,0	3,1	86	47,7	50,0	2,3	2,3
Київська обл.											
9. Чорнобильський р-н	52	57,0	38,5	3,8	0,0	3,8	51	41,2	54,9	3,9	3,9
10. Поліський р-н	109	59,6	34,9	5,5	0,0	5,5	105	45,7	47,6	6,7	6,7
11. Макарівський р-н	85	56,5	41,2	2,3	0,0	2,3	80	42,5	53,8	3,7	3,7
12. Обухівський р-н	102	84,7	14,7	1,0	0,0	1,0	102	59,8	29,4	10,8	10,8
13. Богуславський р-н	98	81,7	15,3	3,0	0,0	3,0	98	47,9	43,9	8,2	8,2
14. Сс. «Половецькі»	89	91,0	7,9	1,1	0,0	1,1	89	53,9	37,1	9,0	9,0
Чернігівська обл.											
15. Ріпкинський р-н	100	78	20,0	2,0	0,0	2,0	100	49,0	49,0	2,0	2,0
16. Менський р-н	102	87,3	9,8	2,9	0,0	2,9	100	62,0	29,0	9,0	9,0
Полтавська обл.											
17. Лохвицький р-н	100	82,0	17,0	1,0	0,0	1,1	97	58,7	39,2	2,1	2,1
18. Глобинський р-н	89	68,5	30,4	1,1	0,0	1,1	87	51,7	44,8	3,5	3,5
Вінницька обл.											
19. Калинівський р-н	90	75,6	23,3	1,1	0,0	1,1	89	59,6	33,7	6,7	6,7
Івано-Франківська обл.											
20. Калуський р-н	97	72,1	25,8	2,1	0,0	2,1	98	52,1	41,8	6,1	6,1

21. Верховинський р-н	89	70,8	27,0	2,2	0,0	2,2	89	58,5	40,4	1,1	1,1
Чернівецька обл.											
22. Хотинський р-н	95	93,7	6,3	0,0	0,0	0,0	94	67,0	30,8	2,2	2,2
Закарпатська обл.											
23. Виноградівський р-н	98	95,9	3,1	1,0	0,0	1,0	99	69,7	27,3	3,0	3,0
24. Великоберезнянський р-н	86	61,1	37,2	1,2	0,0	1,2	86	55,8	43,0	1,2	1,2
Росіяни											
Костромська обл.											
25. Галичський р-н	81	83,9	11,1	4,9	0,0	4,9	81	56,7	32,1	9,8	9,8
Володимирська обл.											
26. Олександрівський р-н	103	91,2	5,8	2,9	0,0	2,9	103	50,5	43,6	5,8	5,8
Тульська обл.											
27. Тульський р-н	169	46,2	47,9	5,9	0,0	5,9	94	59,1	33,9	6,5	6,5
Орловська обл.											
28. Новосільський р-н	100	90,0	9,0	1,0	0,0	1,0	100	70,0	26,0	4,0	4,0
Ставропольський край											
29. Лівокумський р-н	116	51,7	37,9	10,4	0,0	10,4	11,0	46,4	41,8	11,8	11,8
Білоруси											
Рівненська обл.											
30. Рокитнівський р-н	79	92,4	6,3	1,3	0,0	1,3	78	74,4	19,2	6,4	6,4
Мінська обл.											
31. Слуцький р-н	99	84,9	13,0	3,0	0,0	3,0	99	55,6	39,4	5,0	5,0
Поляки											
Львівська обл.											
32. Мостиський р-н	80	86,3	12,5	1,2	0,0	1,2	79	64,6	29,1	6,3	6,3
Молдавани											
Чернівецька обл.											
33. Новоселицький р-н	102	92,1	6,9	1,0	0,0	1,0	102	62,8	29,4	7,8	7,8
Греки											
Донецька обл.											
34. Велико-Новосілківський р-н (греки-еліни)	119	76,5	18,5	5,0	0,0	5,0	68	47,0	41,2	11,8	11,8
35. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	59	67,8	30,5	1,7	0,0	1,7	54	42,6	50,0	7,4	7,4

Таблиця II

Форма верхніх молярів (бали редукції гіпоконуса, %)

Групи	Перший моляр (M^1)						Другий моляр (M^2)					
	N	4	4-	3+	3	Σ3+, 3	N	4	4-	3+	3	Σ3+, 3
Українці												
Волинська обл.												
1. Старовижівський р-н	74	81,1	18,9	0,0	0,0	0,0	58	1,7	41,4	31,0	25,9	56,9
Рівненська обл.												
2. Рокитнівський р-н	95	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	79	8,9	40,5	11,4	39,2	50,6
3. Гощанський р-н	74	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	63	9,5	54,0	4,8	31,7	36,5
Житомирська обл.												
4. Олевський р-н	66	89,4	10,6	0,0	0,0	0,0	52	3,9	36,5	11,5	48,1	59,6
5. Ємільчинський р-н	109	94,6	3,6	0,0	0,0	0,0	93	1,1	49,4	8,6	40,9	49,5
6. Малинський р-н	94	98,3	1,7	0,0	0,0	0,0	69	5,8	46,4	13,0	34,8	47,8
7. Овруцький р-н	105	100	0,0	0,0	0,0	0,0	58	5,2	36,2	7,2	41,4	48,6
8. Народицький р-н	62	85,5	14,5	0,0	0,0	0,0	24	0,0	33,3	16,7	50,0	66,7
Київська обл.												
9. Чорнобильський р-н	42	95,2	4,8	0,0	0,0	0,0	21	0,0	38,1	4,8	57,1	61,9
10. Поліський р-н	67	98,5	1,5	0,0	0,0	0,0	41	4,9	43,9	12,2	39,0	51,2
11. Макарівський р-н	70	94,3	5,7	0,0	0,0	0,0	47	0,0	57,4	10,6	31,9	42,5
12. Обухівський р-н	98	96,9	3,1	0,0	0,0	0,0	78	0,0	59,0	9,0	32,0	41,0
13. Богуславський р-н	91	90,1	8,8	1,1	0,0	1,1	61	6,5	45,9	27,9	19,7	47,6
14. Сс. «Половецькі»	91	96,7	2,2	0,0	1,1	1,1	69	7,2	56,5	1,5	34,7	36,3
Чернігівська обл.												
15. Ріпкинський р-н	98	98,0	2,0	0,0	0,0	0,0	88	6,8	50,0	11,4	31,8	43,2
16. Менський р-н	93	97,8	2,2	0,0	0,0	0,0	70	8,6	42,9	12,8	35,7	48,5
Полтавська обл.												
17. Лохвицький р-н	99	96,0	2,0	0,0	2,0	2,0	80	5,0	66,2	2,5	26,3	28,8
18. Глобинський р-н	89	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	74	6,8	54,0	5,4	33,8	39,2
Вінницька обл.												
19. Калинівський р-н	90	95,6	4,4	0,0	0,0	0,0	60	3,3	51,7	15,0	30,0	45,0
Івано-Франківська обл.												
20. Калуський р-н	98	96,9	3,1	0,0	0,0	0,0	73	1,3	60,2	5,5	32,9	38,4
21. Верховинський р-н	91	97,8	2,2	0,0	0,0	0,0	64	4,7	51,5	9,4	34,4	43,8
Чернівецька обл.												
22. Хотинський р-н	97,9	2,1	0,0	0,0	0,0	0,0	48	4,1	41,7	12,5	41,7	54,2

Закарпатська обл.												
23. Виноградівський р-н	93	98,9	0,0	0,0	0,0	0,0	68	2,9	47,1	7,4	42,6	50,0
24. Великоберезнянський р-н	60	91,7	8,3	0,0	0,0	0,0	36	2,8	47,2	27,8	22,2	50,0
Росіяни												
Костромська обл.												
25. Галичський р-н	77	96,1	2,6	1,3	0,0	1,3	72	9,7	58,3	12,5	19,4	31,9
Володимирська обл.												
26. Олександрівський р-н	100	95,0	3,0	0,0	2,0	2,0	79	2,5	48,1	24,0	25,3	59,3
Тульська обл.												
27. Тульський р-н	128	97,7	2,3	0,0	0,0	0,0	57	3,5	35,1	12,3	49,1	61,4
Орловська обл.												
28. Новосільський р-н	93	95,7	4,3	0,0	0,0	0,0	79	2,5	58,2	13,9	25,3	39,2
Ставропольський край												
29. Лівокумський р-н	110	96,2	3,8	0,0	0,0	0,0	41	0,0	53,6	9,8	36,6	46,4
Білоруси												
Рівненська обл.												
30. Рокитнівський р-н	96,8	1,4	0,0	0,0	0,0	48	8,3	48	41,7	10,4	39,6	50,0
Мінська обл.												
31. Слуцький р-н	96	97,9	2,1	0,0	0,0	0,0	64	6,3	48,4	10,9	34,4	45,3
Поляки												
Львівська обл.												
32. Мостиський р-н	77	98,7	0,0	0,0	1,3	1,3	37	5,4	59,5	2,7	32,4	35,1
Молдавани												
Чернівецька обл.												
33. Новоселицький р-н	102	96,0	4,0	0,0	0,0	0,0	75	4,0	57,4	9,3	29,3	38,6
Греки												
Донецька обл.												
34. Велико-Новосілківський р-н (греки-елліни)	100	97,0	3,0	0,0	0,0	0,0	56	0,0	41,1	19,6	37,3	58,9
35. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	50	94,0	6,0	0,0	0,0	0,0	33	3,0	48,5	21,2	27,3	48,8

Таблиця III

Горбик Карабеллі на першому верхньому молярі (бали, %)

Групи	N	0	1	2	3	4	5	3-5	2-5
Українці									
Волинська обл.									
1. Старовижівський р-н	87	19,6	10,3	29,7	14,9	16,1	18,4	48,4	70,1
Рівненська обл.									
2. Рокитнівський р-н	94	33,0	21,3	24,5	9,6	7,4	4,2	21,2	45,7
3. Гощанський р-н	74	54,0	6,7	18,9	9,6	6,8	4,1	20,5	39,4
Житомирська обл.									
4. Олевський р-н	90	31,1	12,2	34,5	3,3	11,1	7,8		56,7
5. Ємільчинський р-н	109	46,8	12,8	21,1	9,2	7,3	2,8	19,3	40,4
6. Малинський р-н	99	47,8	7,0	28,3	10,1	2,0	5,1	17,2	45,5
7. Овруцький р-н	138	21,0	12,3	39,3	13,8	6,5	6,5	26,8	66,7
8. Народицький р-н	88	32,5	6,8	31,8	10,2	9,1	6,8	26,1	57,9
Київська обл.									
9. Чорнобильський р-н	44	6,8	13,6	40,9	6,8	29,6	2,3	38,7	79,6
10. Поліський р-н	95	28,4	10,5	39,0	10,5	9,5	2,1	22,1	61,1
11. Макарівський р-н	59	16,9	18,6	23,7	10,2	22,1	8,5	40,8	64,5
12. Обухівський р-н	100	39,0	14,0	35,0	3,0	4,0	5,0	12,0	47,0
13. Богуславський р-н	100	36,0	19,0	26,0	11,0	6,0	2,0	19,0	45,0
14. Сс. «Половецькі»	91	31,8	31,9	22,2	4,4	6,6	3,3	14,3	36,3
Чернігівська обл.									
15. Ріпкинський р-н	100	35,0	23,0	25,0	5,0	6,0	6,0	17,0	42,0
16. Менський р-н	101	31,7	17,8	25,8	9,9	7,9	6,9	24,7	50,5
Полтавська обл.									
17. Лохвицький р-н	100	44,0	17,0	25,0	6,0	5,0	3,0	14,0	39,0
18. Глобинський р-н	90	50,0	18,9	12,2	2,2	10,0	6,7	18,9	31,1
Вінницька обл.									
19. Калинівський р-н	90	42,2	11,1	26,7	10,0	4,4	5,6	20,0	46,7
Івано-Франківська обл.									
20. Калуський р-н	97	41,2	12,4	23,7	9,3	9,3	4,1	22,7	46,4
21. Верховинський р-н	91	41,8	15,4	19,8	13,2	7,7	2,1	23,0	42,8
Чернівецька обл.									
22. Хотинський р-н	94	31,9	19,2	27,7	10,6	7,4	3,2	21,2	48,9

Закарпатська обл. 23. Виноградівський р-н	98	32,5	26,5	28,6	12,2	5,1	4,1	21,4	50,0
24. Великоберезнянський р-н	75	33,3	12,0	6,7	20,0	16,0	12,0	48,0	54,7
Росіяни *Костромська обл.* 25. Галичський р-н	79	32,9	10,1	30,3	16,4	6,3	3,8	26,5	56,8
Володимирська обл. 26. Олександрівський р-н	99	44,4	10,1	30,3	7,1	8,1	0,0	15,2	45,5
Тульська обл. 27. Тульський р-н	166	36,1	10,9	25,9	16,3	6,6	4,2	27,1	53,0
Орловська обл. 28. Новосільський р-н	97	40,2	10,3	23,7	17,5	7,2	1,0	25,7	49,4
Ставропольський край 29. Лівокумський р-н	116	39,6	9,4	33,0	14,2	3,8	0,0	18,0	51,0
Білоруси *Рівненська обл.* 30. Рокитнівський р-н	80	35,0	12,5	25,0	18,8	5,0	3,7	27,5	52,5
Мінська обл. 31. Слуцький р-н	99	40,4	23,2	24,3	10,1	1,0	1,0	12,1	36,4
Поляки *Львівська обл.* 32. Мостиський р-н	78	43,0	6,3	27,9	15,2	3,8	3,8	22,8	50,7
Молдавани *Чернівецька обл.* 33. Новоселицький р-н	101	17,8	26,7	29,7	12,9	6,9	6,0	25,8	55,5
Греки *Донецька обл.* 34. Велико-Новосілківський р-н (греки-елліни)	113	28,3	7,1	23,9	30,1	8,0	2,6	40,7	64,6
35. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	52	36,5	1,9	32,7	21,2	5,8	1,9	28,9	61,6

Кількість горбиків і типи узорів коронки першого нижнього моляра (%)

Групи	N	y6	+6	x6	Σ6	y5	+5	x5	?5	Σ5	y4	+4	x4	?4	Σ4
Українці *Волинська обл.* 1. Старовижівський р-н	68	0,0	0,0	0,0	2,9	64,7	14,7	2,9	5,9	88,2	4,4	4,4	0,0	0,0	8,8
Рівненська обл. 2. Рокитнівський р-н	96	2,1	0,0	1,0	2,1	58,3	24,0	3,1	2,1	87,5	,3	3,1	0,0	0,0	9,4
3. Гощанський р-н	75	0,0	1,3	0,0	1,3	65,4	12,0	8,0	8,0	93,4	4,0	1,3	0,0	0,0	5,3
Житомирська обл. 4. Олевський р-н	67	1,5	0,0	0,0	1,5	59,6	23,9	7,5	3,0	94,0	1,5	3,0	0,0	0,0	4,5
5. Ємільчинський р-н	105	0,0	1,0	0,0	1,0	55,2	17,1	4,7	8,6	85,6	3,8	8,6	1,0	0,0	13,4
6. Малинський р-н	94	2,1	1,1	0,0	3,2	56,4	17,0	8,5	4,3	86,2	7,4	3,2	0,0	0,0	10,6
7. Овруцький р-н	102	6,8	1,0	0,0	7,8	56,8	17,6	2,0	11,8	88,2	1,0	1,0	2,0	0,0	4,0
8. Народицький р-н	41	4,9	0,0	0,0	4,9	63,4	17,1	2,4	7,3	90,2	4,9	0,0	0,0	0,0	4,9
Київська обл. 9. Чорнобильський р-н	40	5,0	2,5	0,0	7,5	65,0	10,0	2,5	2,5	80,0	12,5	12,5	0,0	0,0	12,5
10. Поліський р-н	60	3,3	0,0	1,7	5,0	45,0	15,0	3,3	16,7	80,0	6,7	5,0	3,3	0,0	15,0
11. Макарівський р-н	58	0,0	0,0	0,0	0,0	67,2	12,0	6,9	1,7	87,9	8,6	1,7	1,7	0,0	12,0
12. Обухівський р-н	99	1,0	0,0	0,0	1,0	58,6	24,3	4,0	3,0	89,9	6,1	2,0	1,0	0,0	9,1
13. Богуславський р-н	88	0,0	1,2	0,0	1,2	28,4	51,1	3,4	2,3	85,9	5,7	7,9	0,0	0,0	13,6
14. Сс. «Половецькі»	85	0,0	0,0	2,3	2,3	45,9	24,7	10,6	9,4	90,6	4,7	1,2	0,0	1,2	7,1
Чернігівська обл. 15. Ріпкинський р-н	97	1,0	2,1	0,0	3,1	44,3	27,8	,3	5,2	86,6	7,2	1,0	1,0	1,1	10,3
16. Менський р-н	94	1,1	0,0	0,0	1,1	61,7	21,3	3,2	7,4	93,6	3,2	2,1	0,0	0,0	5,3
Полтавська обл. 17. Лохвицький р-н	93	0,0	0,0	1,1	1,1	49,4	8,6	14,0	15,1	87,1	7,5	2,1	1,1	1,1	11,8
18. Глобинський р-н	85	0,0	0,0	0,0	0,0	53,6	27,4	4,8	5,9	91,7	5,9	2,4	0,0	0,0	8,3
Вінницька обл. 19. Калинівський р-н	88	4,5	1,1	0,0	5,6	46,6	25,0	8,0	11,4	91,0	2,3	1,1	0,0	0,0	3,4
Івано-Франківська обл. 20. Калуський р-н	94	1,1	0,0	0,0	1,1	53,2	25,5	1,1	7,4	87,2	1,1	8,5	2,1	0,0	11,2

21. Верховинський р-н	89	2,2	0,0	1,1	3,3	45,0	21,3	6,8	7,9	81,0	7,9	5,6	2,2	1,1	15,7
Чернівецька обл. 22. Хотинський р-н	92	1,1	1,1	0,0	2,2	58,7	15,2	1,1	12,0	87,0	3,3	3,2	3,2	1,1	10,8
Закарпатська обл. 23. Виноградівський р-н	95	1,1	0,0	0,0	1,1	52,6	12,6	10,5	11,6	87,3	4,2	3,2	4,2	0,0	11,6
24. Великоберезнянський р-н	49	2,0	0,0	0,0	2,0	57,2	14,3	4,1	12,3	87,8	6,1	2,0	0,0	2,0	10,2
Росіяни *Костромська обл.* 25. Галичський р-н	71	5,6	1,4	1,4	8,4	54,9	23,9	8,4	0,0	87,2	4,2	0,0	0,0	0,0	4,2
Володимирська обл. 26. Олександрівський р-н	98	3,1	4,1	0,0	4,1	51,0	31,6	9,2	0,0	91,8	1,1	0,0	0,0	0,0	1,1
Тульська обл. 27. Тульський р-н	145	2,8	1,3	0,0	4,1	52,4	27,6	2,8	4,8	87,6	5,5	2,8	0,0	0,0	8,3
Орловська обл. 28. Новосільський р-н	98	3,1	1,0	0,0	4,1	66,3	23,4	4,1	0,0	93,8	1,0	1,0	0,0	0,0	2,0
Ставропольський край 29. Лівокумський р-н	76	0,0	0,0	1,3	1,3	57,4	25,4	8,0	4,0	94,8	2,6	0,0	1,3	0,0	3,9
Білоруси *Рівненська обл.* 30. Рокитнівський р-н	75	4,0,	0,0	1,3	5,3	46,7	28,0	4,0	8,0	86,7	5,4	1,3	1,4	0,0	8,0
Мінська обл. 31. Слуцький р-н	97	0,0	0,0	0,0	0,0	59,8	17,5	9,3	6,2	92,8	4,1	3,1	0,0	0,0	7,2
Поляки *Львівська обл.* 32. Мостиський р-н	77	3,9	3,9	0,0	7,8	45,4	20,8	9,1	5,2	80,5	9,1	2,6	0,0	0,0	11,7
Молдавани *Чернівецька обл.* 33. Новоселицький р-н	100	3,0	1,0	1,0	5,0	65,0	10,0	10,0	5,0	90,0	3,0	2,0	0,0	0,0	5,0
Греки *Донецька обл.* 34. Велико-Новосілківський р-н (греки-еліни)	95	2,1	0,0	0,0	2,1	50,5	24,2	13,7	0,0	88,4	4,2	5,3	0,0	0,0	9,5
35. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	53	3,8	3,8	1,9	9,5	66,0	7,5	9,4	0,0	82,9	3,8	3,8	0,0	0,0	7,6

Таблиця V

Кількість горбиків і типи узорів коронки другого нижнього моляра (%)

Групи	N	у6	+6	х6	Σ6	у5	+5	х5	Σ5	у4	+4	х4	?4	Σ4	у3
Українці															
Волинська обл.															
1. Старовижівський р-н	63	0,0	1,6	0,0	1,6	0,0	6,3	1,6	7,9	12,7	50,8	25,4	1,6	90,5	0,0
Рівненська обл.															
2. Рокитнівський р-н	77	0,0	1,3	1,3	2,6	0,0	10,4	3,9	14,3	7,8	45,4	28,6	0,0	81,8	1,3
3. Гощанський р-н	68	0,0	0,0	0,0	0,0	2,9	7,4	7,4	17,7	10,3	33,8	38,2	0,0	82,3	0,0
Житомирська обл.															
4. Олевський р-н	58	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,3	3,6	8,9	3,6	51,8	35,7	0,0	91,1	0,0
5. Ємільчинський р-н	96	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	5,2	7,3	13,5	6,2	30,2	50,1	0,0	86,5	0,0
6. Малинський р-н	72	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,2	8,3	12,5	2,8	44,4	37,5	0,0	84,7	2,8
7. Овруцький р-н	61	0,0	0,0	0,0	0,0	1,6	4,9	1,6	8,5	3,3	52,4	36,1	0,0	91,8	0,0
8. Народицький р-н	25	0,0	4,0	0,0	4,0	0,0	8,0	4,0	12,0	4,0	32,0	48,0	0,0	84,0	0,0
Київська обл.															
9. Чорнобильський р-н	23	0,0	0,0	0,0	0,0	8,7	4,3	4,3	17,4	4,3	56,7	21,7	0,0	82,5	0,0
10. Поліський р-н	47	0,0	0,0	0,0	0,0	4,3	12,8	2,1	19,1	6,4	51,1	23,4	0,0	80,9	0,0
11. Макарівський р-н	59	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,1	0,0	5,1	3,4	59,3	32,2	0,0	94,9	0,0
12. Обухівський р-н	81	0,0	0,0	1,2	1,2	0,0	3,7	9,9	13,6	8,7	32,1	44,4	0,0	82,2	0,0
13. Богуславський р-н	65	0,0	6,1	0,0	6,1	0,0	6,2	1,5	7,7	1,2	60,0	24,6	0,0	86,2	0,0
14. Сс. «Половецькі»	78	0,0	1,3	1,3	2,6	0,0	11,6	0,0	11,6	3,8	57,7	19,2	1,3	82,0	3,8
Чернігівська обл.															
15. Ріпкинський р-н	90	0,0	0,0	1,1	1,1	1,1	7,8	11,1	20,0	3,3	37,8	36,7	0,0	77,8	1,1
16. Менський р-н	74	0,0	0,0	1,3	1,3	1,3	4,1	2,7	8,1	6,8	33,8	47,3	0,0	87,9	2,7
Полтавська обл.															
17. Лохвицький р-н	80	0,0	0,0	1,2	1,2	0,0	1,2	5,0	6,2	12,5	33,8	42,5	1,3	90,1	2,5
18. Глобинський р-н	77	0,0	1,3	0,0	1,3	1,3	5,2	0,0	6,5	2,6	50,6	39,0	0,0	92,2	0,0
Вінницька обл.															
19. Калинівський р-н	66	0,0	0,0	3,0	3,0	1,5	3,0	7,6	12,1	3,1	50,0	27,3	1,5	81,9	3,0
Івано-Франківська обл.															
20. Калуський р-н	76	0,0	0,0	0,0	0,0	1,3	9,2	2,6	13,1	1,3	47,4	36,9	0,0	85,6	1,3
21. Верховинський р-н	67	0,0	0,0	1,5	1,5	0,0	6,0	5,9	11,9	3,0	37,3	44,8	0,0	85,1	1,5
Чернівецька обл.															
22. Хотинський р-н	52	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,8	0,0	5,8	5,8	51,9	32,7	0,0	90,4	3,8

Закарпатська обл. 23. Виноградівський р-н	63	0,0	0,0	1,6	1,6	1,6	6,3	3,2	11,1	6,3	38,1	41,3	0,0	85,7	1,6
24. Великоберезнянський р-н	35	0,0	0,0	0,0	0,0	5,7	8,6	5,7	20,0	2,9	48,5	25,7	0,0	77,1	2,9
Росіяни *Орловська обл.* 25. Новосільський р-н	87	2,3	3,4	0,0	5,7	2,3	8,0	9,2	19,5	3,4	37,9	32,2	0,0	73,5	1,2
Тульська обл. 26. Тульський р-н	70	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	10,0	2,8	12,8	5,7	58,6	22,9	0,0	87,2	0,0
Ставропольський край 27. Лівокумський р-н	46	0,0	4,4	0,0	4,4	4,4	10,8	4,4	19,6	2,1	50,0	23,9	0,0	76,0	0,0
Володимирська обл. 28. Олександрівський р-н	78	1,5	0,0	0,0	1,5	1,3	11,5	5,1	17,9	3,8	37,9	16,6	0,0	80,6	0,0
Костромська обл. 29. Галичський р-н	74	0,0	2,7	0,0	2,7	1,3	9,4	9,4	20,1	2,7	50,0	22,9	0,0	75,6	1,3
Білоруси *Рівненська обл.* 30. Рокитнівський р-н	53	0,0	0,0	1,9	1,9	0,0	1,9	9,4	11,3	11,3	45,3	30,2	0,0	86,9	0,0
Мінська обл. 31. Слуцький р-н	68	1,5	0,0	1,5	3,0	0,0	10,3	2,9	13,2	1,5	42,6	39,7	0,0	86,8	0,0
Поляки *Львівська обл.* 32. Мостиський р-н	44	0,0	2,3	0,0	2,3	0,0	4,5	2,3	6,8	2,3	47,7	40,9	0,0	90,9	0,0
Молдавани *Чернівецька обл.* 33. Новоселицький р-н	72	0,0	0,0	1,4	1,4	0,0	9,7	6,9	16,6	9,7	43,1	27,8	0,0	80,6	1,4
Греки *Донецька обл.* 34. Велико-Новосілківський р-н (греки-елліни)	64	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	7,8	7,8	15,6	4,7	50,0	29,7	0,0	84,4	0,0
35. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	32	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,1	0,0	3,1	12,5	34,4	50,0	0,0	96,9	0,0

Таблиця VI

Дистальний гребінь тригоніда, колінчата складка метаконіда і внутрішній середній додатковий горбик (t.a.m.i.) на першому нижньому молярі (%)

Групи	Дистальний гребінь		Колінчата складка метаконіда		T.a.m.i.	
	N	%	N	%	N	%
Українці						
Волинська обл.						
1. Старовижівський р-н	65	1,5	66	3,1	67	6,0
Рівненська обл.						
2. Рокитнівський р-н	99	3,0	98	6,1	99	6,1
3. Гощанський р-н	72	2,8	71	2,8	73	2,7
Житомирська обл.						
4. Олевський р-н	66	1,5	64	3,1	65	7,7
5. Смілянчинський р-н	110	4,5	108	3,7	109	3,7
6. Малинський р-н	88	2,3	89	10,1	90	3,3
7. Овруцький р-н	97	0,0	79	5,1	92	1,0
8. Народицький р-н	54	0,0	56	7,1	57	1,8
Київська обл.						
9. Поліський р-н	56	5,4	57	5,3	54	3,7
10. Чорнобильський р-н	39	2,6	37	10,8	39	2,6
11. Макарівський р-н	51	0,0	52	5,8	52	1,9
12. Обухівський р-н	99	4,0	99	5,0	98	7,1
13. Богуславський р-н	88	1,1	88	4,5	84	4,7
14. Сс. «Половецькі»	89	1,1	89	8,9	89	2,2
Чернігівська обл.						
15. Ріпкинський р-н	97	6,2	95	2,1	97	3,1
16. Менський р-н	93	1,1	93	4,3	94	5,3
Полтавська обл.						
17. Лохвицький р-н	98	1,0	90	5,5	98	1,0
18. Глобинський р-н	87	1,0	86	4,6	85	5,9
Вінницька обл.						
19. Калинівський р-н	90	4,4	86	4,6	90	2,2
Івано-Франківська обл.						
20. Калуський р-н	94	0,0	90	1,1	95	4,2
21. Верховинський р-н	90	1,1	90	3,3	91	3,3
Чернівецька обл.						
22. Хотинський р-н	94	2,2	88	3,4	95	4,2
Закарпатська обл.						
23. Виноградівський р-н	96	1,0	94	7,4	95	2,1
24. Великоберезнянський р-н	49	0,0	47	4,3	47	4,3
Росіяни						
Орловська обл.						
25. Новосільський р-н	97	6,2	95	9,5	98	5,1
Тульська обл.						
26. Тульський р-н	142	0,0	141	1,4	145	5,5
Володимирська обл.						
27. Олександрівський р-н	100	0,0	98	10,2	99	5,1
Костромська обл.						
28. Галичський р-н	74	0,0	71	8,5	74	1,4
Ставропольський край						
29. Левокумський р-н	76	0,0	74	6,8	76	2,6
Білоруси						
Рівненська обл.						
31. Рокитнівський р-н	78	0,0	73	8,2	78	9,0
Мінська обл.						
32. Слуцький р-н	97	0,0	94	4,2	96	6,2
Поляки						
Львівська обл.						
33. Мостиський р-н	78	2,6	77	3,9	78	1,3
Молдавани						
Чернівецька обл.						
34. Новоселицький р-н	100	4,0	97	4,1	101	4,0
Греки						
Донецька обл.						
34. Велико-Новосілківський р-н (греки-еліни)	97	0,0	96	3,1	88	3,4
35. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	52	1,8	52	6,1	54	3,7

Таблиця VII

Хід борозни II метаконіда (варіанти впадіння, %)

Групи	№	Варіанти впадіння		
		II	III	Ic
Українці				
Волинська обл.				
1. Старовижівський р-н	62	43,5	35,5	21,0
Рівненська обл.				
2. Рокитнівський р-н	79	35,4	44,3	20,3
3. Гощанський р-н	53	35,6	34,0	30,2
Житомирська обл.				
4. Олевський р-н	58	44,8	32,8	22,4
5. Ємільчинський р-н	72	27,8	15,3	56,9
6. Малинський р-н	50	22,0	36,0	42,0
7. Овруцький р-н	100	44,0	38,0	18,0
8. Народицький р-н	39	35,9	41,0	23,1
Київська обл.				
9. Поліський р-н	52	51,9	36,5	11,5
10. Чорнобильський р-н	34	26,5	41,2	32,3
11. Макарівський р-н	59	40,7	42,4	16,9
12. Обухівський р-н	65	23,1	36,9	40,0
13. Богуславський р-н	74	27,1	43,2	29,7
14. Сс. «Половецькі»	64	32,8	20,3	46,9
Чернігівська обл.				
15. Ріпкинський р-н	69	27,5	58,0	14,5
16. Менський р-н	64	18,8	35,9	45,3
Полтавська обл.				
17. Лохвицький р-н	73	24,7	23,4	51,9
18. Глобинський р-н	68	33,8	25,0	41,2
Вінницька обл.				
19. Калинівський р-н	58	19,0	29,3	51,7
Івано-Франківська обл.				
20. Калуський р-н	74	25,7	16,2	58,1
21. Верховинський р-н	71	26,8	31,0	42,2
Чернівецька обл.				
22. Хотинський р-н	65	30,8	30,8	38,4
Хмельницька обл.				
23. Виноградівський р-н	69	27,6	36,2	36,2
24. Великобересняиський р-н	40	35,0	27,5	37,5
Росіяни				
Орловська обл.				
25. Новосільський р-н	88	36,3	40,9	22,7
Тульська обл.				
26. Тульський р-н	123	34,1	47,2	18,7
Владимирська обл.				
27. Олександрівський р-н	96	37,5	41,6	20,8
Костромська обл.				
28. Галичський р-н	69	34,8	23,2	42,0
Ставропольський край				
29. Лівокумський р-н	64	18,8	53,1	28,1
Білоруси				
Рівненська обл.				
30. Рокитнівський р-н	52	37,1	17,7	45,2
Мінська обл.				
31. Слуцький р-н	62	37,1	17,7	45,2
Поляки				
Львівська обл.				
32. Мостиський р-н	61	31,2	34,4	34,4
Молдавани				
Чернівецька обл.				
33. Новоселицький р-н	66	33,3	24,3	42,4
Греки				
Донецька обл.				
34. Велико-Новосілківський р-н (греки-елліни)	90	26,7	55,5	17,8
35. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	52	30,8	32,7	36,5

Таблиця VIII

Краудінг, діастема, редукція латеральних різців (%)

Групи	Краудінг I²		Діастема I¹–I²		Редукція I²		
	№	%	№	%	№	0+1	2+3
Українці							
Волинська обл.							
1. Старовижівський р-н	110	15,4	110	7,8	110	99,1	0,9
Рівненська обл.							
2. Рокитнівський р-н	100	0,0	100	7,0	100	100,0	0,0
3. Гощанський р-н	90	8,9	90	10,0	90	100,0	0,0
Житомирська обл.							
4. Олевський р-н	102	20,6	102	6,9	102	97,1	2,9
5. Смільчинський р-н	110	7,3	110	15,4	100	98,2	1,8
6. Малинський р-н	98	12,2	100	8,0	98	98,0	2,0
7. Овруцький р-н	146	17,1	150	10,0	143	100,0	0,0
8. Народицький р-н	66	24,2	61	27,9	76	100,0	0,0
Київська обл.							
9. Поліський р-н	107	16,8	102	5,6	104	100,0	0,0
10. Чорнобильський р-н	49	12,2	49	8,2	49	100,0	0,0
11. Макарівський р-н	82	12,2	83	9,2	81	100,0	0,0
12. Обухівський р-н	102	4,9	102	10,8	102	99,0	1,0
13. Богуславський р-н	98	4,1	97	9,3	98	100,0	0,0
14. Сс. «Половеньки»	89	3,4	89	14,6	89	96,6	3,4
Чернігівська обл.							
15. Ріпкинський р-н	100	5,0	100	9,0	100	97,0	3,0
16. Менський р-н	100	5,0	100	11,0	100	99,0	1,0
Полтавська обл.							
17. Лохвицький р-н	97	10,3	100	15,0	97	97,9	2,1
18. Глобинський р-н	87	9,2	87	16,1	87	98,3	1,7
Вінницька обл.							
19. Калинівський р-н	89	4,5	89	18,0	89	100,0	0,0
Івано-Франківська обл.							
20. Калуський р-н	98	7,1	97	17,5	98	92,9	7,1
21. Верховинський р-н	89	11,2	89	10,1	89	98,9	1,1
Чернівецька обл.							
22. Хотинський р-н	94	6,4	95	9,5	94	89,9	1,1
Закарпатська обл.							
23. Виноградівський р-н	99	4,0	98	12,2	99	100,0	0,0
24. Великоберезнянський р-н		8,1	86	5,8	84	96,4	3,6
Росіяни							
Орловська обл.							
25. Новосільський р-н	100	6,0	100	7,0	81	100	0,0
Тульська обл.							
26. Тульський р-н	166	13,9	169	21,3	265	166	1,8
Владимирська обл.							
27. Олександрівський р-н	103	4,9	103	8,7	103	99,0	1,0
Костромська обл.							
28. Галичський р-н	81	9,8	81	11,1	81	98,8	1,2
Ставропольський край							
29. Лівокумський р-н	112	19,6	111	10,8	100	99,1	0,0
Білоруси							
Рівненська обл.							
31. Рокитнівський р-н	81	7,5	81	8,8	81	100,0	0,0
Мінська обл.							
32. Слуцький р-н	99	5,0	99	11,1	99	100,0	0,0
Поляки							
Львівська обл.							
33. Мостиський р-н	79	6,3	80	16,2	79	100,0	0,0
Молдавани							
Чернівецька обл.							
34. Новоселицький р-н	102	4,9	102	10,7	102	99,0	1,0
Греки							
Донецька обл.							
34. Велико-Новосілківський р-н (греки-еліни)	115	7,0	113	14,2	115	98,3	1,7
35. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	58	10,3	58	19,0	55	100	0,0

Таблиця IX

Типи борозни 1 ра на першому верхньому молярі (%)

Групи	N	1	2	3
Українці				
Волинська обл.				
1. Старовижівський р-н	56	48,2	26,8	25,0
Рівненська обл.				
2. Рокитнівський р-н	68	57,3	26,5	16,2
3. Гощанський р-н	61	50,8	31,2	18,0
Житомирська обл.				
4. Олевський р-н	47	57,4	23,4	19,2
5. Ємільчинський р-н	84	50,0	32,1	17,9
6. Малинський р-н	83	44,6	26,5	28,9
7. Овруцький р-н	83	51,8	20,5	27,7
8. Народицький р-н	36	25,0	27,8	47,2
Київська обл.				
9. Поліський р-н	56	67,9	10,7	21,4
10. Чорнобильський р-н	36	58,3	16,7	25,0
11. Макарівський р-н	50	44,0	26,0	30,0
12. Обухівський р-н	65	50,8	29,2	20,0
13. Богуславський р-н	71	57,7	25,4	16,9
14. Сс. «Половецькі»	65	38,5	27,7	33,8
Чернігівська обл.				
15. Ріпкинський р-н	71	53,5	31,0	15,5
16. Менський р-н	68	64,7	29,4	5,9
Полтавська обл.				
17. Лохвицький р-н	82	48,8	28,0	23,2
18. Глобинський р-н	64	50,0	40,6	9,4
Вінницька обл.				
19. Калинівський р-н	63	46.0	39,7	14,3
Івано-Франківська обл.				
20. Калуський р-н	75	49,3	40,0	10,7
21. Верховинський р-н	81	46,9	29,6	23,5
Чернівецька обл.				
22. Хотинський р-н	69	58,0	31,9	10,1
Закарпатська обл.				
23. Виноградівський р-н	71	56,3	28,2	15,5
24. Великоберезнянський р-н	50	50,0	16,0	34,0
Росіяни				
Тульська обл.				
25. Тульський р-н	109	63,3	21,1	15,6
Ставропольський край				
26. Лівокумський р-н	62	54,8	27,4	17,8
Греки				
Донецька обл.				
27. Велико-Новосілківський р-н (греки-еліни)	73	34,2	28,8	37,0
28. Велико-Новосілківський і Тельманівський р-ни (греки-татари)	36	38,9	19,4	41,7

Таблиця X

Типи пальцевих узорів (%) і дельтовий індекс

Групи	N	A+T	R	U	R+U	W	DI_m
Українці							
Рівненська обл.							
1. Рокитнівський р-н	100	6,6	3,3	62,4	65,7	27,7	12,11
2. Сарненський р-н	100	11,7	3,8	52,9	56,7	31,6	11,99
3. Острозький р-н	103	8,9	3,6	56,9	60,5	30,6	12,17
4.Гощанський р-н	90	5,3	3,5	55,3	58,8	35,9	13,06
Житомирська обл.							
5.Ємільчинський р-н	110	4,4	3,9	57,9	61,8	38,8	12,94
6. Малинський р-н	100	8,1	3,4	60,1	63,5	27,4	11,83
Чернігівська обл.							
7. Ріпкинський р-н	102	7,4	4,1	57,6	61,7	30,9	12,35
8. Менський р-н	100	5,9	2,2	60,4	62,6	31,5	12,56
9. Щорсівський р-н	100	6,5	5,0	56,5	61,6	31,9	12,54
Сумська обл.							
10. Білопільський р-н	103	6,8	3,4	59,6	63,0	30,2	12,34
Київська обл.							
11. Обухівський р-н	100	5,9	4,6	53,4	58,0	36,1	13,02
12. Богуславський р-н	100	3,6	3,4	60,4	63,8	32,6	12,90
13. Сс. «Половецькі»	91	3,9	2,9	54,3	57,2	38,9	13,50
Вінницька обл.							
14. Калинівський р-н	90	3,3	3,0	56,2	59,2	37,5	13,42
Полтавська обл.							
15. Лохвицький р-н	100	3,8	4,8	56,4	61,2	35,0	13,12
16. с.м.т. Градизьк	90	5,3	3,9	56,0	59,9	34,8	12,95
17. Глобинський р-н	85	3,2	5,2	54,8	59,8	37,0	13,38
Львівська обл.							
18. Жидачівський р-н	104	7,0	4,5	56,6	61,6	31,9	12,49
19. Сколівський р-н	100	5,2	4,3	55,1	59,4	35,4	13,02
Івано-Франківська обл.							
20. Калуський р-н	100	5,8	3,9	57,3	61,2	33,0	12,72
21. Верховинський р-н	91	4,5	5,2	54,7	59,9	35,6	13,11
Чернівецька обл.							
22. Хотинський р-н	95	6,0	4,5	54,1	58,6	35,4	12,94
Закарпатська обл.							
23. Виноградівський р-н	100	4,3	4,2	54,8	59,0	36,7	13,24
24. Іршавський р-н	104	5,4	3,9	57,4	61,3	33,3	12,79
Одеська обл.							
25. Котовський р-н	79	4,2	4,5	55,4	59,9	35,9	13,17
Росіяни							
Орловська обл.							
26. Новосільський р-н	100	5,8	3,3	54,5	57,8	36,4	13,6
Владимирська обл.							
27. Олександрівський р-н	103	5,8	6,1	59,9	65,0	29,2	12,34
Костромська обл.							
28. Галичський р-н	80	6,5	3,0	59,2	62,2	31,3	12,48
Білоруси							
Рівненська обл.							
29. Рокитнівський р-н	91	2,9	3,8	53,4	57,2	39,9	13,70
Мінська обл.							
30. Слуцький р-н	100	6,5	3,9	58,3	62,2	31,3	12,48
Поляки							
Лівівська обл.							
31. Мостицький р-н	80	4,4	4,8	54,0	58,8	36,8	13,24
Молдавани							
Чернівецька обл.							
32. Новоселицький р-н	100	5,3	4,7	58,7	63,4	31,6	12,66
Болгари							
33. Болградський р-н	90	5,5	4,0	56,0	60,0	34,5	13,05
Гагаузи							
34. Комратський р-н	61	4,2	3,4	50,5	53,9	41,9	13,77

Таблиця XI

Типи ліній А і Д (%) і індекс Каммінса

Групи	N	Типи ліній А				Типи ліній D				I*
		I (1+2)	3 (3+4)	5 (5+6+7)	M (1-5)	7 (7+8+X+0)	9 (9+10)	11 (11+12+13)	M (7-11)	
Українці										
Рівненська обл.										
1. Рокитнівський р-н	100	7,6	65,6	26,8	3,38	12,0	35,5	52,5	9,81	8,54
2. Сарненський р-н	100	15,0	58,0	27,0	3,24	11,5	47,0	47,0	9,71	8,16
3. Острозький р-н	103	9,7	60,7	29,6	3,40	12,2	44,6	44,6	9,65	8,34
4. Гощанський р-н	90	9,5	65,9	24,6	3,30	15,0	40,6	40,6	9,51	8,17
Житомирська обл.										
5. Ємільчинський р-н	110	7,4	68,5	24,1	3,33	14,3	41,0	44,7	9,60	8,21
6. Малинський р-н	100	3,5	67,2	29,3	3,35	11,0	41,4	47,5	9,70	8,64
Чернігівська обл.										
7. Ріпкинський р-н	102	4,5	63,5	32,0	3,55	9,0	36,0	55,0	9,92	8,75
8. Менський р-н	100	7,9	68,3	23,8	3,32	15,2	38,2	46,6	9,63	8,26
9. Щорсівський р-н	115	6,5	57,4	36,1	3,59	10,9	45,6	43,5	9,65	8,53
Сумська обл.										
10. Білопільський р-н	103	1,5	72,8	25,7	3,48	11,2	39,8	49,0	9,76	8,75
Київська обл.										
11. Обухівський р-н	100	7,4	63,2	29,4	3,44	8,5	42,8	48,7	9,80	8,63
12. Богуславський р-н	100	7,0	66,0	27,0	3,40	13,5	44,5	42,0	9,57	8,27
13. Сс. «Половецькі»	91	4,4	68,7	26,9	3,45	16,5	30,8	52,7	9,22	8,50
Вінницька обл.										
14. Калинівський р-н	90	10,1	67,0	22,9	3,26	12,8	35,0	52,2	9,78	8,36
Полтавська обл.										
15. Лохвицький р-н	100	6,5	70,0	23,5	3,34	9,0	44,5	46,5	9,75	8,49
16. с.м.т. Градизьк	90	5,6	72,6	21,8	3,32	15,6	34,1	50,3	9,69	8,26
17. Глобинський р-н	85	3,5	65,9	30,6	3,54	11,2	36,5	52,3	9,82	8,79
Львівська обл.										
18. Жидачівський р-н	104	10,6	51,9	37,5	3,54	10,1	51,5	51,5	9,82	8,62
19. Сколівський р-н	100	10,0	55,0	35,0	3,50	15,5	49,5	49,5	9,68	8,46
Івано-Франківська обл.										
20. Калуський р-н	100	9,0	65,0	26,0	3,34	16,7	52,3	52,3	9,61	8,40
21. Верховинський р-н	91	11,0	64,1	24,9	3,27	16,0	46,4	46,4	9,60	8,17
22 Іршавський р-н	104	8,2	61,5	30,3	3,44	12,5	51,0	51,0	9,77	8,41
Чернівецька обл.										
23 Хотинський р-н	95	6,9	61,4	31,7	3,49	11,7	51,1	51,1	9,38	8,58
Закарпатська обл.										
24. Виноградівський р-н	100	10,6	65,2	24,2	3,27	10,6	45,2	45,2	9,69	8,25
Одеська обл.										
25. Котовський р-н	79	11,5	65,4	23,1	3,23	15,8	36,7	36,7	9,41	8,12
Росіяни										
Орловська обл.										
26. Новосільський р-н	100	8,0	68,5	23,5	3,31	16,7	34,6	48,7	9,69	8,24
Володимирська обл.										
27. Олександрівський р-н	103	9,8	62,4	27,8	3,36	10,7	39,0	50,3	9,79	8,49
Костромська обл.										
28. Галичський р-н	80	3,2	78,2	18,6	3,20	13,3	38,7	43,0	9,49	8,23
Білоруси										
Рівненська обл.										
29. Рокитнівський р-н	91	8,7	60,6	30,7	3,44	11,9	38,1	50,0	9,76	8,63
Мінська обл.										
30. Слуцький р-н	100	7,0	64,5	28,5	3,43	14,0	34,5	51,5	9,75	8,43
Поляки										
Львівська обл.										
31. Мостицький р-н	80	5,6	71,3	23,1	3,35	9,3	36,3	54,4	9,90	8,54
Молдавани										
Чернівецька обл.										
32. Новоселицький р-н	100	4,4	68,9	26,7	3,44	11,6	32,1	56,3	9,89	8,62
Болгари										
33. Болградський р-н	90	5,0	67,2	27,8	3,45	21,8	38,0	40,2	9,36	8,16
Гагаузи										
34. Комратський р-н	61	6,3	63,4	30,3	3,48	18,6	43,2	38,2	9,39	8,16

Закінчення лінії А (%)

Групи	N	1	2	3	4	5	5	6	7
Українці									
Рівненська обл.									
1. Рокитнівський р-н	100	6,6	1,0	42,9	22,7	22,7	3,6	0,0	0,5
2. Сарненський р-н	100	14,0	1,0	47,0	11,0	24,0	3,0	0,0	0,0
3. Острозький р-н	103	9,2	0,5	45,7	15,0	26,2	3,4	0,0	0,0
4. Гощанський р-н	90	5,0	4,5	44,1	21,8	19,6	5,0	0,0	0,0
Житомирська обл.									
5. Ємільчинський р-н	110	4,6	2,8	50,0	18,5	19,4	4,2	0,0	0,5
6. Малинський р-н	100	1,5	2,0	39,4	27,8	26,8	2,5	0,0	0,0
Чернігівська обл.									
7. Ріпкинський р-н	102	3,0	1,5	39,0	24,5	28,5	2,5	0,5	0,5
8. Менський р-н	100	3,9	3,5	49,0	19,8	22,3	1,5	0,0	0,0
9. Щорсівський р-н	115	6,5	0,0	46,6	10,9	30,4	5,2	0,0	0,4
Сумська обл.									
10. Білопільський р-н	103	1,5	0,0	35,9	36,9	22,8	2,9	0,0	0,0
Київська обл.									
11. Обухівський р-н	100	4,9	2,4	41,6	21,5	24,6	3,9	1,0	0,0
12. Богуславський р-н	100	4,0	2,5	46,5	20,0	23,0	3,5	0,0	0,5
13. Сс. «Половецькі»	91	3,3	1,1	47,8	20,9	19,8	6,6	0,0	0,5
Вінницька обл.									
16. Калинівський р-н	90	6,7	3,3	45,8	21,2	20,7	1,7	0,0	0,6
Полтавська обл.									
15. Лохвицький р-н	100	5,0	1,5	48,5	21,5	16,5	6,5	0,0	0,5
16. с.м.т. Градизьк	90	4,5	1,1	51,9	20,7	20,1	1,7	0,0	0,0
17. Глобинський р-н	85	2,4	1,2	32,4	33,5	30,0	0,0	0,0	0,5
Львівська обл.									
18. Жидачівський р-н	104	10,1	0,5	42,3	9,6	34,1	2,9	0,0	0,5
19. Сколівський р-н	100	8,0	2,0	42,0	13,0	30,5	4,5	0,0	0,0
Івано-Франківська обл.									
20. Калуський р-н	100	5,5	2,0	39,5	27,0	22,5	3,0	0,5	0,0
21. Верховинський р-н	91	7,2	3,8	48,6	15,5	22,1	2,8	0,0	0,0
22 Іршавський р-н	104	8,2	0,0	53,3	8,2	26,9	3,4	0,0	0,0
Чернівецька обл.									
23 Хотинський р-н	95	3,7	2,6	42,9	19,0	27,0	4,8	0,0	0,0
Закарпатська обл.									
24. Виноградівський р-н	100	8,1	3,0	48,5	16,2	19,2	5,0	0,0	0,0
Одеська обл.									
25. Котовський р-н	79	9,6	1,9	42,3	23,1	17,3	5,1	0,0	0,7
Росіяни									
Орлівська обл.									
26. Новосільський р-н	100	6,5	2,0	54,5	13,5	19,5	3,5	0,0	0,5
Володимирська обл.									
27. Олександрівський р-н	103	9,7	0,0	37,6	24,9	24,4	3,4	0,0	0,0
Костромська обл.									
28. Галичський р-н	80	2,6	0,7	49,7	28,5	14,5	4,0	0,0	0,0
Білоруси									
Рівненська обл.									
29. Рокитнівський р-н	91	8,1	0,6	38,7	21,9	23,8	6,3	0,0	0,6
Мінська обл.									
30. Слуцький р-н	100	5,5	1,5	51,0	13,5	22,5	5,5	0,0	0,5
Поляки									
Львівська обл.									
31. Мостиський р-н	80	4,4	1,2	53,8	17,5	17,5	3,7	0,0	1,9
Молдавани									
Чернівецька обл.									
32. Новоселицький р-н	100	3,4	1,0	50,0	18,9	21,8	3,9	0,0	1,0
Болгари									
33. Болградський р-н	90	2,2	2,8	49,4	17,8	23,9	3,9	0,0	0,0
Гагаузи									
34. Комратський р-н	61	5,4	0,9	47,3	16,1	25,8	3,6	0,0	0,9

Закінчення лінії В (%)

Групи	N	3	4	5	5	6	7	8	9	10
Українці										
Рівненська обл.										
1. Рокитнівський р-н	100	0,0	0,0	11,0	30,5	4,0	51,5	0,5	2,5	0,0
2. Сарненський р-н	100	0,0	0,5	22,5	27,0	0,0	47,0	0,5	2,5	0,0
3. Острозький р-н	103	1,0	1,0	17,0	32,5	1,5	44,5	1,0	0,5	0,0
4. Гощанський р-н	90	0,0	2,8	24,4	30,6	1,1	38,9	0,6	1,1	0,6
Житомирська обл.										
5. Ємільчинський р-н	110	0,0	0,5	30,4	23,5	1,4	41,0	0,9	2,3	0,0
6. Малинський р-н	100	0,0	0,5	15,7	28,3	7,1	43,4	2,0	3,0	0,0
Чернігівська обл.										
7. Ріпкинський р-н	102	0,5	0,0	20,5	22,5	2,5	53,5	0,5	0,0	0,0
8. Менський р-н	103	0,0	1,9	21,5	27,0	2,0	45,1	2,0	0,5	0,0
9. Щорсівський р-н	115	0,9	0,4	19,1	30,0	0,4	46,6	0,4	2,2	0,0
Сумська обл.										
10. Білопільський р-н	100	1,4	0,5	8,7	37,4	1,5	46,6	3,4	0,5	0,0
Київська обл.										
11. Обухівський р-н	100	0,0	0,0	16,4	34,8	0,5	45,8	1,5	1,0	0,0
12. Богуславський р-н	100	0,5	0,5	22,0	31,5	2,5	41,5	0,5	0,5	0,5
13. Сс. «Половецькі»	91	0,0	2,7	21,5	20,3	3,3	48,9	1,1	2,2	0,0
Вінницька обл.										
14. Калинівський р-н	90	0,0	1,1	18,4	27,2	1,1	50,0	1,1	1,1	0,0
Полтавська обл.										
15. Лохвицький р-н	100	0,5	1,0	18,0	30,5	2,5	45,0	1,0	1,5	0,0
16. с.м.т. Градизьк	90	0,6	2,2	20,8	24,2	1,1	47,8	1,1	2,2	0,0
17. Глобинський р-н	85	0,0	0,0	14,1	31,2	1,2	48,8	2,9	1,8	0,0
Львівська обл.										
18. Жидачівський р-н	104	2,4	0,0	19,2	23,7	0,0	53,3	1,4	0,0	0,0
19. Сколівський р-н	100	0,5	0,5	17,0	27,5	0,5	53,0	0,5	0,5	0,0
Івано-Франківська обл.										
20. Калуський р-н	100	0,0	1,0	18,7	26,7	1,5	51,0	0,5	1,0	0,0
21. Верховинський р-н	91	1,1	2,2	26,0	22,6	2,2	44,8	0,0	1,1	0,0
22 Іршавський р-н	104	1,9	1,0	17,8	23,5	0,5	53,8	1,0	0,5	0,0
Чернівецька обл.										
23 Хотинський р-н	95	0,5	1,0	14,3	31,3	2,5	48,7	0,5	1,0	0,0
Закарпатська обл.										
24. Виноградівський р-н	100	0,0	0,5	20,6	30,2	0,5	43,7	1,5	3,5	0,0
Одеська обл.										
25. Котовський р-н	79	1,3	0,6	18,5	35,0	4,5	35,7	2,5	0,6	1,3
Росіяни										
Орловська обл.										
26. Новосільський р-н	100	0,0	1,0	18,5	33,3	3,1	41,5	2,6	0,0	0,0
Володимирська обл.										
27. Олександрівський р-н	103	0,0	0,0	14,6	32,7	3,9	48,8	0,0	0,0	0,0
Костромська обл.										
28. Галичський р-н	80	0,0	0,0	20,9	33,5	2,5	39,9	0,0	3,2	0,0
Білоруси										
29. Рокитнівський р-н	91	0,0	0,0	16,9	25,6	3,8	50,6	0,0	0,0	0,0
30. Слуцький р-н	100	0,0	1,5	21,0	21,5	4,0	49,5	0,5	2,0	0,0
Поляки										
31.Мостицький р-н	80	0,6	1,9	18,1	19,4	3,8	53,1	1,2	1,9	0,0
Молдавани										
32. Новоселицький р-н	100	0,0	0,5	20,9	8,9	4,4	51,9	2,4	1,0	0,0
Болгари										
33. Болградський р-н	90	1,1	0,6	26,2	27,4	4,5	36,9	1,1	2,2	0,0
Гагаузи										
34.Комратський р-н	61	0,0	0,0	21,9	36,1	3,4	37,8	0,0	0,8	0,0

Закінчення лінії С (%)

Групи	N	5	5	6	7	8	9	10	11	x	0
Українці											
Рівненська обл.											
1. Рокитнівський р-н	100	1,0	7,6	1,0	24,8	1,0	44,9	1,5	1,0	9,1	8,1
2. Сарненський р-н	100	1,0	10,0	0,0	29,0	0,0	35,5	1,0	2,0	12,0	9,5
3. Острозький р-н	103	2,9	7,3	0,5	20,6	0,0	41,2	1,0	0,5	11,7	5,3
4. Гощанський р-н	90	1,7	11,2	1,7	30,7	1,1	41,9	0,5	0,6	3,3	7,3
Житомирська обл.											
5. Ємільчинський р-н	110	1,8	12,0	1,9	22,6	0,9	46,0	2,3	0,5	8,8	3,2
6. Малинський р-н	100	1,5	7,1	1,5	29,8	3,0	38,4	2,5	3,0	7,1	6,1
Чернігівська обл.											
7. Ріпкінський р-н	102	2,0	6,6	0,5	26,3	1,5	56,0	0,5	0,0	3,5	3,1
8. Менський р-н	100	2,9	11,3	0,5	23,0	5,4	42,1	2,0	0,5	7,4	4,9
9. Шорсівський р-н	115	2,2	7,0	1,7	25,7	0,0	38,2	1,7	1,3	16,5	5,7
Сумська обл.											
10. Білопільський р-н	103	0,5	10,2	1,5	29,6	0,0	40,3	2,4	0,5	11,1	3,9
Київська обл.											
11. Обухівський р-н	100	1,0	6,7	1,5	28,7	1,0	48,2	1,6	0,5	6,7	4,1
12. Богуславський р-н	100	2,6	10,0	1,0	20,1	2,1	40,3	0,5	0,0	6,6	7,6
13. Сс. «Половецькі»	91	2,2	13,2	1,1	23,6	2,8	43,4	2,2	0,5	8,8	2,2
Вінницька обл.											
16. Калинівський р-н	90	1,1	11,9	0,6	26,7	2,3	43,7	2,3	0,0	7,4	4,0
Полтавська обл.											
15. Лохвицький р-н	100	2,0	5,0	1,5	33,2	2,0	41,2	1,0	1,0	9,1	4,0
16. с.м.т. Градизьк	90	2,8	12,3	0,6	29,0	0,6	42,4	2,2	1,0	4,5	4,5
17. Глобинський р-н	85	6,5	3,5	0,6	29,4	0,0	51,7	4,1	0,0	2,4	1,8
Львівська обл.											
18. Жидачівський р-н	104	2,9	5,3	1,0	25,0	0,0	42,3	1,4	1,0	17,3	3,8
19. Сколівський р-н	100	1,5	14,0	0,0	23,0	0,0	39,5	0,5	0,5	13,0	8,0
Івано-Франківська обл.											
20. Калуський р-н	100	1,5	14,2	0,5	23,9	1,0	51,8	1,5	0,0	3,6	2,0
21. Верховинський р-н	91	2,8	12,7	0,5	33,7	1,1	41,4	0,6	0,0	3,0	3,3
22. Ірпавський р-н	104	3,8	8,2	0,5	20,2	0,5	44,2	1,0	0,5	14,9	6,2
Чернівецьки обл.											
23. Хотинський р-н	95	0,5	10,8	0,0	26,9	3,2	45,7	1,6	0,0	7,0	4,3
Закарпатська обл.											
24. Виноградівський р-н	100	0,5	7,6	2,5	25,6	2,0	43,7	2,5	2,0	7,0	6,6
Одеська обл.											
25. Котовський р-н	79	0,0	10,3	3,9	23,7	5,8	44,2	3,2	0,6	6,4	1,0
Росіяни											
Орловська обл.											
26. Новосільський р-н	100	2,1	13,9	1,0	24,2	3,1	39,2	1,0	0,5	9,3	5,7
Володимирська обл.											
27. Олександрівський р-н	103	0,0	8,0	3,0	28,8	2,5	45,7	0,0	0,5	6,5	5,0
Костромська обл.											
28. Галичський р-н	80	0,0	13,4	5,7	24,2	4,5	35,0	0,6	2,6	5,1	8,9
Білоруси											
Рівненська обл.											
29. Рокитнівський р-н	91	0,0	10,3	1,3	28,8	1,3	41,0	1,3	0,6	12,2	3,2
Мінська обл.											
30. Слуцький р-н	100	2,5	10,6	1,5	25,6	3,0	42,2	1,0	0,5	8,1	5,0
Поляки											
Львівська обл.											
31. Мостиський р-н	80	0,6	8,8	0,0	26,9	6,3	46,2	1,0	1,2	6,9	1,2
Молдавани											
Чернівецька обл.											
32. Новоселицький р-н	100	2,5	10,6	1,5	25,6	3,0	42,2	1,0	0,5	8,1	5,0
Болгари											
33. Болградський р-н	90	1,7	15,9	3,4	20,5	4,0	39,2	1,1	1,1	8,6	4,5
Гагаузи											
34. Комратський р-н	61	0,0	18,4	0,9	28,9	4,4	35,2	0,9	0,0	11,3	0,0

Таблиця XV

Типи лінії С (%)

Групи	N	Ульварний (4-7)	Проксимальний (x+8)	Радіальний (9-13)	Відсутність
Українці					
Рівненська обл.					
1. Рокитнівський р-н	100	34,4	10,1	47,4	8,1
2. Сарненський р-н	100	40,0	12,0	38,5	9,5
3. Острозький р-н	103	40,3	11,7	42,7	5,3
4. Гощанський р-н	90	45,3	5,4	43,0	7,4
Житомирська обл.					
5. Ємільчинський р-н	110	38,3	9,7	48,8	3,2
6. Малинський р-н	100	38,6	8,5	48,7	4,2
Чернігівська обл.					
7. Ріпкинський р-н	102	35,4	5,0	56,5	3,1
8. Менський р-н	100	37,7	12,8	44,6	4,9
9. Щорсівський р-н	100	36,6	16,5	41,2	5,7
Сумська обл.					
10. Білопольський р-н	103	41,8	11,1	43,2	3,9
Київська обл.					
11. Обухівський р-н	102	37,9	7,7	50,3	4,1
12. Богуславський р-н	100	42,9	8,7	40,8	7,6
13. Сс. «Половецькі»	91	40,1	11,6	46,1	2,2
Вінницька обл.					
14. Калинівський р-н	90	40,3	9,7	46,0	4,0
Полтавська обл.					
15. Лохвицький р-н	100	41,7	11,1	43,2	4,0
16. с.м.т. Градизьк	90	44,7	5,1	45,7	4,5
17. Глобинський р-н	85	40,0	2,4	55,8	1,8
Львівська обл.					
18. Жидачівський р-н	115	34,2	17,3	44,7	3,8
19. Сколівський р-н	100	38,5	13,0	40,5	8,0
Івано-Франківська обл.					
20. Калуський р-н	100	40,1	4,6	53,3	2,0
21. Верховинський р-н	91	49,7	5,0	42,0	3,3
Чернівецька обл.					
22. Хотинський р-н	95	38,2	10,2	47,3	4,3
Закарпатська обл.					
23. Виноградівський р-н	100	36,2	9,0	48,2	6,6
24. Іршавський р-н	104	32,7	15,4	45,7	6,2
Одеська обл.					
25. Котовський р-н	79	37,9	12,2	48,0	1,9
Росіяни					
Орловська обл.					
26. Новосільський р-н	100	41,2	12,4	40,7	5,7
Володимирська обл.					
27. Олександрівський р-н	103	39,8	9,0	46,2	5,0
Костромська обл.					
28. Галичський р-н	80	43,3	9,6	38,2	8,9
Білоруси					
Рівненська обл.					
29. Рокитнівський р-н	91	40,4	13,5	42,9	3,2
Мінська обл.					
30. Слуцький р-н	100	40,2	11,1	43,7	5,0
Поляки					
Львівська обл.					
31. Мостиський р-н	80	36,3	13,2	49,3	1,2
Молдавани					
Чернівецька обл.					
32. Новоселицький р-н	100	40,2	11,1	43,7	5,0
Болгари					
33. Болградський р-н	90	41,5	12,6	41,4	4,5
Гагаузи					
34. Комратський р-н	61	48,2	15,7	36,1	0,0

Закінчення лінії D (%)

Групи	N	7	8	9	10	11	13
Українці							
Рівненська обл.							
1. Рокитнівський р-н	100	9,0	3,0	31,5	4,0	52,0	0,5
2. Сарненський р-н	100	10,5	1,0	37,0	4,5	47,0	0,0
3. Острозький р-н	103	10,7	1,5	34,5	8,7	44,1	0,5
4. Гощанський р-н	90	13,3	1,7	42,2	2,2	40,6	0,0
Житомирська обл.							
5. Ємільчинський р-н	110	13,8	0,5	39,6	1,4	44,2	0,5
6. Малинський р-н	100	8,0	3,0	32,8	8,6	47,0	0,5
Чернігівська обл.							
7. Ріпкінський р-н	102	8,5	0,5	34,5	1,5	54,5	0,5
8. Менський р-н	100	14,2	1,0	34,3	3,9	46,6	0,0
9. Щорсівський р-н	115	8,7	2,2	34,8	10,9	43,0	0,4
Сумська обл.							
10. Білопільський р-н	103	9,2	1,9	33,5	6,3	47,6	1,5
Київська обл.							
11. Обухівський р-н	100	7,5	1,0	38,8	4,0	47,7	1,0
12. Богуславський р-н	100	12,5	1,0	41,5	3,0	41,5	0,5
13. Сс. «Половецькі»	91	14,8	1,7	28,0	2,7	52,2	0,6
Вінницька обл.							
16. Калинівський р-н	90	11,7	1,1	33,9	1,1	51,7	0,5
Полтавська обл.							
15. Лохвицький р-н	100	7,5	1,5	40,0	4,5	46,0	0,5
16. с.м.т. Градизьк	90	15,6	0,0	33,0	1,1	50,3	0,0
17. Глобинський р-н	85	9,4	1,8	30,0	6,5	50,5	0,6
Львівська обл.							
18. Жидачівський р-н	104	8,7	1,4	30,2	8,2	50,5	1,0
19. Сколівський р-н	100	15,5	0,0	26,5	8,5	49,5	0,0
Івано-Франківська обл.							
20. Калуський р-н	100	15,7	1,0	27,9	3,1	51,8	0,5
21. Верховинський р-н	91	15,5	0,5	36,5	1,1	46,4	0,0
22 Ірпавський р-н	104						
Чернівецька обл.							
23 Хотинський р-н	95	11,7	0,0	34,6	2,7	51,0	0,0
Закарпатська обл.							
24 Виноградівський р-н	100	8,6	2,0	41,2	3,0	45,2	0,0
Одеська обл.							
25. Котовський р-н	79	10,7	5,1	34,8	12,7	36,1	0,6
Росіяни							
Орловська обл.							
28. Новосільський р-н	100	16,2	1,5	32,5	5,6	43,7	0,5
Володимирська обл.							
27. Олександрівський р-н	103	9,7	1,0	33,7	5,4	50,2	0,0
Костромська обл.							
26. Галичський р-н	79	13,9	4,4	35,4	3,2	4,3	0,0
Білоруси							
Рівненська обл.							
29. Рокитнівський р-н	80	10,0	1,9	32,5	5,6	49,4	0,6
Мінська обл.							
30. Слуцький р-н	100	13,0	1,0	30,5	4,0	51,0	0,5
Поляки							
Львівська обл.							
31. Мостиський р-н	80	8,7	0,6	28,8	7,5	52,5	1,9
Молдавани							
Чернівецька обл.							
32. Новоселицький р-н	100	11,1	0,5	27,2	4,9	55,3	1,0
Болгари							
33. Болградський р-н	90	17,9	3,9	21,8	6,2	40,2	0,0
Гагаузи							
34. Комратський р-н	59	17,8	0,8	37,3	5,9	37,4	0,8

Осьові трирадіуси долоні (%)

Групи	N	t	t'	t"	tt'	tt"	t't"	Інші комбінації	Σ всіх комбінацій	0
Українці										
Рівненська обл.										
1. Рокитнівський р-н	100	68,4	16,1	6,0	2,5	5,5	0,5	0,5	9,0	0,5
2. Сарненський р-н	100	57,0	19,5	10,5	5,5	4,0	1,5	1,5	12,5	0,6
3. Острозький р-н	103	57,7	17,5	4,9	7,3	8,7	1,0	1,0	18,0	0,5
4. Гощанський р-н	90	53,9	21,9	10,1	2,8	8,6	0,6	1,7	13,5	1,9
Житомирська обл.										
5. Ємільчинський р-н	110	57,5	24,6	5,5	3,2	5,5	1,4	1,4	12,4	0,9
6. Малинський р-н	100	62,3	15,6	9,6	2,5	7,0	1,0	1,5	12,0	0,5
Чернігівська обл.										
7. Ріпкинський р-н	103	58,5	21,0	8,0	3,5	4,5	0,5	2,0	10,5	2,0
8. Менський р-н	100	64,2	17,6	7,4	2,0	7,3	1,0	0,0	10,3	0,5
9. Щорсівський	115	65,2	16,1	3,9	4,8	8,3	0,4	0,0	13,5	1,3
Сумська обл.										
10. Білопільський р-н	103	68,0	16,5	1,9	9,7	1,9	1,0	0,0	12,6	1,0
Київська обл.										
11. Обухівський р-н	102	58,6	21,6	8,4	2,0	4,4	2,0	1,5	9,9	1,5
12. Богуславський р-н	100	63,5	20,0	5,0	5,0	5,5	0,5	0,5	11,5	0,0
13. Сс. «Половецькі»	91	65,0	16,7	9,4	2,2	5,5	0,6	0,0	8,3	0,6
Вінницька обл.										
14. Калинівський р-н	90	62,2	21,1	3,9	6,7	4,4	1,1	0,0	12,8	0,6
Полтавська обл.										
15. Лохвицький р-н	100	54,0	27,0	6,5	3,5	7,0	1,0	1,0	12,5	0,0
16. с.м.т. Градизьк	90	56,5	24,9	7,9	4,5	4,0	1,1	1,1	10,7	0,0
17. Глобинський р-н	85									
Львівська обл.										
18. Жидачівський р-н	104	61,4	18,3	5,8	5,3	7,7	1,0	0,0	14,0	0,5
19. Сколівський р-н	100	66,5	15,5	5,0	3,0	7,0	1,5	1,0	12,5	0,5
Івано-Франківська обл.										
20. Калуський р-н	100	53,0	26,0	7,0	4,0	7,0	1,5	1,5	14,0	0,0
21. Верховинський р-н	91	54,4	22,5	10,4	4,4	5,5	1,1	0,6	11,6	1,1
Чернівецька обл.										
22. Хотинський р-н	95	64,2	18,4	7,9	1,6	7,4	0,0	0,0	9,0	0,5
Закарпатська обл.										
23. Виноградівський р-н	100	65,3	17,1	7,6	3,0	3,0	1,5	2,0	9,5	0,5
24. Ірпавський р-н	104	68,3	21,1	1,9	6,7	1,0	0,5	0,0	8,2	0,5
Одеська обл.										
25. Котовський р-н	79	55,7	20,9	10,8	3,8	7,0	0,0	0,6	11,4	1,9
Росіяни										
Орловська обл.										
26. Новосільський р-н	100	69,3	13,6	6,1	6,5	3,5	0,0	0,0	10,0	1,0
Володимирська обл.										
27. Олександрівський р-н	100	62,7	14,7	6,4	5,9	5,4	1,0	2,0	13,3	1,9
Костромська обл.										
28. Галичський р-н	80	71,3	13,4	4,5	5,1	4,5	0,0	0,6	10,2	0,6
Білоруси										
Рівненська обл.										
29. Рокитнівський р-н	81	61,8	18,5	6,4	4,5	7,6	0,0	0,6	12,7	0,6
Мінська обл.										
30. Слуцький р-н	100	67,7	14,6	7,0	2,5	7,0	0,6	0,6	10,7	0,0
Поляки										
Львівська обл.										
31. Мостиський р-н	80	59,8	13,1	8,1	6,0	8,5	1,5	0,5	17,5	2,5
Молдавани										
Чернівецька обл.										
32. Новоселицький р-н	80	66,5	17,0	3,9	5,3	6,3	0,0	0,0	11,6	1,0
Болгари										
33. Болградський р-н	90	65,9	16,8	3,9	6,7	5,0	0,0	0,0	11,7	1,7
Гагаузи										
34. Комратський р-н	61	58,3	17,5	11,7	4,2	5,8	0,8	0,0	0,0	1,7

Істинні узори долоні (%)

Групи	N	Hy	Th/I	II	III	IV
Українці						
Рівненська обл.						
1.Рокитнівський р-н	100	29,0	7,0	7,5	36,0	37,0
2. Гощанський р-н	90	34,0	17,5	9,5	47,0	56,5
3. Сарненський р-н	100	34,5	7,5	7,0	32,0	44,5
4. Острозький р-н	103	38,8	11,7	7,8	34,9	46,6
Житомирська обл.						
5. Смільчинський р-н	110	39,2	11,6	5,5	34,0	44,3
6. Малинський р-н	100	22,7	11,1	5,1	31,8	41,4
Чернігівська обл.						
7. Ріпкинський р-н	103	29,6	7,0	6,5	39,2	34,5
8. Менський р-н	100	34,3	10,4	4,9	38,4	38,3
9. Щорсівський	100	29,1	10,0	3,5	32,6	44,3
Сумська обл.						
10. Білопільський р-н	100	30,1	15,5	7,8	42,7	51,5
Київська обл.						
11. Обухівський р-н	102	34,6	8,1	5,0	36,8	36,5
12. Богуславський р-н	100	27,2	5,5	2,0	26,7	32,0
13. Сс. «Половецькі»	91	30,4	6,6	3,8	31,4	41,9
Вінницька обл.						
14. Калинівський р-н	90	26,3	4,5	3,3	27,5	31,3
Полтавська обл.						
15. Лохвицький р-н	100	38,7	12,5	6,0	25,9	35,3
16. с.м.т. Градизьк	90	34,6	6,1	3,9	29,4	39,3
17. Глобинський р-н	85	32,9	15,9	7,6	51,2	53,5
Львівська обл.						
18. Жидачівський р-н	104	35,6	6,3	5,8	27,4	35,6
19. Сколівський р-н	100	32,5	8,0	4,0	32,5	41,0
Івано-Франківська обл.						
20. Калуський р-н	100	35,9	13,5	3,5	42,0	39,0
21. Верховинський р-н	91	27,6	7,2	3,9	24,2	37,8
Чернівецька обл.						
22. Хотинський р-н	95	23,5	10,6	2,3	37,4	34,6
Закарпатська обл.						
23. Виноградівський р-н	100	25,5	11,5	7,1	32,5	4,07
24. Іршавський р-н	104	29,8	11,1	3,4	33,7	36,0
Одеська обл.						
25.Котовський р-н	79	27,2	9,5	6,4	37,2	41,0
Росіяни						
Орловська обл.						
26. Новосільський р-н	100	30,5	9,0	4,0	31,1	45,4
Володимирська обл.						
27. Олександрівський р-н	103	29,1	9,3	3,9	34,8	38,2
Костромська обл.						
28. Галичський р-н	80	27,0	10,6	3,2	31,6	50,0
Білоруси						
Рівненська обл.						
29. Рокитнівський р-н	91	36,6	9,3	3,7	25,0	35,2
Мінська обл.						
30. Слуцький р-н	100	38,2	7,1	2,5	35,0	35,6
Поляки						
Львівська обл.						
31. Мостиський р-н	80	29,7	12,5	4,4	39,6	43,0
Молдавани						
Чернівецька обл.						
32. Новоселицький р-н	100	22,4	11,2	7,8	38,1	37,6
Болгари						
33. Болградський р-н	90	35,7	7,8	5,6	33,7	48,0
Гагаузи						
34. Комратський р-н	61	36,1	8,2	6,6	22,0	48,0

Міжпальцеві додаткові тріадіуси (%)

Групи	N	II	III	IV	Σ
Українці					
Рівненська обл.					
1.Рокитнівський р-н	100	8,0	0,5	17,0	25,5
2. Сарненський р-н	100	6,5	1,5	14,5	22,5
3. Острозький р-н	103	8,7	0,5	18,9	28,1
4. Гощанський р-н	90	3,9	0,6	7,9	12,4
Житомирська обл.					
5. Ємільчинський р-н	110	5,5	0,9	17,2	23,6
6. Малинський р-н	100	7,5	1,0	12,2	21,1
Чернігівська обл.					
7. Ріпкинський р-н	103	4,5	1,0	15,6	21,1
8. Менський р-н	100	5,9	2,0	14,5	22,4
9. Щорсівський	100	3,5	0,4	14,8	18,7
Сумська обл.					
10. Білопольський р-н	100	8,7	0,0	14,6	23,3
Київська обл.					
11. Обухівський р-н	102	6,4	0,0	10,8	17,2
12. Богуславський р-н	100	2,0	1,5	9,5	13,0
13. Сс. «Половецькі»	100	3,3	1,1	11,0	15,4
Вінницька обл.					
14. Калинівський р-н	90	2,8	0,0	7,3	10,1
Полтавська обл.					
15. Лохвицький р-н	91	5,5	0,0	13,5	19,1
16. с.м.т. Градизьк	90	5,0	1,2	12,8	19,0
17. Глобинський р-н	100	4,7	0,6	20,0	25,3
Львівська обл.					
18. Жидачівський р-н	95	6,3	0,5	14,4	21,2
19. Сколівський р-н	104	5,0	1,0	11,5	17,5
Івано-Франківська обл.					
20. Калуський р-н	85	5,0	0,0	11,1	16,1
21. Верховинський р-н	104	4,9	0,0	13,2	18,1
Чернівецька обл.					
22. Хотинський р-н	100	5,3	0,5	6,3	12,1
Закарпатська обл.					
23. Виноградівський р-н	100	9,0	0,0	14,6	23,6
24. Іршавський р-н	91	3,8	1,0	9,6	14,4
Одеська обл.					
25. Котовський р-н	79	10,1	0,7	6,3	17,1
Росіяни					
Орловська обл.					
26. Новосільський р-н	100	7,0	1,0	11,5	19,5
Володимирська обл.					
27. Олександрівський р-н	103	4,4	2,4	18,0	24,8
Костромська обл.					
28. Галичський р-н	80	3,8	0,0	17,7	21,5
Білоруси					
Рівненська обл.					
29. Рокитнівський р-н	91	4,9	1,3	11,7	17,9
Мінська обл.					
30. Слуцький р-н	100	4,5	1,0	11,6	17,1
Поляки					
Львівська обл.					
31. Мостиський р-н	80	6,9	0,0	13,7	20,0
Молдавани					
Чернівецька обл.					
32. Новоселицький р-н	100	8,8	1,9	13,2	23,9
Болгари					
33. Болградський р-н	90	5,0	0,6	13,3	18,9
Гагаузи					
34. Комратський р-н	61	4,9	0,0	12,4	17,3

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Акимова М.С. Материалы по антропологии ранних болгар // Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — М.: 1964. — С.177—196.

Аксянова Г.А., Зубов А.А., Кочиев Р.С. Материалы по одонтологии коми-зырян как этногенетический источник // Советская этнография. — 1979. №3. — С.60—70.

Алексеев В.П. О некоторых положениях теории расового анализа // Вопросы антропологии. — 1961. — Вып.9. — С. 43—59.

Алексєєв В.П. Антропологія Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. — К.: 1962. — Вип. 2. — С.48—67.

Алексеев В.П. К обоснованию популяционной концепции расы // Проблемы эволюции человека и его рас. — М.: Наука, 1968. — С.228 — 278.

Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). — М.: Наука, 1969. — 324 с.

Алексєєв В.П. Матеріали до краніологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України. — 1971. — Вип.5. — С.30—54.

Алексеев В.В поисках предков. Антропология и история. — М., 1972. — 299 с.

Алексеев В.П. Историческая антропология. — М.: Высшая школа, 1979. — 215 с.

Алексеев В.П., Вітаў М.У., Цягяка П.І. Расавая геаграфия беларусаў і праблемы этнагенезу. — Мінск: Навука і тэхніка, 1994. — 128 с.

Алексеева Т.И. Сравнительная характеристика русских и других этнических групп Восточной Европы // Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным. — Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. — Новая серия. — Т.88. — М.: Наука, 1965. — С.191 — 247.

Алексеева Т. Рец. на кн.: В.Д.Дяченко. Антропологічний склад українського народу. — К, 1965. — 129 стр., 16 фототаблиць // Вопросы антропологии, 1966. — С.183.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1973. — 273 с.

Алексеева Т.И. Антропология и вопросы этнической истории // Вопросы антропологии. — 1973а. — Вып.43. — С.8—24.

Алексеева Т.И. Истоки антропологических особенностей славян //Антропология и геногеография. — М.: Наука, 1974. — С.39—55.

Алексеева Т.И . Антропологический состав восточнославянских народов и проблема их происхождения // Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии. — М., 1974а .— С. 69—75.

Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — С. 10 — 29.

Алексеева Т.И. Антропологическая характеристика восточных славян эпохи средневековья в сравнительном освещении// Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — С.160 — 169.

Алексеева Т.И. Этногенез и этническая история восточных славян по данным антропологии // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999а. — С.307 — 315.

Алексеева Т. И., Алексеев В.П. Антропология о происхождении славян // Природа. — 1989. — №1. — С.60 — 69.

Алексеева Т.И., Макаров Н.А., Балуева Т.С., Сегеда С.П., Федосова В.Н., Козловская М.В. Ранние этапы освоения Русского Севера: история, антропология, экология // Экологические проблемы в исследованиях средневекового населения Восточной Европы. — М., 1993. — С.3—78.

Алексеева Т.И., Давыдова Г.М. Антропологический облик русского народа // Русские. — М.: Наука, 1997. — С.57 — 79.

Антонюк С.А. Дополнительные материалы по дерматоглифике западных белорусов // Вопросы антропологии. — 1975. — Вып.49. — С. —142 — 157.

Анучин Д.М. О географическом распределении роста мужского населения России (по данным о всеобщей воинской повинности в империи за 1874—1883 гг.): Записки Императорского географического общества (по отделению статистики). — СПб, 1889. — Т.YII, вып. 1. — 184 с.

Анучин Д.М. К антропологии украинцев // Русский антропологический журнал. — 1918. — №1—2. — С.49—60.

Бабаков О.Б., Дубова Н.А., Зубов А.А., Рыкушина Г.В., Ходжайов Т.К. Народы Средней Азии и Казахстана // Этническая одонтология СССР. — М.: Наука, 1979. — С.164—186.

Баран В.Д. Черняхівська культура: За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. — К.: Наук. Думка, 1981. — 286 с.

Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К.: Наук. думка, 1991. — 140 с.

Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Видання друге. — К.: Наук. думка, 1971. — 198 с.

Богданов А.П. Материалы для антропологии курганного периода в Московской губернии // Известия ОЛЕАЭ. IV. — Москва, 1867. — Т.1. — 176 с.

Брускин Б.Р., Гурская И.М., Азаров Г.Л. Некоторые особенности дерматоглифики при болезне Дауна // Вопросы антропологии. — 1973. — Вып. 45. — С.159 — 167.

Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI - начало XIII вв.). — К.: Логос, 1997.- 220 с.

Бунак В.В. Антропометрия. Практический курс. — М.: Госпедиздат Наркомпроса РСФСР, 1941. — 368 с.

Бунак В.В. Антропологические исследования в Закарпатской области // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. — 1948. — Вып.4. — С.18—25.

Бунак В.В. Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас // Труды института этнографии АН СССР им. Н.Н.Миклухо-Маклая. — Т. XLIX. — М.: Изд-во Академии Наук. 1959. — №49. — 283 с.

Ващаева В.Ф. (*Кашибадзе В.Ф.*). Одонтологическая характеристика русских центральных, южных и северных областей европейской части РСФСР // Вопросы антропологии. — 1977. — Вып. 57. — С.133—143.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М.: Наука.1975. — 382 с.

Величко С. Літопис. Том другий. Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. — К.: Дніпро. 1991. — 642 с.

Витов М.В., Марк К.Ю., Чебоксаров Н.Н.. Этническя антропология Восточной Прибалтики // Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. — М.: Изд-тво Академии Наук СССР. 1959. — 238 с.

Вовк Хв. Антропометричні досліди українського населення Галичини. Буковини й Угорщини //Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів. 1908. — Т.10.

Волков Ф. Антропологические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград. 1916. — С.427—454.

Вовк Хв. Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво. 1995. — С.7—38.

Вовк Г., Вовк Ю. Хведір Кіндратович Вовк (17.III.1847 — 28. VI. 1918). Матеріали до життєпису і спогади // Федір Кіндратович Вовк (1847 — 1918). Дослідження. Спогади. Біографія. До 150-ліття з дня народження вченого. Редактор Марко Антонович. — Нью-Йорк. 1997. — С.239 — 290.

Волоцкой М.В. К вопросу о генетике папиллярных узоров пальцев (исследование 234 пар близнецов) // Труды Медико-географического института им. М.Горького. — Т. 4. 1934. — С. 403 — 439

Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир. 1999. — 335 с.

Гашимова У.Ф. Одонтологическая характеристика современного населения Азербайджана // Вопросы антропологии. — 1978. — Вып.60. — С.140—146.

Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу. — М.: Советская наука. 1949.

Геродот (Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій книг дев'ять, що їх називають музами»). Переклад, передмова та примітки А.О.Білецького. — К., 1993. — 574 с.

Георгиев В.И. Исследования по сравнительному историческому языкознанию // Родственные отношения индо-европейских языков. — М.: Изд-во иностранной литературы. 1958. — 318 с.

Гильченко М.В. Антропологический тип малороссов // Киевская старина. — 1895. — Т.XIX. — Июнь. — С.323—331.

Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. — М.: Наука. 1966. — 152с.

Гладкова Т.И. Материалы по корреляции между кожными узорами ладоней // Современная антропология: Труды Московского общества испытателей природы. — М., 1964. — Т.14. — С.42—45.

Горленко В.Ф. Етнографічне районування // Географічна енциклопедія України. Т.1. — Київ: УРЕ, 1989. — С.393—394.

Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). — М.: Наука. — 196 с.

Граверс Р.У. Североевропейский реликтовый одонтологический тип // Известия Академии Наук Латвийской ССР. — 1984. — №12. — С.26—37.

Граверс Р.У. Среднеевропейский одонтологический тип и его варианты на территории Латвии // Проблемы этногенеза на территории Латвии. — Вильнюс, 1985. — С.166—176.

Граверс Р.У. Этническая одонтология латышей. — Рига: Зинатне, 1987. — 239 с.

Граверс Р.У. Общее и различное в этнической одонтологии славян и балтов // 1-я Международная конференция «Раса: Миф или реальность». Москва, 7 — 9 октября 1998 г. Программа. Тезисы. — М.: Старый Сад, 1998. — С.42—43.

Граверс Р.У. Одонтология восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — С.80 — 94.

Давня історія України (в трьох томах). Первісна історія. — Т.1. — К.: Наук. думка, 1997. — 558 с.

Данилова Е.И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа . — К.: Наук. думка, 1971. — 128 с.

Двирский А.Е., Гагаева Л.Ф. Дерматоглифика русских и украинцев // Вопросы антропологии. — 1976. — Вып.52. — С.121—128.

*Дебец Г.Ф.*Антропологический очерк Лукояновского уезда бывшей Нижегородской губернии // Ученые записки МГУ. — Антропология. — Вып. 63. — М., 1941.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // Труды Ин-та этнографии АН СССР. Новая серия. — Т. IV. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 390 с.

Дебец Г.Ф. Этническая антропология в трудах русских антропологов конца XIX — начала XX века (петербургская и московская школы // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии, вып. II. — Труды Института этнографии АН СССР. — М.: Новая серия. — Т.85, 1963. — С.207—224.

Дебец Г.Ф. О физическом типе населения днепро-донецкой культуры // Советская археология. — 1966. — №1. — С.14 — 24.

Дебец Г.Ф. О физических типах людей скифского времени //Материалы и исследования Института археологии АН СССР. — №177. — М., 1971. — С. 8—10.

Дебец Г.Ф., Левин М.Г., Трофимова Т.А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Советская этнография. — 1952. — №1. — С.22—35.

Де ля Фліз. Альбоми. Том перший. Серія «Етнографічно-фольклорна». — К., 1996. — 254 с.

Денисова Р.Я. К вопросу об антропологическом составе восточных латышей и восточных литовцев // Известия АН Латвийской ССР. — 1958. — №2 (127). — С.21—33.

Денисова Р.Я., Граудонис Я.Я., Гравере Р.У. Кивуткапский могильник эпохи бронзы. — Рига: Зинатне, 1985. — 164 с.

Денисова Р.Я. Особенности дерматоглифики латышей // Вопросы антропологии. — 1970. — Вып. 34. — С.109—121.

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 227 с.

Дерябин В.Е. Современные восточнославянские народы // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — С.30—59.

Долинова Н.А. Материалы по кожному рельефу народов Молдавии // Полевые исследования Института этнографии, 1976. — М., 1978. — С.174 — 179.

Долинова Н.А. Дерматоглифика восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — С.60 — 79.

Долинова Н.А., Сегеда С.П., Цветкова Н.Н. Новые данные по дерматоглифике русских //Вестник антропологии. Альманах. — М.: Старый сад, 1998. — С.169—177.

Донина Н.И. (Халдеева Н.И.). О некоторых эпохальных изменениях в строении зубной системы человека //Советская этнография. — 1969. — №2. — С.35 — 47.

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів: Світ, 1991. — 573 с.

Дяченко В.Д. Наслідки роботи Української антропологічної експедиції 1956 року // Матеріали з антропології України. — 1960. — Вип.1. — С.18—46.

Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. — К: Наук. думка, 1965. — 129 с.

Дяченко В.Д. Антропологический состав и распределение некоторых наследственных факторов у народов Украинской и Молдавской ССР (сравнительно с другими народами мира) // VIII Международный конгресс этнографических и антропологических наук (Токио, сентябрь 1968). — М.: Наука, 1968. — 12 с.

Дяченко В.Д. Антропологічна характеристика // Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наук. думка, 1983. — С.37—38.

Дяченко В.Д. Антропологический состав средневековых восточных славян // Проблемы эволюционнй морфологии человека и его рас. — М.: Наука, 1986. — С. 234-242

Дяченко В.Д. Антропологічна характеристика // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наук. думка, 1987. — С.41—45.

Дяченко В. Не тільки чорні брови, карі очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) // Віче. — 1992. — №4 . — С. 114—122.

Дьяченко В.Д. Антропологический состав и расселение // Украинцы. Макет тома серии «Народы и культуры». — Книга 1. Этническая история. Антропология. Язык. Расселение. — М., 1994. — С.179—188.

Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К.: Наук. думка.,1984 — С.4—26.

Дяченко В.Д., Сегеда С.П. Антропологічна характеристика населення // Поділля. — К.: Вид-во незалежного культурного центру «Доля», 1994. — С. 69—74.

Железняк І.М. Русь і етнолінгвістичні процеси середньо-дніпровського Правобережжя. — К.: Наук. думка, 1987.

Звіздецький Б.А. Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ—Львів., 1997. — С.229—235.

Зіневич Г.П. Матеріли до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI — XIII ст. // Матеріали з антропології України. — К., 1960. — Вип. 1. — С. 98—102.

Зіневич Г.П. До антропології Шестовицького могильника // Матеріали з антропології України. — К., 1961. — Вип. 2. — С. 37—47.

Зіневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К.: Наук. думка, 1967. — 223 с.

Зіневич Г.П. Антропологічні дослідження Медвинських курганів раннього скіфського часу //Археологія. — 1985. — №52. — С.68—72.

Зубов А.А. Антропологическая одонтология и исторические науки // Советская этнография. — 1965. — №1. — С.3—12.

Зубов А.А. К выделению новой области в системе антропологии: Принципы этнической одонтологии // СЭ. — 1966. — №1. — С.3—13.

Зубов А.А. Одонтология: Методика антропологических исследований. — М.: Наука. 1968. — 200 с.

Зубов А.А. Одонтологические данные по населению Прибалтики // Советская этнография. — 1972. — №1. — С.68—72.

Зубов О.О. Этническая одонтология. — М.: Наука, 1973. — 204 с.

Зубов А.А. Одонтоглифика // Расогенетические процессы в этнической истории. — М.: 1974. — С. 11—42.

Зубов А.А. Предисловие // *Гравере Р.У.* Этническая одонтология латышей. — Рига: Зинатне, 1987. — 239 с.

Зубов А.А. Географическая изменчивость одонтологических комплексов финно-угорских народов // Финно-угорский сборник. — М.: Наука, 1982. — С.134—148.

*Зубов А.А.*Угорские комплексы на финно-угорской шкале вариаций одонтологиченских типов //Антропология современных финно-угорских народов. — М.: Наука, 2000. — С.3—9.

Зубов А.А., Золотарева И.М. Монголы в мировой систематике одонтологических типов // Вопросы антропологии. — 1980. — Вып. 64. — С. 69—88.

Зубов А.А., Гашимова У.Ф. Одонтологическая характеристика населения Индии // Новые материалы к антропологии населения Индии. Результаты советско-индийских исследований. — М., 1982 . — С.157—174.

Зубов А.А., Сегеда С.П. Новые данные к одонтологической характеристике финноязычных народов СССР // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. — М.: Наука, 1986. — С.127—140.

Зубов А.А., Сегеда С.П. Антрополого-одонтолгические исследования башкирского народа // Антропология и популяционная генетика башкир. — Уфа, 1987. — С.20—36.

Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтологические данные по нескольким финноязычным народам в связи с их происхождением // Этногенез финноугорских народов по данным антропологии. — М.: Наука, 1974. — С.51 — 54.

Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтологические исследования луговых и горных мари // Новые исследования по антропологии марийцев. — М.: Наука, 1979. — С.65 —74.

Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в современной антропологии. —М.: Наука, 1989. — 218 с.

Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в антропофенетике. — М.: Наука, 1993. — 224 с.

Єндик Р. Вступ до расової будови України // Наук. тов. ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. — Ч.1. — Мюнхен, 1949. — С.439.

Ефимова С.Г. Палеоантропология Поволжья и Приуралья. — М., 1991: Изд-во Московского университета. — 95 с.

Ефимова С.Г. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999. — С.185—204 .

Ефимова С.Г. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднерымское время // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М.: Научный мир, 1999а. — С.279—306.

Ефимова С.Г. Соотношение лесостепных и степных груп Европейской Скифии по данным краниологии // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н.э.: Палеоэкология, антропология, археология (Сборник статей). — М., 2000. — С.39—44.

Ефимова С.Г., Кондукторова, Т.С. Болгарский компонент а антропологическом составе населения салтово-маяцкой культуры Подонья // Вопросы антропологии. — 1993. — №87. — С. 66—79.

Ефремов К.Д. Разнообразие человечества по результатам сопоставления одонтологических маркеров //1-ая Международная конференция «Раса: Миф или реальность». Москва, 7—9 октября 1998 г. Программа. Тезисы. — М.: Старый Сад. 1998. — С.52—53.

Історія міст і сіл України. Київська обл. — К.: Голов. ред. Укр. рад. енц., 1971. — 792 с.

Исмагулов О., Сихимбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана — Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1989. — 237 с.

Кашибазе В.Ф. (Ващаева В.Ф.). О гетерогенности населения Кавказа по одонтологическим данным // Вопросы антропологии — 1984. — Вып.74. — С.90—96.

Кашибазе В.Ф. (Ваццаева В.Ф.). Дифференциация населения Кавказа по одонтологическим данным // Вопросы антропологии. — 1988. — Вып 80. — С. 71—76.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в XIX — XIV ст. — К.: Наук. думка, 1992. — 181 с.

Кондукторова Т.С. Антропологические материалы из средневекового Каменского могильника // Советская антропология. —1957. — Т.1. — С.55—59.

Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н.э. — середина I тыс. н.э.). — М.: Изд-во Московского университета, 1972. — 154 с.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей культуры шаровидных амфор Украины // Вопросы антропологии. — 1972а. — Вып. 60. — С.92—104.

Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины, мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М.: Наука, 1973. — 126 с.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей шнуровой керамики // Вопросы антропологии. — 1978. — Вып. 62. — С.96—99.

Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья (по материалам могильника Николаевка-Казацкое). — М.: Наука, 1979. — 127 с.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей тшинецко-комаровской культуры // Вопросы антропологии. — 1979а. — Вып. 62. — С.48—57.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей культуры Ноуа с территории Украины // Вопросы антропологии. — 1980. — Вып. 65. — С.116—123.

Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей из Маяцкого VIII — IX вв. н.э. // Вопросы антропологии. — 1987. — Вып. 78. — С.69—81.

Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из с.Дмитровское // Вопросы антропологии. — 1990. — Вып. 84. — С.94—105.

Коперницкий И.С. Предварительные данные о краниологических исследованиях строения славянских черепов // Университетские известия. — Т.1. — Киев, 1861. — С. 81—103.

Кочиев Р.С. Одонтологическая характеристика этнических групп Кавказа // IX Международний конгресс антропологических и этнографических наук (Чикаго, сентябрь, 1973). — Доклады советской делегации. — М.: Наука, 1973. — С.13.

Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — 519 с.

Круц С.И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы. — К.: Наук. думка, 1972. — 191 с.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Поднепровья (эпоха бронзы). — К.: Наукова думка, 1984. — 204 с.

Круц С.И. Антропологический состав населения территории Украины в эпоху камня, меди и бронзы // Археология. — К.: Наук. думка. — Т.1, 1985. — С. 527—535.

Круц С.И. Сарматы Таврии по антропологическим данным // *Симоненко А.В.* Сарматы Таврии. — К., 1993. — С.131—141.

Круц С.І. Антропологічний склад населення // Давня історія України. — Т.1. — К: Наук. думка, 1997. — С.374—383.

Круц С.І. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время // *Скорый С.А. Стеблев*: скифский могильник в Поросье. — К., 1997а. — С.91—106.

Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника белогрудовской культуры у с. Заломы // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н.э. — Тирасполь, 1994.

Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т.Шевченка. Два ювілеї. — К.: Наук. думка, 1992. — 112 с.

Лавров Л.И. Об интерпретации Ш.Б.Ногмовым кабардинского фольклора // Советская этнография. — 1969. — №2. — С.136—141.

Літопис Самовидця / Видання підготував к.ф.н. Я.І.Дзира. — К.: Наук. думка, 1971. — 207 с.

Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья XIII—XIV (по материалам могильника Мамай Сурка) // Степи Евразии в эпоху средневековья. — Т.1. — Донецк, 2000. — С.369—381.

Магомедов Б.В. Черняхівська культура. Проблема етносу. Дис. на здоб. наук. ступ. докт. істор. наук. — К., 1999. — 37 с.

Марк К.Ю., Чебоксаров Н.Н. Антропологический очерк // Народы европейской части СССР. — М.: Наука, 1964. — С.58—71.

Мартынов В.В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян. — М.: Наука, 1983. — 107 с.

Минков Ц. Антрополого-одонтологична характеристика на современното население на Болгария // Годишник на Софийский университет. Биолог. факульт. Антропол. — 1978. — С.23—31.

Моця О.П. Населення Південно-Руських земель XI — XIII ст. (За матеріалами некрополів). — К., 1993. — С.159.

Моця О.П., Покас П.М. Яблуновські кургани: хронологія та етнічна приналежність населення // Археологія. — 1998. — № 2.

Наджимов К.Н. О черепах Зливкинского могильника // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. — 1955. — Вып. 24. — С.66—74.

Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). — К.: Наук думка, 1975. — С.276.

Нидерле Л. Славянские древности. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. — 450 с.

Носов Ан. Матеріали до антропології України. Українці Поділля // Етнографічний вісник. — Кн. 5. — К., 1927. — С.94—125.

Носов Ан. Матеріали до антропології України. Українці Кубані // Антропологія. Річник Кабінету антропології ім.Ф.Вовка. — 1927. — Т.1. — К., 1928. — С.31—62.

Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окресностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985.

Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР. — М.: Наука, 1968. — 480 с.

Павлюк С. Від ідеї до вагомих здобутків // Древляни. Вип. 1. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. — С.5 —14.

Пятрекене И. Антрополого-одонтологическая характеристика литовцев // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. — М.: Наука, 1986. — С.165 — 171.

Петров В. Походження українського народу. — К.: МП Фенікс, 1992. — 192 с.

Плетнева С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X—XII вв. — М., 1975. — С. 260—300.

Плетнева С.А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — с. 62 — 75.

Плохинский Н.А. Биометрия. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1970. — 368 с.

Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком) / Переклад, післяслово та коментарі В.В.Яременка. — К.: Радянський письменник, 1990. — 558 с.

Потехина И.Д. О носителях культуры Средний Стог // Советская археология. — 1983. — №1. — С.144—154.

Потехина И.Д. Антропологические материалы из могильника Маяки // Э.В.Патокова, В.Г.Петренко, Н.Б.Бурдо, Л.Ю.Полищук. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С.125 — 130.

Попов М. Антропология на българская народ. Т. I — Физически облик на българите. — София: Издание на българская Академия на науките, 1959. — 295 с.

Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999. — 208 с.

Похилевич А.А. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. — К.: 1864. — 733 с.

Прокудина Н.А. (Долинова Н.И.). Дерматоглифика русских Восточной Европы // Вопросы антропологии. — 1971. — Вып. 39. — С.138—153.

Проценко В. Антропологические этюды // Записки Киевского общества естествоиспытателей. — Т.II. — К., 1971. — С.130—137.

Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным // Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. — Новая серия. — Т.88. — М.: Наука, 1965. — 415 с.

Раковський І., Руденко С. Погляд на антропологічні відносини в українського народу // Збірник мат.-прир.-лік. секції Наукового Товариства ім.Шевченка. — 1927. —Т. XXVI.

Решетов А.М. Руденко С.И. — антрополог, этнограф, археолог // С.И.Руденко и башкиры. — Уфа: Гилем, 1998. — С.3—25.

Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Основы антропологии. — М.: Изд-во Моск. университета, 1955. — 502 с.

Рудич Т. К вопросу об ориентации погребенных на могильниках черняховской культуры (по материалам антропологии) // 100 лет черняховской культуры (сборник научных трудов). — К., 1999. — С.126 — 134.

Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я // Археологія.— 1999а. — №4. — С.64 — 75.

Рудь Н.М. (Постникова Н.М.). Антропологические данные к вопросу об этнических взаимоотношениях на Средней Волге в X — XIV вв. // Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М.: Наука, 1987. — С. 83—137.

Саливон И.И., Тегако Л.И., Микулич А.И. Очерки по антропологии Белоруссии. — Минск: Наука и техника, 1976. — 268 с.

Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги // Антропология сегодня.— СПб., 1995. — Вып. 1. — С.90—107.

Сарап Г.Г. Материалы по одонтологии Эстонии // Вопросы антропологии. — 1977. — Вып.56. — С.155—165.

Сегеда С.П. Варіації і типологія пальцевих узорів населення УРСР у порівнянні з суміжними етнотериторіальними групами // Матеріали з антропології України. — 1973. — Вип.7. — С.15—18.

Сегеда С.П. Украинцы // Этническая одонтология СССР. — М.: Наука, 1979. — С. 46.

Сегеда С.П. Дерматоглифические особенности населения Украинского Полесья // Полесье и этногенез славян. Предварительные материалы и тезисы конференции. — М., 1983. — С.27—28.

Сегеда С.П. Одонтологические исследования украинского народа: основные результаты и очередные задачи // Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас. — М.: Наука, 1986. — С. 176—181.

Сегеда С. Рецензия на книгу: Гравере Р.У.Этническая одонтология латышей. — Рига: Зинатне, 1987. — 239 с.// Известия Академии Наук Латвийской ССР, 1988а. — №11 (496). — С.136—137.

Сегеда С.П. Антрополого-одонтологічна характеристика краніологічної серії з давньоруського могильника біля с. Липове // Друга чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988). Тези доповідей. Вип. II. — Чернігів—Ніжин, 1988. — С. 28—29.

Сегеда С.П. Населення салтово-маяцької культури за даними етнічної одонтології // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР (Тези доповідей XX Республіканської конференції, Одеса (жовтень 1989). — К.: Наук. думка, 1989. — С. 202—204.

Сегеда С.П. Позднеямное население Северо-Западного Причерноморья по антропологическим данным // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов

Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. — V в. н.э.) (Материалы международной конференции. Кишинев. 10—14 декабря 1990 г.). — К., 1991. — С.97—99.

Сегеда С. Антропологічна спадщина Ф.Вовка у світлі сучасних наукових даних // Федір Вовк. Антропологічні особливості українського народу. — К.: Фотовідеосервіс, 1994. — С. 55—74.

Сегеда С. Основи антропології. — К.: Либідь. 1995. — 208 с.

Сегеда С. Генетичні витоки населення Русі-України у світлі даних антропології //Третій міжнародний конгрес україністів. 26—29 серпня 1996 р. Політологія. Етнологія. Соціологія. Доповіді та повідомлення. — Харків. 1996. — С.122—126.

Сегеда С.П. Антропологічні особливості людності Українського Полісся // Древляни. Вип. 1. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів: Інститут народознавства НАН України. 1996а. — С.83—96.

Сегеда С. Пам'яті вченого // Народознавчі зошити. — Двомісячник. 1997. — Зошит 4 (16). — С.267—270.

Сегеда С.П. Скифское население Северного Причерноморья по данным этнической одонтологии // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IУ в. до н. — IУ в. н.е.). Материалы полевого семинара. — Тирасполь, 1997а. — С.66—68.

Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу (спроба комплексного аналізу) // Народознавчі зошити. Двомісячник. — 1998. — Зошит 2 (20). — С.122—123.

Сегеда С.П. Антропологічні дослідження в Північно-Східній частині Житомирщини // Полісся України. Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вип. 2. Овруччина. 1999. — Львів. 1999. — С.7—18.

Сегеда С.П. Антропологічний склад українців Східних Карпат // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. — Т.1. Археологія та антропологія. — Львів. 1999а. — С. 461—482.

Сегеда С.П. Антропологічні особливості населення Лемківщини // Лемківщина. У 2-х томах. — Т.1. Матеріальна культура. — Львів: Інститут народознавства НАН України. 1999б. — С. 36—41.

Сегеда С.П. Антропологічний склад давнього населення України: етногенетичні аспекти — Етнічна історія давньої України. — Київ: Наук. думка. 2000. — С.242—276.

Сегеда С. Антропологія. — К.: Либідь. 2001. — 335 с.

Сегеда С.П., Дяченко В.Д. Антропологический материал из черняховского могильника у с.Холмское // Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная. — К.: Наук. думка, 1984. — С.94—105.

*Сегеда С.П., Литвинова Л.В.*Антропологический материал из раскопок белозерской культуры Будуржель // Охранные историко-археологические исследования на Юго-Западе Украины. — Вестник Черноморской ассоциации

археологов и любителей древности (вип. 1). — Одесса—Запорожье, 1990. — С.93—113.

*Сегеда С.П., Литвинова Л.В.*Антропологический материал из раскопок белозерской культуры у с.Кочковатое // Древности степного Причерноморья и Крыма (сборник научных трудов). — Вып. II. — Запорожье, 1991. — С. 180 — 187.

Седов В.В. Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья // Советская этнография. — 1954. — №3.

Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1970. — №163. — 200 с.

Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М.: Наука, 1979. — 159 с.

Седов В.В. Восточные славяне в VI — XIII вв. Археология СССР. — М., 1982. — 326 с.

Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К.: Наук. думка, 1989. — 300 с.

Старовойтова Р.А. Этническая геногеография Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1979. — 142 с.

Талько-Гринцевич Ю.Д. Физическая характеристика украинского народа //Протоколы заседания Русского Антропологического общества при СПб университете за 1890 —1891 гг. — СПб, 1892. — С.45—53.

Тегако Л.И. Дерматоглифика белорусов (к проблеме этногенеза белорусского народа) // Советская этнография. — 1970. — №3. — С.137—148.

Тегако Л.И. Материалы по корреляции между одонтологическими и дерматоглифическими признаками // Вопросы антропологии. — 1971. — Вып.38. — С.133—136.

Телегін Д.Я. Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-двинського регіону в етногенетичних процесах балтів і слов'ян // Археологія. — 1996. — №1. — С. 30—40; №2. — С.32 —45.

Телегин Д.Я., Титова Е.Н. Поселения Днепро-Донецкой этно-культурной общности эпохи энеолита. — К.: 1998. — 148 с.

Ткач М. Антропологічні поміри людности села Бондареві, на Шевченківщині // Антропологія. Річник Кабінету антропології ім.Ф.Вовка. 1928. — T.VI. — К., 1929. —С.70—104.

Ткач М. Матеріали до антропології України. Українці Шевченківської округи // Антропологія. Річник Кабінету антропології ім.Ф.Вовка. 1930. — T.VI. — К., 1931. —С.107 — 147.

Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К.: Наук. думка, 1990. — С.99—121.

Топоров В.М., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М.: Наука, 1962.

Трофимова Т.А. Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии //Труды Института этнографии АН СССР. — М.—Л.: 1949. —T.VII, — 263 с.

Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах.— 1 книга. — Опішне: Українське народознавство, 1999. — 502 с.

Федоров Г.Б., Чеботаренко Г.Ф., Великанова М.С. Бранештский могильник X — XI вв. — Кишинев: Штиинца, 1984. — 111 с.

Франко О. Ф.Вовк — вчений і громадський діяч. — К.: Видавництво Європейського університету, 2000. — 378 с.

Халдеева Н.И. (Донина Н.И.). Эпохальная динамика одонтологических признаков в некоторых древних и современных популяциях на территории СССР. Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. — М., 1969. — 18 с.

Халдеева Н.И. (Донина Н.И.). Об эпохальной изменчивости редукционных и расово-диагностических признаков в нескольких этнических группах // Антропология и геногеография. — М.: Наука, 1974. — С.97—102.

Хить Г.Л. Пальцевые узоры у населения европейской части СССР // Советская этнография. — 1968. — №1. — С.134—138.

Хить Г.Л. Дерматоглифика финно-угорских народов // Расогенетические процессы в этнической истории. — М., 1974. — С.106—124.

Хить Г.Л. Расовая дифференциация народов СССР (соматологический и дерматоглифический аспекты) // Расы и народы. — 1975. — Вып. 5. — С.69 — 94.

Хить Г.Л. Дерматоглифика народов СССР. — М.: Наука, 1983. — 280 с.

Хить Г.Л., Халдеева Н.И. Внутригрупповые связи элементов одонтологии и дерматоглифики // Вопросы антропологии. — 1976. — Вып.52. — С.101 — 107.

Чебоксаров Н.Н. Основные принципы антропологических классификаций // Происхождение человека и древнее расселение человечества (Труды Института этнографии. Новая серия. Т. XXIII.) — М.: Наука 1951.

Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. — М.: Наука, 1985.— 272 с.

Чепурковский Е.М. Географическое распределение формы головы и цветности крестьянского населения преимущественно Великороссии //Известия ОЛЕАЭ при Московском университете. — М., 1913. — 105 с.

Чубинский П.П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-русский край. — СПб., 1972. — Т.7. — 337 с.

Шевченко А.В. Антропологическая характеристика населения низовьев Волги (по краниологическим материалам могильника Хан-Тюбе) // Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР (Сборник Музея антропологии и этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР, т.XXXVI) — Л.: Наука, 1980. — С.139—168.

Шендрик Н.І. Довідник з археології України. Київська область. — К.: Наук. думка, 1977. — 144 с.

Эмме В.Е. Антропология и медицина. — Полтава, 1988. — 126 с.

Этническая одонтология СССР. — М.: Наука, 1979. — 255 с.

Boev P. Die Rassentypen der Balkanhanhalbinsel und Ostagaischen Inselwelt und deren bedeutung für die Herkunft ihrer Bevolkerung. — Sofia, 1972. — 269 p.

Bunak V. Neues Material zur Ausänderung anthropologischer Typen unter der Bevölkerung Osteuropas. — Zeitschr. für Morpol. and Anthropol., 1932. Bd. XXX, H.3. — P.441—541.

Cummins H., Midlo Ch. Finger prints, palm and soles. — NY., 1961. — 319 p.

Chekanowski J. Czlowiek w czasie i przestrzeńi. — Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 1967. —335 s.

Coon C.S. The Races of Europe. — NY. 1939.

Dalberg A.A. The changing dentition of man. — J. Amer. Dent. Ass. — 1945. — V.32. — P.676—690.

Deniker J. Les ras de l'Europe // L'Anthropologie. — 1899. — T.11. —№.2.

Diebold W. Ein Beitrag zur Anthropologie der Kleinrussen. — Dorpad. 1886. — S.1—45.

Hanihara R. Mongoloid dental complex in the deciduous dentition // Zinruigaku Zassi. — 1966. — Vol. 74. — № 749. — P. 61—71.

Jasinckl Br., Panek Br., Sikora P. Zarys antropologii // Porècznik. — Warszawa. 1962.

Kokowski A.Grupa maslomecka w okresie rzymskim. — Lublin. 1987. — 32 s.

Kopernicki I. Characterystyka fizyczna gorali ruskich // Zbiéor wiadomosci do antropologii crajowej. — 1889. — T.13. — S 1—54.

Kozak-Zychman W., Segeda S. Wyniki wstepnej analizy kraniologicznej i odontologicznej ludnosci grupy masiomeckiej // Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowcka. Lublin—Polonia. — Vol. XLIX. — 16. — Sectio C. — 1994. — S. 213—247.

Lavrik S.S., Karavanov A.G., Danilova E.I., Dudnik M.I., Dyachenko V.D. The distribution of blood antigens of the system ABO, MN, Rh among the population of the Ukraine in connection with some problems of ethnic history. — M., 1968. — 9 p.

Majer I. Charakterystyka fizyczna Rusinów naddnieprzanskich z charakterystyk Rusinów galicyjskich //Zbiór wiadomosci do antropologii krajowej. T. III. — 1879. — S. 28—35.

Majer I., Kopernicki I. Charakterystyka fizyczna ludnosci galicyjskiej // Zbiór wiadomosci do antropologii krajowej. — T.1. — 1877. — S.3—181.

Plato Ch. Polimorphism of the C-line of palmar dermatogliphics with a new classification of the C-line terminations // American Journal of Phisical Anthropology. — 1973 — Vol.33. — №3. — P. 413—419.

Ripley W. The Races of Europe. — New-York. 1900.

Segeda S. Dental Data as a Sours of Ethnogenetic Information based on Material from the Culture of the Chernyakhivsk Variability and Evolution. — 1994. — Vol. 4. — P. 29—34.

*Sharma A.*Comparative methodology in dermatoglyphics // Paper Read at the General Conferens in Moskow. — Degli, 1964. — P. 1 — 44.

Suk V. Antropologie Podkarpatske Russi // Spisy vydavane prirodoveckou facultet Masarykovy Universitetu. — Brno, 1932. — S.3—28.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аллелі (від грец. «allelon» — взаємно) — різні форми одного й того ж гена, які зумовлюють фенотипічні (зовнішні) відмінності особин.

Вертикальне профілювання обличчя — випинання обличчя вперед у вертикальній площині. Розрізняють три ступені вертикального профілювання: сильне, або прогнатизм (від грец. «pro» — вперед, і gnathos — щелепа), помірне, або мезогнатизм (від грец. «mesos» — середній), і слабке, або ортогнатизм (від грец. «ortos» — прямий).

Генофонд (від грец. «genos» — рід, народження, походження та лат. «fundus» — основа) — сукупність генів біологічного виду чи популяції.

Гематологія (від грец. «haima», «haimatos» — кров та «logos» — наука, поняття) — наука про будову крові.

Гідронім (від грец. «hydros » — вода та «onyma » — ім'я) — назва водного об'єкту.

Грацильний (від грец. «gracylis») — тонкий, тендітний.

Головний (черепний) показник — поперечно-поздовжній індекс, що вказує на форму голови. За його величиною розрізняють доліхокефалію (від грец. «dolihos» — довгий, та «kefale» — голова), або «довгоголовість»; мезокефалію (від грец. «mesos» — середній), або «середньоголовість» і брахікефалію (від грец. «brahos» — короткий); відповідно стосовно черепа — доліхокранію, мезокранію і брахікранію (від грец. «kranion» — череп).

Горизонтальне профілювання обличчя — ступінь сплощення обличчя в горизонтальній площині. Визначається на підставі назомалярного, або верхнього, і зигомаксилярного, або нижнього кутів горизонтального профілювання.

Дерматогліфіка (від лат. «derma» — шкіра, «glyphe» — гравіювати) — розділ антропології, який вивчає шкірний рельєф долонних і підошвенних поверхень, вкритих численними папілярними лініями і візерунками.

Діастема (від гр. «diastema» — проміжок) — проміжок між різцями та іклами.

Диморфізм (від грец. «di» — двічі, та «morphe» — форма) — властивість набувати двох форм; статевий диморфізм — зовнішня відмінність між чоловіками та жінками.

Дистальний (від лат. «disto» — перебуваю на віддалі) — віддалений від центра чи серединної площини тіла.

Енеоліт (від лат. «aeneus» — мідь, «lithos» — камінь) — доба мідікаменю.

Етногенез (від грец. «ethnos» — народ та «genesis» — походження) — походження народу. Процес формування нової етнічної спільноти на основі різних етнічних компонентів, що існували раніше.

Етнографія (від грец. «ethnos» — народ та «grapho» — пишу) — історична наука, яка вивчає культуру та побут, етногенез та етнічну історію народів світу.

Краніологія (від грец. «cranion» — череп і «logos» — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає будову черепа людини.

Латеральний (від лат. «lateralis» — бічний) — бічний, віддалений від середини.

Медіальний (від лат. «medialis» — серединний) — розміщений ближче до серединної площини тіла.

Мезоліт (від грец. «methos» — середній і «lithos»— камінь) — середній кам'яний вік.

Молекулярна біологія — розділ біології, що вивчає властивості та вияви життя на молекулярному рівні.

Морфологія (від грец. «morphe» — вид, образ, форма і «logos» — наука, поняття) — наука про форми; розділ антропології, який вивчає закономірності індивідуального та історичного розвитку людського тіла.

Неоліт (від грец «neos» — новий та «lithos» — камінь) — новий кам'яний вік.

Одонтологія (від грец. «odus», «odontos» — зуб і «logos» — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає будову зубів давніх і сучасних груп людства.

Ойкумена (від грец. «oikeo» — населена земля) — та частина земної кулі, яка населена людьми.

Палеоліт (від грец. «palaios» — давній та «lithos» — камінь) — давній кам'яний вік.

Палеоантропологія (від грец. «palaios« — давній, «anthropos» — людина і «logos» — наука, поняття) — розділ антропології, що вивчає фізичний тип викопних людей.

Папілярні (від. лат «papilla» — сосок) лінії — лінії на поверхні долоні й підошви людини.

Популяція (від лат. «populus» — населення) — сукупність особин одного біологічного виду, котрі мають спільний генофонд і займають певну територію.

Реміпісценція (від лат. «reminiscentia») — невиразний спогад, відгомін того, що колись відбувалось у житті.

Соматологія (від грец. «soma», «somatos» — тіло) — розділ антропології, який вивчає індивідуальну та міжгрупову мінливість будови тіла людини.

Таксономія (від грец. «taxis» розташування та «nomos» — закон) — розділ систематики, присвячений принципам, методам і правилам класифікації організмів.

RESUME

The work is dedicated to the analysis of the anthropological peculiarities of Ukrainian people. Great extent of materials on odontology and dermatoglyphics, gathered and studied by the author, is being brought into the scientific operation. Involving of new systems of morphological features allowed: a) to give the common anthropological characteristic of the Ukrainians on the grounds of wide complex of features; b) to single out the regional anthropological variants (zones) on the territory of Ukraine; c) to retrace the sources of the physical features of the modern people by the paleoanthrapological data. According to the results of the complex analysis, the features predominating among the Ukrainians are the next: the relatively large stature, brachycephaly, mainly rather dark color of hair and eyes, relatively wide face with the average horizontal profile, dominating of the straight back of nose. Besides, among their peculiar features there is also the moderate reduction of the dental system, which is connected with the low frequency of markers of the «eastern» origin – the spade-like form of the upper medial incisors, distal trigonid crest, deflecting metaconid wrinkle etc.; low-average delta index, high-average Kamminse's index, high-average quantity of ornaments on the hypothenar, low-average frequency of the axial carpal triradiuses t; average frequency of the interfinger additional triradiuses. In the North, West and South of Ukraine the deflections from the given complex of features have been retraced, that gives the grounds for distinguishing of four anthropological zones within its bounds: the Northern, Central, Western and Southern.

The Northern zone embraces Volyn, the Right- and the Left-bank Woodlands, the Northern part of Galichina. According to the data of somatology, Volyn, Woodlands, Valday or the Desna and the Ilmen–Dnieper morphological variants are spread in these regions of Ukraine. These variants by some characteristics (relatively wide and low face, moderate development of the tertiary hair tegument, lighter pigmentation of hair etc.) gravitate towards Byelorussians, Western Russians, Eastern Lithuanians and the Eastern Estonians - the bearers of so-called «Valday — Upper–Dnieper» anthropological complex. It was noted, that in Volyn and the Right-bank Woodlands - the

ancient cradle of the Slavonic people - some archaic features of the physical type had remained (F. Vovk, V. Diachenko, P.Yendyk). Their sources date back to the Neolithic epoch. These observations are well coordinated with the odontological data, which witnessed the presence of «classical» variants of so called Middle-European type, considering to be the «anthropological equivalent» of the Baltic-Slavonic community, existed in the remote past in the Northern-West of Ukraine. The most ancient variations of theirs (the very low level of reduction of the lower molars and almost complete absence of signs of the «eastern» orientation) are represented in the craniological series from the burial-grounds of the Dnieper — Donetsk culture of the Neolithic epoch. The territory of the Northern zone almost completely coincides with the area of one of the dermatoglyphic variants of Ukrainians, which having the low delta index, finds its analogies among Byelorussians of the Prypyat basin and among the Russians of the Northern-West and the North of Russian Federation. The data of hematology are also the evidence of the Northern connections of the Ukrainian Woodlands population (E. I. Danilova, R. O. Starovoitova).

The Central anthropological zone embraces almost whole Middle-Dnieper Area, the main part of Podillya and Slobozshanschina. Here by the data of V.D. Dyachenko, the Central Ukrainian type, which is peculiar to the majority of Ukrainians, is spread. According to many somatological characteristics it occupies the intermediate position between the extreme morphological variants, concentrated in the Northern, Western and the Southern regions of Ukraine, that is explained by: a) the ancient ethnogenetic processes; b) the mixing of people, originated from different parts of the historical Ukrainian lands in the Medieval epoch. In some regions of the Middle-Dnieper Area, especially in the Ros Area, the definite «Mongoloid» admixture, connected with the influence of the nomadic groups of the Old Russian times is retraced. On the whole, it has a slight character: it may be disclosed only in comparison with those populations, which are distinguished by the most "Europoid" form of the face. Besides, the South Europoid component, which is confirmed by the somatological, odontological and dermatoglyphic data, is also present in the Central zone. So, almost one third of the selections of the Middle-Dnieper Area (Southern Kyiv Area, Eastern Podillya, South-Western Poltava Area) belong to the Southern dermatoglyphic complex of Ukraine, which by its characteristics (the increased delta index, relatively low Kamminse's index, low quantity of interfingers additional

triradiuses etc.) finds its analogies among Gagauzes, Bulgarians, Moldavians and the separate groups of the Southern Russians.

The Western zone embraces the Trans-Carpathian Area, the mountainous regions of the Carpathians, the Carpathian Area and the West of Bukovyna. By the data of somatology two local variants are distinguished here: the Eastern and the Western ones. The features, peculiar to the bearers of «dinarian» variants, characterize the population of the Eastern part of the Ukrainian Carpathians, especially Guzuls of the Trans-Carpathian Area and the Bukovyna (brightly expressed brachycephaly, narrow and high form of the face, very dark hair, the highest in Ukraine percentage of the dark eyes and salient backs of nose), widely represented on the Balkans and the neighbouring territories among the Montenegrins, Serbians, Bosnians, North-Western Romanians, South-Western Slovaks, separate groups of Greeks and Hungarians. In the Northern-West of Ukrainian Carpathians some weakening of the brachycephaly, increasing of the face wideness, sometimes – the decreasing of height and appearance of the light shades of color of hair and eyes is retraced. The similar complex of features is often met among the Poles and the ethnical groups of the Upper and the Middle Danube basin: Slovenes, Croats, Germans and Austrians.

Actually, the territory of the Western anthropological zone completely coincides with the area of the Carpathian odontological complex, which by the level of dental reduction digresses from the total Ukrainian selection towards the Southern gracile type, spread among the Southern Europoids. The Southwestern connections of Ukrainians of the Carpathians are also confirmed by the dermatoglythic and hematological data. On the whole, the Western zone may be considered to be an original «bridge» between the anthropological types of the Ukrainian people and the ethnical groups of the Central and Southern Europe.

It was noted, that the influence of the ancient Thracian component, the presence of which was found in the relatively dark pigmentation of hair and eyes, intensive developments of the tertiary hair integument and the prevailing of the salient backs of noses over the concave ones, was retraced in the anthropological composition of the Ukrainians of the Carpathians and the Bukovyna (V. D. Dyachenko, T. I. Alekseyeva). This is, to some extent, confirmed by the resemblance of the odontological characteristics of the Danube-Dnister variant of Cherniakhiv culture and the Carpathian complex of the

modern Ukrainian population. However, the limitation of the paleoanthropological data prevents the final solution of this question.

The Southern anthropological zone of Ukraine embraces the main part of the Bukovyna, The North-Western Black Sea Area, and the Lower Dnieper Area, where V. D. Dyachenko, on the grounds of the somatological data, distinguished the Prut and the Lower Dnieper variants. Both the variants, which differ from each other by some features of face building, are characterized by the presence of the «Neopontian»(South-European) features, that is by the less roundish form of the head, large stature, dark pigmentation of hair and eyes, considerable development of the tertiary hair integument. The Southeastern odontological complex, situated in the «Southern zone of gracility», caused by the influence of the South-Europoid component is also represented in the Southern zone. The presence of the least is also confirmed by the dermatoglyphic and hematological data.

Spreading of the South-Europoid features in this zone is connected with the influence of «Neopontian» substratum, which for a long time predominated in the steppe zone of the Eastern Europe, where at least, from the Eneolithic epoch the bearers of the Protoeuropean and Old-Mediterranean variants interacted. Beginning from the Ist millennium B. C., the «Neopontian» anthropological type was spread among the Iranian- Skythian and Sarmatian tribes (V.V. Bunak), including the Medieval Alani of the Siverskiy Donets basin. Through them it entered the anthropological composition of the Severyane, and some time later - into the composition of Ukrainians of the Left bank and the Lower Dnipro Area. In the Southern zone of Ukraine the traces of nomadic component are fixed. The component was brought here by the protobulgarians, the nomads of the Kyiv Rus epoch and also by the separate groups of the Crimean Tatars.

Despite the presence of the anthropological zones on the Ukrainian territory, the differences between separate territorial groups of Ukrainian people have the moderate character that gave the grounds for F. Vovk to distinguish the «Ukrainian», for I. Rakovsky and S. Rudenko to distinguish «Alpen-Adriatic», for V. D.Dyachenko – the «Central Ukrainian» and for T. I. Alekseyeva - the "Dnieper Area" types, which, according to the conclusions of the specialists, embrace the majority of Ukrainians. The absence of the sharp differences between the people of different regions of Ukraine was witnessed by the results of the statistical analysis of the odontological and dermatoglyphic data.

All the studied systems of features show on the gradual increasing of the South-European component from the North to the Southern-

West, South and the Southern-East of Ukraine. As for the common anthropological valuation of the Ukrainians, - the bearers of the Dnieper-Carpathian group of the anthropological types occupy the intermediate position between the Northern and the Southern Europoids, gravitating towards the least.

The received data allow making the conclusions about the presence of the genetic heredity between the old and the modern population of Ukraine. It was noted, that in the times of Kyiv Rus the bearers of two basic morphological variants had lived on its territories. The massive variant was peculiar to Derevlyane, Volyniane, Tyverians, and Ulichi; the gracile one was peculiar to Polyane and Severyane. The modern population of Ukraine is kindred to the representatives of both the variants. The first are kindred by the degree of convexity and the form of nose, the second – by the sizes of face (T. I. Alekseyeva). The very deep line of the morphological heredity, which is connected with the dolychocranial narrow and low-faced type, is retraced in the Middle Dnipro Area; that is the tribes of Tshinetsk culture of the Bronze epoch → Scythians of the Forest-Steppe zone → the population of Cherniakhiv culture → the descendants of the chronicle Polyane → the modern Ukrainians. The same conclusions may be drawn on the grounds of the anthropological and odontological data: starting from the Eneolithic epoch, one and the same type — the Middle-European one, which interacted with the gracile variants of the Southern origin, is represented in the Middle Dnieper Area. In general, the multivectorial ethnogenetic processes, which had been taking place on the territory of Ukraine during millennia, reflected in the anthropological composition of Ukrainian people. Different by the origin morphological components, the sources of which may be found on the territory of the modern Ukraine as well as abroad: in the Central Europe, on the Balkans, in the Southern Baltic, in the Northern Caucasus, in the Volga Area, the Urals Area, Middle Asia etc., took place in those processes.

РЕЗЮМЕ

Исследование посвящено анализу антропологических особенностей украинского народа. В научный оборот введены большие по объему материалы по одонтологии и дерматоглифике, собранные и обработанные автором. Привлечение новых систем морфологических признаков позволило а) дать общую антропологическую характеристику украинцев на основе широкого комплекса признаков; б) выделить на территории Украины региональные антропологические варианты (зоны); в) проследить истоки физических черт современного населения на основании данных палеоантропологии.

По результатам комплексного анализа, среди украинцев в целом преобладает относительно высокий рост, брахикефалия, преимущественно довольно темный цвет волос и глаз, относительно широкое лицо со средней горизонтальной профилировкой, прямая спинка носа. Кроме того, им свойственна умеренная редукция зубной ситемы и низкая частота одонтологических маркеров «восточного» происхождения — лопатообразной формы верхних медиальных резцов, дистального гребня тригонида, коленчатой складки метаконида и т.п.; средненизкий дельтовый индекс, средневысокий индекс Камминса, средневысокое количество узоров на гипотенаре, средненизкая частота осевых карпальных трирадиусов t; средняя частота межпальцевых добавочных трирадиусов. На Севере, Западе и Юге Украины наблюдаются отклонения от приведенного комплекса признаков, что дает основания выделить в ее пределах четыре антропологических зоны, а именно: северную, центральную, западную и южную.

Северная зона охватывает Волынь, Правобережное и Левобережное Полесье, Север Галиции. По данным соматологии, в этих регионах Украины представлены волынский, полесский, валдайский, или деснянский и ильменско- днепровский морфологические варианты, которые по некоторым характеристикам (относительное широкое и невысокое лицо, умеренное развитие третичного волосяного покрова, более светлая пигментация глаз и т.п.) тяготеют к белорусам, западным русским, восточным литовцам и восточным эстонцам — носителям валдайско-верхнеднепровского антропологического комплекса. Отмечалось, что на Волыни и

Правобережном Полесье — древнейшей колыбели славянства — сохранились некоторые архаические черты физического типа (Ф.Вовк, Р.Ендик, В.Д.Дяченко), истоки которых связаны с эпохой неолита. Эти наблюдения хорошо согласуются с одонтологическими данными, свидетельствующими о том, что на Северо-Западе Украины распространены «классические» варианты среднеевропейского типа, являющегося «антропологическим эквивалентом» балто-славянского единства, имевшего место в прошлом. Их древнейшие разновидности представлены в краниологических сериях из могильников днепро-донецкой культуры эпохи неолита. Территория северной зоны почти полностью совпадает с ареалом одного из дерматоглифических вариантов украинцев, который, отличаясь низким дельтовым индексом, находит аналогии среди белорусов бассейна реки Припять и русских Северо-Запада и Севера европейской части Российской Федерации. О наличии северных связей населения Украинского Полесья свидетельствуют также данные гематологии (Е.И.Данилова, Р.А.Старовойтова).

Центральная антропологическая зона охватывает почти все Среднее Поднепровье, большую часть Подолии и Слобожанщины. Здесь, по данным В.Д.Дяченко, распространен центральноукраинский тип, свойственный большинству украинцев. По многим соматологическим характеристикам он занимает промежуточное положение между крайними морфологическими вариантами, сосредоточенными в северных, западных и южных областях Украины, что объясняется: а) древними этногенетическими процессами; б) смешением выходцев из разных уголков исторических украинских земель в эпоху средневековья. В некоторых районах Среднего Поднепровья, особенно в Поросье, прослеживается определенная монголоидная примесь, связанная с влиянием кочевнических групп древнерусского времени. В целом она носит незначительный характер: ее можно обнаружить только при сравнении с теми популяциями, которые отличаются наиболее «европеоидным» строением лица. Кроме того, в центральной зоне присуствует южноевропеоидный компонент, засвидетельствованный соматологическими, одонтологическими и, особенно, дерматоглифическими данными. Так, почти треть выборок Среднего Поднепровья (Южная Киевщина, Восточная Подолия, Юго-Западная Полтавщина) относятся к южному дерматоглифическому комплексу Украины, который по своим характеристикам (повышенный дельтовый индекс, относительно низкий индекс Камминса, невысокая частота межпальцевых добавочных трирадиусов и

т.п.) находит аналогии среди гагаузов, болгар, молдаван, отдельных групп южных русских.

Западная зона охватывает Закарпатье, горные районы Карпат, Прикарпатье и Запад Буковины. По данным соматологии, здесь выделяются два локальных варианта: восточный и западный. Население восточной части Украинских Карпат, особенно гуцулы Закарпатья и Буковины, характеризуются чертами, свойственными носителям «динарских» вариантов (ярко выраженная брахикефалия, узкое и высокое лицо, очень темные волосы, наиболее высокий в Украине процент темных глаз и выпуклых спинок носа), широко представленных на Балканах и смежных с ними территориях среди черногорцев, сербов, боснийцев, северо-западных румынов, северо-западных словаков, отдельных групп греков и венгров. На Северном Западе Украинских Карпат наблюдается некоторое ослабление брахикефалии, увеличение ширины лица, иногда — уменьшение роста и появление светлых оттенков цвета волос и глаз. Сходный комплекс признаков часто встречается среди поляков и этнических групп бассейна Верхнего и Среднего Дуная: словенцев, хорватов, немцев, австрийцев.

Территория западной антропологической зоны практически полностью совпадает с ареалом карпатского одонтологического комплекса, который по уровню редукции зубов уклоняется от суммарной украинской выборки в направлении южного грацильного типа, распространенного среди южных европеоидов. Юго-западные связи украинцев Карпат подтверждают также данные дерматоглифики и гематологии. В целом западная зона может рассматриваться как своеобразный «мостик» между антропологическими типами украинского народа и этнических групп Центральной и Южной Европы.

Высказывалось мнение, что в антропологическом составе украинцев Карпат и Буковины прослеживается влияние древнего фракийского компонента, наличие которого отражается в относительно темной пигментации волос и глаз, интенсивном развитии третичного волосяного покрова и преобладании выпуклых спинок носа над вогнутыми (В.Д.Дяченко, Т.И.Алексеева). В определенной степени на это указывает также сходство одонтологических характеристик дунайско-днестровского варианта черняховской культуры и карпатского комплекса современного населения Украины. Однако окончательному решению данного вопроса мешает ограниченность палеоантропологических данных.

Южная антропологическая зона Украины охватывает значительную часть Буковины, Северо-Западное Причерноморье,

Нижнее Поднепровье, где В.Д.Дяченко на основании соматологических данных выделял прутский и нижнеднепровский варианты. Оба варианта, различающиеся между собой по некоторым признакам строения лица, характеризуются наличием «неопонтийских» (южноевропеоидных) черт, т.е. менее круглой формой головы, высоким ростом, темной пигментацией волос и глаз, значительным развитием третичного волосяного покрова. В южной зоне представлен юго-восточный одонтологический комплекс, расположенный в «южной полосе грацильности» на территории Украины, образовавшейся под влиянием южноевропеоидного морфологического компонента. Присутствие последнего фиксируют также данные дерматоглифики и гематологии.

Распространение южноевропеоидных черт в данной зоне связано с влиянием «неопонтийского» субстрата, который на протяжении длительного времени преобладал в степной зоне Восточной Европы, где по крайней мере с эпохи энеолита активно взаимодействовали носители протоевропейских и древнесредиземноморских вариантов. Начиная с I тыс. до н.э., «неопонтийские» антропологические типы были распространены среди ираноязычных скифо-сарматских племен (В.В.Бунак), включая и средневековых алан бассейна Северского Донца. Через них он вошел в антропологический состав северян, а позже — украинцев Левобережного и Нижнего Поднепровья. В южной зоне Украины фиксируются также следы древнего монголоидного кочевнического компонента, принесенного сюда протоболгарами, кочевниками эпохи Киевской Руси, отдельными группами крымско- татарского населения.

Несмотря на наличие на территории Украины антропологических зон, отличия между отдельными территориальными группами украинцев носят умеренный характер, что дало основания В.Вовку выделить «украинский», И.Раковскому и С.Руденко — «альпо-адриацкий», В.Д.Дяченко — «центральноукраинский», Т.И.Алексеевой — «поднепровский» типы, которые, согласно их наблюдениям, охватывают преобладающее большинство украинцев. Все исследованные системы признаков указывают на постепенное усиление южноевропеоидного компонента из Севера на Юго-Запад, Юг и Юго-Восток Украины. Что же касается общей антропологической оценки украинцев — представителей днепровско-карпатской группы антропологических типов, — то они занимают промежуточное положение между северными и южными европеоидами, тяготея к последним.

Полученные данные дают основания сделать вывод о наличии генетической преемственности между древним и современным

населением Украины. Отмечалось, что в эпоху Киевской Руси на ее территории обитали носители двух основных морфологических вариантов: массивного, свойственного древлянам, волынянам, тиверцам и уличам, и более грацильного, свойственного полянам и северянам. Современное население Украины в антропологическом отношении близко к представителям обоих вариантов: с первыми их роднит конфигурация носовой области, с другими — размеры лица (Т.И.Алексеева). Очень глубокая линия морфологической преемственности, связанная с долихокранным узко- и низколицым типом, прослеживается в Среднем Поднепровье, а именно: племена тшинецкой культуры эпохи бронзы → скифы лесостепной полосы → население черняховской культуры → потомки летописных полян → украинцы. На такие же выводы наталкивают антрополого-одонтологические данные: начиная с эпохи энеолита, в Среднем Поднепровье представлен один и тот же тип — среднеевропейский, взаимодействующий с грацильными вариантами южного происхождения.

В целом, в антропологическом составе украинского народа нашли отображение многовекторные этногенетические процессы, имевшие место на на Юго-Западе Восточной Европы на протяжении тысячелетий. В них принимали участие разные по происхождению морфологические компоненты, истоки которых следует искать как на территории Украины, так и за ее пределами: в Центральной Европе, на Балканах, в Южной Балтии, на Северном Кавказе, в Поволжье, Приуралье, Средней Азии и других регионах Евразии.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ І ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ 7

Розділ 2 Джерела і методи дослідження 34

2.1. Джерела дослідження 34

2.2. Програма і методи 42

РОЗДІЛ 3 АНТРОПОЛОГО-ОДОНТОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ 59

3.1. Варіації одонтологічних ознак 59

3.2. Локальні одонтологічні комплекси в межах України 67

3.3. Місце українців у системі європейських одонтологічних типів 74

РОЗДІЛ 4 ДЕРМАТОГЛІФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ 83

4.1. Змінюваність дерматогліфічних ознак на теренах України 83

4.2. Диференціація людності України за даними дерматогліфіки ..91

4.2. Загальна дерматогліфічна характеристика українців на фоні деяких інших етнічних груп Євразії 97

РОЗДІЛ 5 АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ 102

5.1. Антропологічна диференціація українців за комплексом морфофізіологічних характеристик 102

5.1.1. Північна зона 103

5.1.2. Центральна антропологічна зона. 109

5.1.3. Західна антропологічна зона 116

5.1.4. Південна антропологічна зона 122

5.2. Статистична оцінка реальності локальних антропологічних варіантів на території України і співвідношення соматологічних, одонтологічних та дерматогліфічних даних 126

5.3. Місце українців на антропологічій карті Східної Європи 133

РОЗДІЛ 6 ОСНОВНІ ЕТАПИ АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ІСТОРІЇ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ 144
6.1. Витоки фізичних рис праслов'янської людності. Доба неоліту 144
6.2. Епоха енеоліту-бронзи 150
6.3. Скіфо-сарматська доба 159
6.4. І тис. н.е. Черняхівська та салтівська культури 165
6.5. Доба Київської Русі 175
ПІСЛЯМОВА 196
ДОДАТКИ 202
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 226
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 241
RESUME 244
РЕЗЮМЕ 249

Наукове видання

Сегеда Сергій Петрович

Антропологічний склад українського народу
Етногенетичний аспект

Науковий редактор *Володимир Оринський*
Редактор *Ольга Веремійчик*
Коректори *Микола Гвоздь*
Світлана Сторчак

Підписано до друку 5.04.2001. Формат 60x84 $^{1}/_{16}$ Гарнітура Bookman.
Папір офсетний №1. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 14,88.
Обл.- вид. арк 15,74. Наклад 1000 прим. Зам. № 1-140.

Видавництво імені Олени Теліги
Реєстраційне свідоцтво №21638468, видане 15.02.95.
01010, Київ, 10, вул. Січневого повстання, 6.

АТ «Книга»
04655, МСП, Київ-53, Артема, 25.